

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ  
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»

**О. В. НАДЕН**

---

---

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ  
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО  
РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ**

---

**МОНОГРАФІЯ**

Харків  
«Право»  
2012

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ  
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»

**О. В. НАДЕН**

---

---

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ  
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО  
РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ**

---

**МОНОГРАФІЯ**

Харків  
«Право»  
2012

УДК 343.2/7  
ББК 67.9(4УКР)308  
Н17

*Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного університету  
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»  
(протокол № 5 від 20 січня 2012 р.)*

**Рецензенти:**

*В. І. Борисов*, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України;

*В. П. Тихий*, доктор юридичних наук, професор, академік та віце-президент НАПрН України

**Науковий редактор**

*Ю. В. Баулін*, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник Голови Конституційного Суду України

**Наден О. В.**

Н17 Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія / О. В. Наден. – Х. : Право, 2012. – 272 с.

ISBN 978-966-458-365-4

Особливості регулятивного впливу права на суспільні відносини становлять інтерес для всіх соціальних наук і передовсім правознавства. Однією з нагальних проблем сучасного правознавства є вироблення основних методологічних засад розуміння права, які узгоджувалися б із особливостями приватноправової чи публічно-правової природи його норм. Монографія містить уточнення деяких раніше сформульованих у науці кримінального права висновків, пропозиції щодо системного переосмислення методологічних засад кримінального права під кутом зору його публічно-правового характеру і місця серед інших галузей публічного права.

Для науковців та викладачів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами кримінального права.

УДК 343.2/7  
ББК 67.9(4УКР)308

ISBN 978-966-458-365-4

© Наден О. В., 2012  
© «Право», 2012

## Вступ

Існування організованого суспільства зумовлює необхідність наявності регулювання його внутрішніх процесів — відносин між його учасниками. І чим більш різноманітними є такі відносини, тим різноманітнішим є й інструментарій для їх регулювання. Більше того, у різні історичні періоди на перший план у регулюванні суспільних відносин виходять різні регулятивні системи. Історії людства відомі часи, коли провідну роль у регулюванні відносин у суспільстві мали мораль, релігія, позапprawове свавілля. Сьогодні в ньому провідну роль посідає право як певна сукупність специфічних соціальних норм. Саме тому особливості регулятивного впливу права на суспільні відносини становлять інтерес для всіх соціальних наук і передовсім — правознавства.

Радянське правознавство однією з основних своїх методологічних засад мало твердження про єдність системи радянського права, наслідком чого були спроби вироблення єдиного поняття права, єдиного вчення про механізм правового регулювання і його складові системи: норми права, правовідносини, акти застосування права, єдиних класифікаційних критеріїв для різних правових явищ тощо. Ці намагання мали певний успіх, і їх результати спрацьовували тоді, коли дійсно «для нас нічого приватного не було», коли все право було опубліковане. Сьогодні ж, коли наша правознавча наука повертається до своїх методологічних першоджерел, що є загальноприйнятими принаймні в рамках романо-германської правової сім'ї, ми дедалі частіше стикаємося з тим, що розроблені в радянський період категорії, які мали б бути універсальними для всієї системи права, по-різному виявляються в окремих його галузях, а інколи не спрацьовують узагалі. І основний обсяг таких неузгодженостей має місце там, де ми починаємо виокремлювати у праві дві, як їх іноді називають, супергалузі — право приватне і право публічне.

Саме тому однією з нагальних проблем сучасного правознавства вбачається вироблення основних методологічних засад розуміння права, які узгоджувалися б із особливостями приватноправової чи публічно-правової природи його норм. Лише на цих підставах і можуть у подальшому розглядатися інші, більш чи менш обсяжні питання правового регулювання в тій чи іншій сфері. При цьому не можна не відзначити, що в науці кримінального права розуміння цього вже складається, свідченням чого є дослідження, що проводяться як українськими (Ю. В. Баулін, М. І. Мельник, В. О. Навроцький<sup>1</sup> та ін.), так і російськими (Є. В. Благов, В. К. Дуюнов, В. П. Коняхін, Н. О. Лопашенко, Г. О. Петрова<sup>2</sup> та ін.) криміналістами. Їхніми зусиллями розробляються такі методологічні проблеми науки, як публічно-правовий статус кримінального права, зміст і значення кримінально-правового регулювання, норми кримінального права та кримінальні правовідносини тощо. Разом із тим цілком зрозумілою є ситуація, за якої кожен дослідник перебуває в межах своїх «масштабів» та «координат», тим самим прагнучи до застосування методологічних розробок щодо своїх прикладних питань. У зв'язку з цим схожі концептуальні засади часто бачаться авторами по-різному, а окремі з них — не розглядаються взагалі. Проте визначення в концептуальних характеристиках криміналь-

<sup>1</sup> Див.: Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевський. — Х. : Право, 2003. — С. 286; Він же. Уголовное право как отрасль материального публичного права [Текст] / Ю. В. Баулін // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы Второй междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. И. Рарог. — М. : ТК Велби : Проспект, 2005; Мельник, М. І. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія [Текст] / М. І. Мельник // Право України. — 2004. — № 9. — С. 115–119; Навроцький, В. О. Про визначення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин [Текст] / В. О. Навроцький // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали II регіон. наук. конф. (лютий 1996 р.) / редкол.: П. М. Рабінович (голова) та ін. — Львів : Львів. держ. ун-т, 1996. — С. 137–139.

<sup>2</sup> Див.: Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 505 с.; Дуюнов, В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика [Текст] / В. К. Дуюнов. — М. : Науч. кн., 2003. — 520 с.; Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин ; предисл. А. В. Наумова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002; Лопашенко, Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика [Текст] / Н. А. Лопашенко. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004; Петрова, Г. О. Норма и правоотношение — средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. — Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 1999.

ного права як галузі права має методологічне значення для наукових досліджень окремих проблем кримінально-правового регулювання суспільних відносин. Саме у зв'язку з цим нами і була обрана тема цієї монографії.

Убачається, що основна методологічна засада цього наукового дослідження полягає в тому, що регульовані правом суспільні відносини не є однорідними за своїм характером. Одні з них — це відносини юридично рівних, самостійних, не підпорядкованих один одному суб'єктів. Інші ж — це відносини, в яких один із суб'єктів є «юридично потужнішим», тобто підпорядковує собі, своїй волі іншого суб'єкта. При цьому характер таких суспільних відносин та ознаки, за якими вони об'єднуються до однієї групи, принципово відрізняються від характеру та причин об'єднання до другої групи — приватноправових суспільних відносин. Якщо приватні (цивільні) суспільні відносини об'єктивно існують ще до їх правового врегулювання і завдання законодавця полягає в тому, щоб визначити коло існування таких відносин для того, щоб піддати їх режиму приватного права<sup>1</sup>, то у сфері публічних відносин, і зокрема кримінально-правових, справи йдуть інакше. Тому визначення меж кримінально-правового регулювання — це не *виділення* з кола реально існуючих суспільних відносин тих, які можуть бути піддані врегулюванню нормами кримінального права, а окреслення кола тих суспільних відносин, які *можуть складатися* на підставі норм кримінального права.

Кримінальне право посідає в системі галузей права специфічне місце. Це не просто галузь публічного права, а така його галузь, норми якої регулюють специфічне (унікальне, не властиве жодній іншій галузі права<sup>2</sup>) коло суспільних відносин, а саме — суспільні відносини, що складаються в результаті вчинення правопорушень, які мають публічно-правове значення (злочинів). Такі особливості кримінально-

<sup>1</sup> Детальніше див., наприклад: Погрібний, С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст] / С. О. Погрібний. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 12–21.

<sup>2</sup> Реалізація ідеї існування кримінального проступку і зведення в одному нормативно-правовому акті норм про відповідальність за всі види публічно значущих правопорушень (зрозуміло, з відповідною їй диференціацією) дозволить вивести з адміністративного права підсистему норм, що встановлюють адміністративну відповідальність. У такому разі буде більш точно окреслено об'єкт самого адміністративного права — суспільні відносини, що складаються у зв'язку з державним управлінням у різних сферах. При реалізації такої ідеї кримінальне право дійсно отримає свій неповторний об'єкт правового регулювання, який і має бути йому властивий.

го права зумовлюють уточнення стосовно нього деяких із раніше сформульованих у науці висновків.

**Перше.** До об'єкта кримінального права належать тільки ті суспільні відносини, які складаються в результаті вчинення злочину і в рамках яких здійснюється діяльність юридично домінуючого суб'єкта (держави) щодо визначення кримінальної відповідальності іншого суб'єкта (особи, яка вчинила злочин). Жодних інших суспільних відносин кримінальне право своїми специфічними правовими засобами не регулює і регулювати не може.

**Друге.** Публічно-правовий характер кримінального права як галузі права і відзначена вище специфіка його положення серед інших публічно-правових галузей приводять до висновку, що суб'єктом, чію поведінку воно регулює, є виключно держава в особі відповідних органів (досудового слідства та суду). Саме для держави кримінальне право визначає обсяг повноважень щодо протидії вчинюваним злочинам. У кримінально-правових відносинах, які складаються з моменту вчинення злочину, держава завжди є домінуючим і уповноваженим суб'єктом. Залежно ж від того, яке саме повноваження для неї передбачене в нормі кримінального права, усі ці норми можуть бути умовно розподілені на традиційні та альтернативні. У традиційних нормах кримінального права передбачається повноваження держави покласти на особу, яка вчинила злочин, певний обсяг кримінальної відповідальності. В альтернативних же нормах кримінального права, які в сучасних правових системах мають сталу тенденцію до зростання, передбачається повноваження держави повністю або частково звільнити таку особу від кримінальної відповідальності за наявності визначених за умови обставин обставин, що становлять підставу для цього.

Таке розуміння структури кримінально-правових норм є бути переосмисленим погляд на структуру норм кримінального права. Відомо, що традиційно в цій нормі виокремлюють ознаки злочину (описання ознак злочину) та санкцію (визначення виду покарання за нього). Таке розуміння структури кримінально-правової норми зумовлене тим, що кримінальне право традиційно досліджувалося саме як охоронна галузь права, що охороняє суспільні відносини, які регулюються нормами інших галузей. Цілком очевидно, що, як і будь-яка інша норма права, норма кримінального права також має той структурний елемент, що визначає умови, за яких діє ця норма, тобто гіпотезу. Проте вона не може знаходитися серед норм іншої галузевої належності, що регулюють правомірну поведінку людей. Саме

тому норма кримінального права є двоелементною, складаючись із гіпотези та диспозиції (санкції).

**Четверте.** Викладена вище специфіка норм кримінального права унеможливує їх класифікацію за більшістю із запропонованих у радянській юридичній науці критеріїв<sup>1</sup>. Точніше, за більшістю з цих критеріїв норми кримінального права не розділяються на класи, а всі потрапляють до одного з класів. Зокрема, усі вони є «охоронними» (умовно, оскільки здійснюють регулятивну роль), імперативними, уповноважуючими. Більше того, розрізнення кримінального права та закону про кримінальну відповідальність як двох хоч і пов'язаних, проте самостійних систем приводить до висновку про відсутність поділу норм кримінального права на норми Загальної та норми Особливої частини, що характерно для статей (приписів) закону про кримінальну відповідальність.

Викладене дозволяє зробити висновок про необхідність системного переосмислення методологічних засад кримінального права під кутом зору його публічно-правового характеру і місця серед інших галузей публічного права. Виробивши в результаті такого переосмислення єдині засади розуміння даної галузі права, можна буде в подальшому застосувати їх для наукових досліджень цілої низки прикладних проблем, у тому числі й пов'язаних із кримінально-правовим регулюванням суспільних відносин.

---

<sup>1</sup> Див., наприклад: Нормы советского права. Проблемы теории [Текст] / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов и др. ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1987. – С. 156–176.



## Розділ 1

# Загальна характеристика кримінально-правового регулювання

## 1.1. Об'єкт і предмет кримінально-правового регулювання

### 1.1.1. Поняття об'єкта і предмета кримінально-правового регулювання

Як і будь-яка інша галузь права, кримінальне право України має своїм призначенням регулювання певних соціальних явищ. І якщо раніше окремими криміналістами висловлювалися судження про те, що об'єктом кримінально-правового регулювання є злочин та покарання<sup>1</sup>, то після завершення першої дискусії про систему права переважна більшість із них зійшлися на тому, що кримінальне право регулює певні суспільні відносини. Проте практично загальне порозуміння у цьому питанні не стало запорукою повної узгодженості в тому, які ж саме суспільні відносини регулюються кримінальним правом. Більше того, ціла група криміналістів вважала раніше (а дехто вважає і понині), що кримінальне право взагалі не регулює жодних суспільних відносин. У цілому ж висловлені у кримінально-правовій літературі погляди на суспільні відносини як об'єкт кримінально-правового регулювання зводяться до декількох концепцій.

Як уже відзначалося вище, одні криміналісти заперечують існування якихось особливих суспільних відносин, що регулюються кримінальним правом. Вони стверджують, що норми даної галузі права позбавлені регулятивних властивостей і лише охороняють ті суспільні відносини, які регулюються іншими галузями права. Такої позиції дотримувалися окремі радянські криміналісти ще до 60-х років ХХ

<sup>1</sup> Огляд і критику цих суджень див.: Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 29-41.

століття<sup>1</sup>, а в сучасній російській літературі думку про відсутність у кримінального права власного об'єкта регулювання висловлює лише Б. Т. Разгільдієв, який пише, що «до завдання кримінального права не входить регулювання суспільних відносин» і що воно взагалі «не може регулювати суспільні відносини»<sup>2</sup>. З українських криміналістів в існуванні окремих кримінально-правових відносин, тобто суспільних відносин, що регулюються кримінальним правом, наразі не сумнівається ніхто. Проте цивіліст А. І. Загорулько, очевидно, вважаючи за тотожні поняття «суспільні відносини» та «правовідносини», пише: «У самому посліданні слів “кримінальні” та “правовідносини” закладено суперечність. Якщо це правовідносини, — пише він, — то вони повинні захищатися і охоронятися. Якщо ж це кримінальне відношення, то воно мочинне, підлягає припиненню». Завершуючи цю думку, автор робить висновок, що «застосування до злочинця кримінально-правових покарань здійснюється в рамках кримінально-процесуальних правовідносин, а не якихось особливих матеріальних кримінальних правовідносин»<sup>3</sup>.

Переважає більшість інших криміналістів визнає за кримінальним правом регулятивні властивості і виокремлює певні види суспільних відносин, які ним регулюються. При цьому ними по-різному розуміється, по-перше, сама сутність тих відносин, які регулюються кримінальним правом, а по-друге, взаємозв'язок цих відносин з іншими суспільними відносинами, що, як стверджується, охороняються кримінальним правом.

Так, наприклад, Б. В. Здравомислов<sup>4</sup>, Г. О. Петрова<sup>5</sup>, Ю. Є. Пудовочкін та С. С. Пирвагідов<sup>6</sup>, Г. П. Новосьолов<sup>7</sup> та деякі інші криміна-

<sup>1</sup> Детальніше про це, наприклад, див.: Курс советского уголовного права (часть Общая) [Текст] / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. ; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. — Т. I. — С. 9; Курс советского уголовного права [Текст]. Т. I : Уголовный закон / А. А. Пионтковский, А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, П. С. Ромашкин ; редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. — М. : Наука, 1970. — С. 15.

<sup>2</sup> Разгильдиев, Б. Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация [Текст] / Б. Т. Разгильдиев. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1993. — С. 4–5.

<sup>3</sup> Загорулько, А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права [Текст] / А. И. Загорулько. — Харьков : Консум, 1996. — С. 23.

<sup>4</sup> Уголовное право Российской Федерации. Общая часть [Текст] : учебник / С. В. Афиногенов, Л. Д. Ермакова, Б. В. Здравомыслов и др. ; под ред. Б. В. Здравомыслова. — М. : Юристъ, 1999. — С. 8.

<sup>5</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение — средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. — Н. Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. — С. 27.

<sup>6</sup> Пудовочкин, Ю. Е. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительный анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств [Текст] / Ю. Е. Пудовочкин, С. С. Пирвагидов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 33–34.

<sup>7</sup> Новоселов, Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст] / Г. П. Новоселов. — М. : Норма, 2001. — С. 133.

лісти, маючи розбіжності у поглядах щодо визначення кола суб'єктів кримінально-правових суспільних відносин, тим не менше доходять спільного висновку про те, що кримінальне право регулює виключно ті суспільні відносини, які складаються у зв'язку із вчиненням особою злочину та покладенням на неї кримінальної відповідальності.

Значна група вчених розширює об'єкт кримінального права за рахунок віднесення до нього не лише суспільних відносин, які складаються у зв'язку із вчиненням злочину, а й суспільних відносин, які «охороняються кримінальним правом». Так, наприклад, І. Е. Звечаровський пише, що його «складають дві відносно самостійні частини: 1) найбільш важливі й цінні для особи і держави сторони суспільних відносин, перерахованих у частині 1 статті 2 КК РФ (аналогічна частині 1 статті 1 КК України. — *О. Н.*), у рамках яких здійснюється поведінка особи, регламентована кримінальним законом; 2) суспільні відносини, що виникають унаслідок вчинення злочину»<sup>1</sup>. Таким чином, за кримінальним правом визнається здатність регулювати не лише суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину, а й суспільні відносини, що складаються у зв'язку з утриманням особи від вчинення злочину під загрозою покарання (кримінальної відповідальності)<sup>2</sup>. З огляду на це Н. Ф. Кузнецова розглядала кримінально-правові суспільні відносини у вузькому і широкому значеннях. «Перші — це кримінально-правові відносини, які виникають з набуттям чинності кримінальним законом. Тоді починають діяти превентивні функції закону про кримінальну відповідальність, що чинять вплив на нестійких осіб, утримуючи їх від вчинення злочину під загрозою покарання. Для злочинців вони закінчуються погашенням судимості або звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання (для законослухняних осіб вони, очевидно, закінчуються з їх смертю або із втратою чинності кримінальним законом. — *О. Н.*). Кримінально-правові відносини у вузькому розумінні — це відносини між державою і злочинцем, що виникають із моменту вчинення злочину і закінчуються погашенням (зняттям) судимості або звільненням винного від кримінальної відповідальності і покарання»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Звечаровский, И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика [Текст] / И. Э. Звечаровский. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 18.

<sup>2</sup> А. В. Наумов наводить різні статистичні дані щодо того, який процент населення утримується від вчинення злочинів через те, що боїться кримінальної відповідальності (покарання) (див.: Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекций / А. В. Наумов. — М. : БЕК, 1999. — С. 7–8).

<sup>3</sup> Курс уголовного права. Общая часть [Текст]. Т. 1 : Учение о преступлении : учеб. для вузов / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. — М. : Зерцало, 1999. — С. 3.

М. М. Кропачев, який теж дотримується такої позиції, уточнює розмежування цих відносин, указуючи, що «сучасне російське кримінальне право має своїм предметом (об'єктом. — *О. Н.*) дві групи відносин, суб'єктами яких є, з одного боку, в першому випадку — законслухняний громадянин, у другому — злочинець, з другого — держава»<sup>1</sup>. Тобто в його розумінні перший вид кримінально-правових суспільних відносин припиняється не в момент, визначений Н. Ф. Кузнєцовою, а з появою другого.

Ще більше розширює об'єкт кримінального права А. В. Наумов, який відносить до нього не лише суспільні відносини, що пов'язані із винесенням злочину, а також з утриманням від його вчинення, а й суспільні відносини, що регулюються «кримінально-правовими нормами, які наділяють громадян правами на заподіяння шкоди при захисті від небезпечних посягань при необхідній обороні, а також при крайній необхідності та інших обставинах, що виключають злочинність діяння»<sup>2</sup>. Подібну позицію займає і В. Д. Філімонов<sup>3</sup>.

Не обмежує об'єкт кримінального права виключно суспільними відносинами, що пов'язані з утриманням від вчинення злочину, а також тими, що виникають у результаті його вчинення, і С. Д. Шапченко. На його думку, до об'єкта цієї галузі права належать також і суспільні відносини, «пов'язані із суспільно небезпечним діянням (суспільно небезпечною активністю) неосудної особи, та охоронні кримінально-правові відносини, пов'язані із суспільно небезпечним діянням особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності»<sup>4</sup>. Складну систему об'єкта кримінально-правового регулювання пропонує І. І. Чугуніков. На його думку, «відносини, які регулюються кримінально-правовими нормами, розпадаються на дві різні в соціально-ціннісному сприйнятті групи: відносини необхідні, позитивні, а тому й соціально корисні, та негативні і в силу цього соціально шкідливі. Перші утворюють сферу правомірної кримінально-правової поведінки (автор називає такі відносини «заохочувальними». — *О. Н.*), другі — сферу протиправної

<sup>1</sup> Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. — СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. — С. 57.

<sup>2</sup> Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекций / А. В. Наумов. — М. : БЕК, 1999. — С. 5–9.

<sup>3</sup> Филимонов, В. Д. Охранительная функция уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 81–82.

<sup>4</sup> Шапченко, С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура [Текст] / С. Д. Шапченко // Вісн. юрид. науки. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. — Вип. 40. — С. 65–66.

поведінки (вони називаються «охоронними». — *О. Н.*). Далі автор до охоронних відносить: 1) суспільні відносини, в рамках яких на особу покладається кримінальна відповідальність; 2) суспільні відносини, що породжуються суспільно небезпечними діяннями неосудних та осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; 3) суспільні відносини, що пов'язані із звільненням особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки або із застосуванням примусових заходів виховного характеру. До заохочувальних кримінально-правових суспільних відносин автор відносить: 1) змішані суспільні відносини, що складаються при звільненні особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця або у випадках, передбачених спеціальними положеннями Особливої частини КК; 2) суспільні відносини, що складаються у зв'язку з вчиненням суспільно корисної, необхідної поведінки по припиненню злочинних посягань (необхідна оборона, затримання злочинця, виправаний ризик); 3) суспільні відносини, що виникають із соціально допустимої поведінки особи, що, як стверджує І. І. Чугуніков, виключає вину (дії під впливом фізичного чи психічного примусу, виконання наказу, крайня необхідність)<sup>1</sup>.

Самостійну концепцію становить поділ об'єкта кримінального права на об'єкт кримінально-правового регулювання і об'єкт кримінально-правової охорони. За твердженням М. М. Кропачева<sup>2</sup>, ідею про виділення об'єкта кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони першими, очевидно, висловили О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський<sup>3</sup>. У подальшому її підтримали багато радянських криміналістів. У сучасній українській літературі вона найбільш послідовно була викладена М. І. Бажановим, який писав, що «основна функція кримінального права — це функція охоронна, оскільки воно охороняє властивими йому заходами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права». Регулятивну ж функцію кримінального права він убачав принаймні у такому:

1) встановленні заборони вчиняти злочини, тим самим вимагаючи правомірної поведінки;

<sup>1</sup> Чугуніков, І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. І. Чугуніков. — Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001.

<sup>2</sup> Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. — СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. — С. 45.

<sup>3</sup> Шаргородский, М. Д. О системе советского права [Текст] / М. Д. Шаргородский, О. С. Иоффе // Сов. государство и право. — 1957. — № 6. — С. 108.

2) опосередкованому регулюванні охоронюваних суспільних відносин;

3) прямому регулюванні суспільних відносин деякими нормами кримінального права (наприклад, нормами про необхідну оборону, звільнення від кримінальної відповідальності, погашення і зняття судимості)<sup>1</sup>.

Таким чином, аналіз новітньої кримінально-правової літератури свідчить про те, що сучасна кримінально-правова наука в цілому знаходиться в рамках концепції «об'єкт кримінально-правового регулювання — суспільні відносини». І при цьому єдність серед криміналістів у розумінні того, які ж саме суспільні відносини регулюються кримінальним правом, відсутня. Саме тому ми вважаємо за необхідне в цій роботі порушити питання уточнення об'єкта кримінально-правового регулювання шляхом окреслення кола тих суспільних відносин, які до нього входять.

Очевидно, що дослідження об'єкта кримінального права (інакше кажучи, об'єкта кримінально-правового регулювання) має здійснюватися з використанням теоретичної бази та методологічних засад загального вчення про об'єкт правового регулювання. У теорії ж права вироблене в цілому одностайне розуміння того, що правове регулювання є головним призначенням як всієї системи права в цілому, так і окремих її галузей. Усі ж інші соціальні значення права (як-от: захист, збереження, розвиток об'єкта правового регулювання тощо) є похідними, оскільки досягаються тільки через правове регулювання. Виходячи з викладеного, слід погодитися з тим, що кримінальне право, як і будь-яка інша галузь права, володіє регуляторною властивістю, інакше кажучи — виконує функцію правового регулювання. Ця функція є іманентно властивою йому, оскільки, не регулюючи, кримінальне право не буде правом. Основна проблема полягає у визначенні того, що регулюється кримінальним правом.

Теоретики права в більшості своїй виходять із того, що предметом правового регулювання є суспільні відносини<sup>2</sup>. Разом із тим у літера-

<sup>1</sup> Див.: Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2001. — С. 9–10. Див. також: Бажанов, М. І. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст] / М. И. Бажанов. — Днепропетровск : Пороги, 1992. — С. 6.

<sup>2</sup> Див., наприклад: Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : БЕК, 1994. — С. 145; Бобылев, А. И. Теоретические проблемы правового регулирования [Текст] / А. И. Бобылев // Право и политика. — 2002. — № 8. — С. 10–16; Лившиц, Р. З. Теория права [Текст] : учебник / Р. З. Лившиц. — М. : БЕК, 1994. — С. 133–134; Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учебник / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма-Инфра-М, 1999. — С. 365.

турі із загальної теорії була висунута і знайшла певну підтримку концепція «предмет правового регулювання — поведінка людей (суб'єктів)». Так, наприклад, В. М. Протасов вважає, що об'єктом правового регулювання є не суспільні відносини, а поведінка людей. Він, зокрема, пише: «правові норми регулюють не суспільні відносини, а поведінку людей, що далеко не одне й те саме. А правовідносини в їх строгому філософському розумінні (правова структура) є не результатом, а засобом правового регулювання»<sup>1</sup>. При цьому сам В. М. Протасов не знаходить кардинальної суперечності двох згаданих концепцій визначення об'єкта правового регулювання, зазначаючи, що «з одного боку, суспільні відносини виникають з дій людей, породжуються їх поведінкою, а з другого — суспільні відносини визначають, формують поведінку своїх суб'єктів». З цього він робить висновки про те, що «а) суспільні відносини стосовно поведінки людей являють собою самостійне явище, оскільки вони визначають дії; б) суспільні відносини і діяльність є взаємопов'язаними явищами»<sup>2</sup>. Пошуки об'єкта правового регулюваннядесь між суспільними відносинами і поведінкою (діяльністю) людей здійснювалися в науці неодноразово. Зокрема, Г. І. Бондаренко писав, що «суспільні відносини поза суб'єктами, поза їх діяльністю і поза результатами такої діяльності не існують, тому вивчення суспільних відносин неможливе у відриві від діяльності суб'єктів та її результатів»<sup>3</sup>.

У зв'язку з цим перед правознавчою наукою постала необхідність чіткого розмежування цих двох явищ, що не завжди мало місце. Так, наприклад, М. Н. Перфільєв свого часу визначав суспільні відносини як діяльність людей<sup>4</sup>. Його судження піддав критиці В. Ф. Попандопуло, який вважає, що в даному випадку відбувається ототожнення форми і змісту, оскільки діяльність людей, на його думку, є не саме суспільне відношення, а саме його зміст<sup>5</sup>. Сам же В. Ф. Попандопуло пише: «Як відомо, суспільство не існує поза і окремо від діяльності людей.

<sup>1</sup> Протасов, В. Н. Что и как регулирует право [Текст]: учеб. пособие / В. Н. Протасов. — М.: Юристъ, 1995. — С. 7.

<sup>2</sup> Там само. — С. 9.

<sup>3</sup> Бондаренко, Г. И. Совершенствование общественных отношений и социальное управление [Текст] / Г. И. Бондаренко. — Л., 1989. — С. 5.

<sup>4</sup> Перфильев, М. Н. Общественные отношения [Текст] / М. Н. Перфильев. — Л., 1974. — С. 103.

<sup>5</sup> Попандопуло, В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) [Текст] / В. Ф. Попандопуло // Изв. вузов. Правоведение. — 2002. — № 4. — С. 80.

Будь-яка ж діяльність у суспільстві відтворює суспільні відносини, пов'язані з такою діяльністю<sup>1</sup>, а тому «суспільні відносини з'являються і розвиваються як певні зв'язки між суб'єктами з приводу різних видів діяльності та їх результатів в історичному процесі розподілу і кооперації праці. Виникнення і розвиток суспільного розподілу праці і як наслідок — необхідність взаємного обміну діяльністю — є причиною виникнення та існування суспільних відносин... В умовах, коли кожна окрема людина не може задовольнити свої потреби без використання праці інших людей, коли суспільство “примушує” її працювати на інших, а інших на неї, суспільні відносини необхідно формуються на підставі та у зв'язку з людською життєдіяльністю як її суспільна форма»<sup>2</sup>.

На наш погляд, найбільш обґрунтованою, апробованою, ефективною і, як наслідок, найбільш придатною для цілей цього дослідження є концепція «об'єкт правового регулювання — суспільні відносини». Таким чином, правове регулювання полягає у впорядкуванні правом певного виду суспільних відносин за допомогою юридичних засобів, а саме: шляхом визначення підстав виникнення, зміни чи припинення юридичних прав, обов'язків чи повноважень суб'єктів такої діяльності. Виходячи з такого розуміння об'єкта правового регулювання, розглянемо, яку ж саме сукупність суспільних відносин регулює кримінальне право.

Кримінальне право — це специфічна галузь національного публічного права, яка має своїм призначенням визначення діянь, що є злочинами, та кримінальної відповідальності за них. У цілому таке завдання ставиться і перед кримінальним законом як формою вираження кримінального права: відповідно до частини 2 статті 1 КК України «Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Така формула є цілком прийнятною, з тим лише застереженням, що закон про кримінальну відповідальність, як і кримінальне право, визначає не просто покарання, а кримінальну відповідальність за вчинення злочину<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Попандоуло, В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) [Текст] / В. Ф. Попандоуло // Изв. вузов. Правоведение. 2002. — № 4. — С. 79.

<sup>2</sup> Там само. — С. 80.

<sup>3</sup> Про співвідношення цих понять детальніше див.: Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. — К. : Атіка, 2004. — С. 22–30.



Очевидно, що, визначаючи, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і якій відповідальності підлягають особи, що їх вчинили, кримінальне право тим самим визначає повноваження певного суб'єкта на застосування такої відповідальності у разі вчинення злочину. Такими суб'єктами на різних історичних етапах розвитку людського суспільства були або потерпілий від злочину, або публічна влада. Сьогодні в демократичних цивілізованих країнах право карати (покласти кримінальну відповідальність) належить саме публічній владі, зокрема державі. Отже, одним із тих суб'єктів, який вступає у суспільні відносини, регульовані кримінальним правом, є держава. Очевидно, що суб'єктом, який протистоїть державі в цих відносинах, є особи, які вчиняють злочини. Таким чином, кримінальне право регулює відносини між державою та особами, які вчиняють злочини.

Разом із тим відомо, що такі особи вступають із державою у відносини найрізноманітнішого характеру. Це і суспільні відносини, у рамках яких здійснюється процесуальна діяльність зі встановлення факту вчинення злочину та призначення покарання, і суспільні відносини, що складаються при відбуванні покарання, і суспільні відносини, що пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної злочином, тощо. Таким чином, об'єкт кримінально-правового регулювання вимагає уточнення шляхом вказівки не лише на суб'єктів суспільних відносин, а й на їх предмет, а також на юридичний зміст.

Предметом тих суспільних відносин, що складаються між особами, які вчиняють злочини, та державою і які регулюються кримінальним правом, є кримінальна відповідальність. Це пояснюється як самим призначенням кримінального права, про що йшлося вище, так і його сутністю як права карального, штрафного, тобто такої галузі права, норми якої по суті своїй можуть встановлювати виключно стягнення за певні види діянь. Таким чином, об'єктом кримінально-правового регулювання є ті суспільні відносини, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу кримінальної відповідальності таких осіб.

Нарешті, юридичний зміст суспільних відносин, що регулюються кримінальним правом, становить, за загальним правилом, обов'язок держави покласти на особу кримінальну відповідальність. В окремих випадках цей обов'язок може замінюватися обов'язком або доповнюватися правом<sup>1</sup> держави звільнити таку особу від кримінальної відпо-

<sup>1</sup> Детальніше про це див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право. 2003. – С. 82–84.

відальності повністю або частково. Особи, які вчиняють злочини, у суспільних відносинах, що регулюються кримінальним правом, мають обов'язок підкоритися рішенню держави або про покладення кримінальної відповідальності, або про звільнення від неї.

Таким чином, кримінальне право, визначаючи діяння, які є злочинами, та кримінальну відповідальність за них, тим самим регулює суспільні відносини, які складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. Такі суспільні відносини з метою їх належного відмежування від інших видів суспільних відносин, а також від предмета кримінального права (про це буде йтися нижче) ми далі будемо йменувати «кримінальними суспільними відносинами». При цьому слово «кримінальні» як термін вживається нами не у значенні «злочинні», як його інколи розуміють у літературі. Наприклад, М. Й. Коржанський писав, що «“кримінальний” — значить злочинний, тобто кримінальні (злочинні) структури, кримінальний (злочинний) закон, кримінальний (злочинний) кодекс... злочинне (кримінальне) право, злочинна (кримінальна) відповідальність, злочинна (кримінальна) міліція тощо»<sup>1</sup>. Однак цей термін має й інше значення, що подається у сучасних тлумачних словниках, де під «кримінальним» розуміється також і той, «який стосується вивчення злочинів і злочинності, боротьби з ними і запобігання злочинам»<sup>2</sup>. З огляду на викладене у терміні «кримінальні суспільні відносини» перше слово вказує на їхній зв'язок із кримінальним правом як галуззю права, що регулює такі відносини.

Кримінальні суспільні відносини, тобто відносини, що регулюються кримінальним правом, треба відрізнити від суспільних відносин, що регулюються кримінальним законом. Відомо, що «практично всі більшість значущі закони, у тому числі й кодифіковані акти, містять норми галузей як публічного, так і приватного права, тобто такі акти є змішаними, комплексними. Не є винятком із цього і КК України. Він містить не тільки норми кримінального права, що визначають злочинність ді-

<sup>1</sup> Коржанський, М. Й. Нариси кримінального права [Текст] / М. Й. Коржанський. — К. : ТОВ «Генеза», 1999. — С. 7.

<sup>2</sup> Тлумачний словник української мови [Текст] / уклад.: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. — Х. : Синтекс. 2002. — С. 282. Див. також: Василькова, Л. З історії становлення терміна «кримінальний» [Текст] / Л. Василькова // Підприємство, госп-во і право. — 2001. — № 12. — С. 76.

яння та його караність, але й норми інших галузей права»<sup>1</sup>. Зокрема, КК України в силу різних обставин (юридична традиція, зручність користування, взаємопов'язаність проблем тощо) визначає також межі чинності та дії закону про кримінальну відповідальність України у просторі і в часі; деякі види обставин, що виключають злочинність діяння; примусові заходи виховного і медичного характеру, що не є покаранням, та випадки їх застосування тощо. Зрозуміло, що такі положення закону про кримінальну відповідальність, оскільки вони не пов'язані з визначенням злочинності діяння чи кримінальної відповідальності за його вчинення, не можуть бути визнані такими, що відображають норми кримінального права. Зокрема, положення про межі чинності і дії закону про кримінальну відповідальність є формою вираження норм конституційного права, обставини, що виключають злочинність діяння, — це норми цивільного та адміністративного права, примусові заходи виховного та медичного характеру — визначаються нормами адміністративного права. Тому зазначені суспільні відносини, які регулюються відповідними положеннями закону про кримінальну відповідальність, не є кримінально-правовими, оскільки ці положення КК України відображають *норми не кримінального права*, а інших галузей права.

У зв'язку з викладеним не може бути підтримана позиція тих криміналістів (А. В. Наумов, В. Д. Філімонов, І. І. Чугуніков, С. Д. Шапченко та ін.), які відносять до об'єкта кримінально-правового регулювання суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням актів необхідної оборони, крайньої необхідності чи інших діянь за обставин, які виключають їх злочинність. Не може бути підтриманою і критика М. Й. Коржанського на адресу кримінального права України, яке, мовляв, не забезпечує захисту прав потерпілих від злочину, зокрема відшкодування моральної та матеріальної шкоди<sup>2</sup>. Кримінальне право має як об'єкт свого регулювання виключно відносини, що складаються у зв'язку з покладенням на особу кримінальної відповідальності, і за своєю природою не може регулювати суспільних відносин з відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем, які є за сутністю

<sup>1</sup> Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. — Х. : Право, 2003. — С. 286.

<sup>2</sup> Див., наприклад: Коржанський, М. Й. Проблеми кримінального права [Текст] / М. Й. Коржанський. — Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2003. — С. 51–54.

цивільно-правовими. У зв'язку з цим такі відносини цілком обґрунтовано віднесені до об'єкта цивільно-правового регулювання (глава 82 ЦК України).

Нарешті, наведене розуміння змісту правового врегулювання суспільних відносин не дає підстав для віднесення до об'єкта кримінально-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з утриманням від вчинення злочину. Нагадаю, що окремими криміналістами висловлюється судження про те, що, встановлюючи кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, кримінальне право тим самим встановлює заборону на їх вчинення, а отже, через таку заборону регулює суспільні відносини.

На наш погляд, охорона суспільних відносин не може розглядатися як мета права, а отже, ті суспільні відносини, які ним «охороняються», як його об'єкт. Деяко категорично таку ж думку висловлює і М. Й. Коржанський, який пише, що «право взагалі, кримінальне у тому числі, є інструментом суспільного регулювання. Воно придатне лише для регулювання суспільних відносин. Ні для чого іншого право не придатне. Ніякі інші завдання воно вирішувати не може, і тому ніякі інші суспільні завдання ставити перед ним немає сенсу»<sup>1</sup>. Не можна заперечувати того факту, що певна категорія осіб не вчиняє злочинів, тобто не заподіює шкоди певним відносинам з остраху перед кримінальною відповідальністю. Проте захист таких об'єктів не є безпосереднім призначенням кримінального права, оскільки він (захист) досягається лише через урегулювання тих суспільних відносин, які є кримінально-правовими, і саме кримінально-правовими засобами.

Отже, кримінальне право не регулює ніяких інших суспільних відносин, крім тих, які, повторимо, складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. З критикою подібного визначення об'єкта кримінально-правового регулювання виступав свого часу В. М. Кудрявцев, стверджуючи, що в своєму логічному завершенні воно замикається на «самообслуговуванні», тобто на регулюванні тих суспільних відносин, які самим кримінальним правом (законом) і створюються<sup>2</sup>. Ще далі у критиці такого підходу йде І. Я. Козаченко, який пише, що при його сприйнятті виходить, що «в резуль-

<sup>1</sup> Коржанський, М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна [Текст] : курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2001. – С. 19–20.

<sup>2</sup> Кудрявцев, В. Н. Две книги об уголовном законе [Текст] : (рецензия) / В. Н. Кудрявцев // Сов. государство и право. – 1969. – № 10. – С. 159.

таті вчинення злочину виникають кримінальні правовідносини, які й регулюються кримінальним правом. Іншими словами, кримінальне право регулює не суспільні відносини, а правовідносини. Але це неможливо. Право може регулювати тільки фактичні суспільні відносини, але ніяк не правовідносини»<sup>1</sup>.

Такі думки згаданих криміналістів, очевидно, ґрунтуються на висновку окремих спеціалістів із загальної теорії права про те, що об'єкт правового регулювання має існувати незалежно від самого правового регулювання ще до його початку. Так, наприклад, В. В. Лазарєв вважає, що сферу правового регулювання становить сукупність відносин, що складаються між людьми, життєвих фактів та обставин, що їх породжують, які об'єктивно можуть чи з точки зору сучасних завдань держави можуть бути вже піддані правовій регламентації. Таким чином, до сфери правового регулювання, на його думку, включаються лише ті суспільні відносини, які вже склалися<sup>2</sup>.

Ми вважаємо, що розуміння об'єкта правового регулювання як первинного стосовно самого правового регулювання, якщо і може бути придатним, то лише стосовно правового регулювання цивільних суспільних відносин. Такі суспільні відносини, дійсно, можуть складатися до їх правового врегулювання і незалежно від такого регулювання. Відомо, що цивільні суспільні відносини можуть існувати і будучи не врегульованими нормами цивільного права<sup>3</sup>. Стосовно ж відносин, які регулюються нормами права публічних галузей, у тому числі й кримінальним правом, слід зазначити, що такі відносини об'єктивно не можуть існувати до і незалежно від їх правового регулювання. Це пояснюється тим, що одним із суб'єктів у таких відносинах завжди є публічне певне утворення — сама держава, її адміністративні одиниці, органи державної влади чи органи місцевого самоврядування тощо. Відповідно ж до частини 2 статті 19 Конституції України «органи

<sup>1</sup> Козаченко, И. Я. Содержание и структура предмета уголовно-правового регулирования [Текст] / И. Я. Козаченко // Право и демократия : межвед. сб. науч. тр. — Минск : Университетское, 1989. — Вып. 2. — С. 118.

<sup>2</sup> Див.: Общая теория права и государства [Текст] / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Юрист, 1994. — С. 318–319; Лазарев, В. В. Определение сферы правового регулирования [Текст] / В. В. Лазарев // Изв. вузов. Правоведение. — 1980. — № 5. — С. 64.

<sup>3</sup> Див., наприклад: Шевченко, Я. М. Принципові засади розвитку цивільних правовідносин у сучасній Україні та проєкт нового Цивільного кодексу [Текст] / Я. М. Шевченко // Часоп. Київ. ун-ту права. — 2001. — № 1. — С. 58; Яворська, О. Цивільні відносини: нові підходи у правовому регулюванні [Текст] / О. Яворська // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 3. — С. 26.

державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Тобто названі суб'єкти можуть діяти, інакше кажучи — реалізовувати у своїй фактичній поведінці юридичний зміст лише такого суспільного відношення, яке вже врегульоване правом. Тому кримінально-правові суспільні відносини, у рамках яких держава здійснює діяльність щодо покладення кримінальної відповідальності на осіб, які вчинили злочини, або звільнення їх від такої, можуть існувати лише у врегульованому кримінальним правом вигляді і відсутні до здійснення їх кримінально-правового регулювання.

Що ж стосується зауваження І. Я. Козаченка про те, що подібне розуміння об'єкта кримінально-правового регулювання приводить до висновку, що «кримінальне право регулює не суспільні відносини, а правовідносини», що не є неможливим, ми вважаємо за необхідне зауважити таке. Є очевидним, що у правовому регулюванні не варто протиставляти суспільні відносини та правовідносини, оскільки право регулює і те й інше. Так, зокрема, кримінальне право України має об'єктом свого регулювання типізовані, деперсоніфіковані кримінально-правові суспільні відносини, які складаються в рамках усієї країни. Предметом же його правового регулювання, дійсно, виступають конкретні, персоніфіковані правові відносини, що складаються між окремою особою, яка вчинила злочин, та державою.

Іноді стверджується, що такі суспільні відносини, які регулюються кримінальним правом, є соціально негативними, шкідливими, позбавленими соціальної цінності<sup>1</sup>. Із таким твердженням погодитися не можна. Здійснюючи повноваження щодо покладення на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності, держава тим самим досягає значної суспільно корисної мети, і, очевидно, навіть не однієї. Зокрема, у результаті здійснення цього повноваження задовольняються вимоги соціальної справедливості, тобто задовольняються справедливе й обґрунтоване прагнення суспільства в цілому і потерпілого зокрема до відплати особі, яка вчинила злочин. Крім того, у результаті реалізації змісту кримінально-правового відношення досягаються й інші цілі, які ставляться перед покаранням і кримінальною відпові-

<sup>1</sup> Див., наприклад: Уголовное право. Общая часть [Текст] : учебник / Н. И. Ветров, Р. Л. Габрахманов, В. И. Динска и др. ; под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. – М. : Новый юрист : КноРус, 1997. – С. 14.

дальністю в цілому, а саме: загальна та спеціальна превенція, а також виправлення осіб, які вчинили злочин. Нарешті, така діяльність, оскільки вона заснована на нормах права (кримінального права), як і всяка правомірна діяльність, за змістом не може бути суспільно небезпечною. Тому кримінально-правові суспільні відносини не можна розцінювати як суспільно шкідливі чи такі, що позбавлені соціальної цінності.

Виходячи з викладеного, ми вважаємо за можливе *визначити об'єкт кримінально-правового регулювання як кримінальні суспільні відносини, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої.*

Разом із тим ми вважаємо за доцільне розрізнати об'єкт та предмет кримінально-правового регулювання. Розмежування понять «об'єкт» і «предмет» правового регулювання в цілому не характерне для вітчизняного правознавства. Більшість дослідників уживають відповідні терміни як синоніми для позначення того, що регулюється правом. Лише останніми роками в дослідженнях окремих теоретиків права (наприклад, В. С. Нерсисянца) висловлюється судження про їх відмінність. Криміналісти проблему їх розмежування наразі не тільки не вирішують, а й не ставлять.

Як відомо, категорії «об'єкт» і «предмет» співвідносяться за декількома параметрами (характеристиками). По-перше, поняття об'єкта є більш широким стосовно предмета, охоплює його собою. По-друге, об'єкт є явищем загальним, предмет — конкретним, тобто об'єкт завжди знаходить вираження в предметі. З огляду на викладене стосовно об'єкта і предмета правового регулювання можна стверджувати, що саме нескінченна множина предметів такого регулювання становить його об'єкт.

Виходячи з такого розуміння співвідношення категорій «об'єкт» і «предмет», вище ми дійшли висновку про те, що об'єктом правового регулювання є суспільні відносини. Тому об'єктом правового регулювання окремої галузі права є велика група однорідних суспільних відносин, що становлять окрему, відносно самостійну галузь суспільного життя. Саме в такому розумінні категорія «об'єкт правового регулювання» і повинна використовуватися як другий (після методу правового регулювання) критерій поділу права на галузі. Причому специфіка цього критерію полягає в тому, що він використовується тільки з метою класифікації тих відносин, які регулюються імперативним методом правового регулювання суспільних відносин.

Стосовно об'єкта кримінально-правового регулювання можна стверджувати, що його становить вся сукупність суспільних відносин, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини. Такі відносини є деперсоніфікованими, неконкретизованими, мають системний, узагальнюючий характер. Особливістю об'єкта кримінально-правового регулювання, зумовленою його публічно-правовим характером, є те, що такий об'єкт не може існувати до правового врегулювання. Якщо приватноправові відносини, як уже зазначалося вище, можуть складатися в громадянському суспільстві до і незалежно від їх правового регулювання, то суспільні відносини, що регулюються кримінальним правом (так само, як і будь-які інші публічні відносини), можуть складатися лише на підставі відповідних норм права (зокрема, кримінального). Це обумовлено тим, що предмет таких відносин (кримінальна відповідальність), а також їх зміст (взаємні права та обов'язки суб'єктів) не можуть існувати поза нормою права, оскільки визначаються лише нею і не є для неї первісними.

У свою чергу, предмет правового регулювання має розглядатися як одиничний випадок прояву стосовно об'єкта правового регулювання. Тому *під предметом кримінально-правового регулювання слід розуміти окремий випадок юридичного зв'язку між конкретною особою, яка вчинила злочин, та державою, урегульований нормами кримінального права. Такий юридичний зв'язок у літературі традиційно називають правовідносинами. Стосовно ж кримінального права його доцільно іменувати кримінальними правовідносинами.*

Таким чином, предмет кримінально-правового регулювання становить урегульоване нормами кримінального права України відношення (зв'язок) між конкретною особою, яка вчинила злочин, та державою. Саме в такому розумінні предмет кримінально-правового регулювання і досліджується в цій роботі.

Учення про правовідносини має давню традицію у вітчизняній правовій науці в цілому і в кримінально-правовій зокрема. Попри це і на нинішньому етапі в ньому ще залишаються як малодосліджені питання, так і питання, щодо яких висловлюються неоднозначні судження. Зокрема, до перших необхідно віднести проблему юридичних фактів, які породжують, змінюють та припиняють кримінальні правовідносини, їх модифікації в динаміці розвитку, співвідношення кримінальних правовідносин із кримінально-процесуальними та кримінально-виконавчими тощо. До других належать питання про момент виник-



нення і припинення кримінально-правового відношення (що має пряму залежність із практично не розробленим вчиненням про юридичні факти в кримінальному праві); про структурні елементи кримінальних правовідносин: їх суб'єктів, предмет та зміст; про класифікацію кримінальних правовідносин тощо.

Залишаючи інші з намічених питань для окремого дослідження нижче, тут же розглянемо питання про момент виникнення і припинення кримінальних правовідносин, що становить предмет кримінально-правового регулювання. Визначеність у цьому питанні має суттєве значення для встановлення меж кримінально-правового регулювання, що, у свою чергу, створює методологічну підставу для подальшого вирішення питань дії закону про кримінальну відповідальність.

Питання про момент виникнення кримінальних правовідносин у літературі з кримінального права вирішується по-різному. Одні автори вважають, що кримінальні правовідносини виникають із моменту виникнення кримінальної відповідальності особи. Оскільки ж кримінальна відповідальність розуміється ними як обов'язок винної особи відповідати за скоєний злочин, то вони й стверджують, що такий обов'язок виникає з моменту вчинення злочину, а отже, з цього ж моменту виникають, на їх думку, і кримінальні правовідносини<sup>1</sup>. Велика група криміналістів також пов'язує момент виникнення кримінальних правовідносин із моментом вчинення злочину, однак не зв'язує з цим же моментом виникнення кримінальної відповідальності. Інші вважали, що кримінальні правовідносини «виникають тоді, коли починається застосування норм кримінального права»<sup>2</sup>. Поділяючи таку думку, О. І. Санталов уточнює, що «кримінально-правове відношення виникає з того моменту, коли починається застосування норми кримінального права, тобто з моменту порушення кримінальної справи»<sup>3</sup>. На думку Я. М. Брайніна, кримінальні правовідносини виникають із моменту

<sup>1</sup> Див., наприклад: Пионтковский, А. А. Правоотношение в уголовном праве [Текст] / А. А. Пионтковский // Изв. вузов. Правоведение. – 1962. – № 2. – С. 87–89; Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст]. Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – С. 89–90.

<sup>2</sup> Ривлин, А. Л. Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях [Текст] / А. Л. Ривлин // Изв. вузов. Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 111.

<sup>3</sup> Санталов, А. И. Уголовно-правовые отношения и уголовная ответственность [Текст] / А. И. Санталов // Изв. вузов. Правоведение. – 1974. – № 5, вып. 1. – С. 125.

притягнення особи як обвинуваченого<sup>1</sup>. М. І. Загородников<sup>2</sup> і В. Г. Смирнов<sup>3</sup> пов'язували виникнення кримінальних правовідносин із набуттям законної сили обвинувальним вироком суду.

Стосовно судження О. І. Санталова слід відзначити, що кримінальна справа може бути порушена і за відсутності у скоєному діянні складу злочину. Це має місце, наприклад, тоді, коли злочинність скоєного діяння не є очевидною і в ході досудового розслідування встановлюється, що скоєне не було злочином. Як справедливо пише Т. Т. Дубинін, застосування в подібних випадках норм кримінального права будь-якого зв'язку з кримінальними правовідносинами не має і моментом їх виникнення не може бути<sup>4</sup>. Більше того, чинний Кримінально-процесуальний кодекс України допускає порушення кримінальної справи навіть і в тому випадку, коли незлочинність скоєного діяння, а у зв'язку з цим і неможливість застосування щодо особи, яка його скоїла, норм кримінального права, є очевидною для органу, який приймає рішення про порушення такої справи. Так, відповідно до частини 4 статті 6 КПК України «у разі наявності достатніх підстав вважати, що суспільно небезпечне діяння вчинено особою, яка досягла одинадцяти років, але до виповнення віку, з якого законом передбачена кримінальна відповідальність, по факту цього діяння порушується кримінальна справа. Така справа вирішується у порядку, передбаченому статтею 7<sup>3</sup> цього Кодексу». Нарешті, чинний КПК допускає також і порушення кримінальної справи за фактом скоєння певного діяння, тобто в ситуаціях, коли певна кримінально-правова норма ще не застосовується для його попередньої кваліфікації. Саме у зв'язку з цим початок застосування норм кримінального права, так само як і момент порушення кримінальної справи, не можуть бути визнані часом виникнення кримінальних правовідносин.

<sup>1</sup> Браїнин, Я. М. Уголовный закон и его применение [Текст] / Я. М. Браїнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 96.

<sup>2</sup> Загородников, Н. И. О пределах уголовной ответственности [Текст] / Н. И. Загородников // Сов. государство и право. – 1967. – № 7. – С. 44–45.

<sup>3</sup> Смирнов, В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования) [Текст] / В. Г. Смирнов. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1965. – С. 153–159.

<sup>4</sup> Дубинин, Т. Т. О моменте возникновения уголовной ответственности [Текст] / Т. Т. Дубинин // Основания и порядок реализации уголовной ответственности : межвуз. сб. науч. ст. / отв. ред. С. А. Шейфер. – Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1989. – С. 32.

Перенесення ж моменту виникнення кримінальних правовідносин на більш пізні етапи (пред'явлення обвинувачення, винесення обвинувального вироку суду чи набуття ним законної сили) теж не є обґрунтованим із таких причин. По-перше, у такому випадку позбавляються кримінально-правових підстав усі попередні етапи досудового розслідування чи судового розгляду справи, що, звичайно ж, є неправильним. По-друге, ставлення моменту виникнення кримінальних правовідносин у залежність від вчинення певних дій органами держави є неправильним, оскільки правовідносини є категорією об'єктивною, що складаються й існують поза волею людей, у той час як констатація їх наявності в тих чи інших процесуальних документах завжди пов'язана із суб'єктивним сприйняттям слідчим чи суддею певних об'єктивних процесів. Більше того, встановлення органом дізнання, слідчим або судом ознак злочину не завжди адекватне самій наявності злочину. Адже відомо, що в практиці кримінального правозастосування непоодинокими є випадки розбіжностей між фактичними обставинами і висновками процесуальних документів<sup>1</sup>. Помилково винесений вирок «встановлює» вчинення злочину, але не може зробити реально відсутній злочин існуючим. Реальність, а точніше кажучи, матеріальність вчинення злочину не пов'язана з фактом його виявлення органами розслідування або винесенням вироку судом. У зв'язку з цим М. С. Строгович правильно вказував, що «вирок суду не робить людину злочинцем, а визнає злочинцем того, хто став ним у момент вчинення злочину (якщо, звичайно, обвинувальний вирок винесений правильно)»<sup>2</sup>.

Отже, саме з моменту вчинення злочину у держави виникає повноваження визнати цю особу такою, що вчинила злочин, і піддати її кримінальній відповідальності. Саме в цей момент з'являється й обов'язок особи, яка вчинила злочин, бути підданою кримінальній відповідальності. Отже, саме з моменту вчинення злочину з'являються всі необхідні елементи, системне поєднання яких і складає кримінальні правовідносини. У зв'язку з цим можна стверджувати, що *саме*

<sup>1</sup> Див.: Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорской практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1973. – С. 9–10.

<sup>2</sup> Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст]. Т. I: Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – С. 89.

і моменту вчинення злочину і складаються кримінальні правовідносини, які є предметом кримінально-правового регулювання.

Разом із тим юридичний зміст таких правовідносин на цей час ще не може бути реалізованим. Інакше кажучи, держава із самого моменту вчинення злочину ще не може виконати свій обов'язок щодо покладення на злочинця кримінальної відповідальності, а останній неспроможний виконати свій обов'язок, який полягає у зазнаванні (перегрплюванні) такої відповідальності. Саме тому юридичний зміст кримінальних правовідносин у даний момент цілком слушно називається окремими авторами потенційним. Для того щоб стати реальним, гобто таким, який вже можна реалізувати, необхідна поява другого юридичного факту, а саме набуття законної сили обвинувальним вироком суду.

Поява такого юридичного факту є основною метою і кінцевим результатом розвитку іншого виду правовідносин, які складаються одночасно з кримінальними, а саме кримінально-процесуальних правовідносин. У рамках цих правовідносин, урегульованих нормами кримінально-процесуального права, збираються та оцінюються докази винуватості особи у вчиненні злочину. М. М. Полянський правильно писав, що мета кримінального процесу «полягає у встановленні для конкретного випадку (тобто, чи існує) права держави на покарання та евентуально (тобто, якщо воно існує) тих меж, в яких воно підлягає здійсненню»<sup>1</sup>.

Таким чином, між особою, яка вчинила злочин, та державою складаються одночасно два види правовідносин: кримінальне та кримінально-процесуальне. Причому, якщо в першому юридичний зміст має потенційний характер, що означає неможливість його реалізації до завершення других правовідносин, то в другому юридичний зміст має саме реальний характер. Держава в особі органів дізнання, слідства і прокуратури отримує повноваження кримінального переслідування особи, яка вчинила таке діяння. Особа ж ця має обов'язок сприйняти кримінальне переслідування і право на те, щоб воно велося в рамках закону, право доводити свою невинуватість у вчиненні злочину та вважатися невинуватою у його вчиненні, доки обвинувальним вироком суду не буде визнано протилежне.

<sup>1</sup> Полянський, Н. Н. Очерки общей теории уголовного процесса [Текст] / Н. Н. Полянський. – М. : Право и жизнь. 1927. – С. 44.

Такі правовідносини інколи в літературі розглядаються як єдині і називаються правовідносинами кримінального переслідування<sup>1</sup>. У такому розумінні вони, за загальним правилом, закінчуються в момент набрання законної сили вироком суду, а в окремих випадках, коли держава з тих чи інших причин відмовляється від кримінального переслідування, — і раніше. При цьому протягом певного часу суб'єкти описаних правовідносин можуть і не знати про його виникнення. Це, зокрема, має місце у період, коли злочин ще є латентним, або коли особа, яка його вчинила, ще не усвідомлює самого факту вчинення (наприклад, на підставі невиправданої юридичної помилки) тощо. Проте таке незнання не усуває об'єктивної наявності самих правовідносин.

Реалізується зміст матеріальних кримінальних правовідносин у момент набуття законної сили обвинувальним вироком суду. Саме в цей момент раніше потенційні обов'язки держави (щодо покладення кримінальної відповідальності) та особи, яка вчинила злочин (щодо її зазнавання), стають реальними і підлягають виконанню. Відповідно до частини 2 статті 2 КК України «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».

Після цього настає період фактичної реалізації державою і особою, яка вчинила злочин, своїх обов'язків, що становлять зміст кримінально-правового відношення. У літературі висловлюються різні судження щодо того, у межах яких правовідносин здійснюється така реалізація. Одні криміналісти вважають, що вона відбувається в рамках кримінально-виконавчих (виправно-трудових) правовідносин. Інші стверджують, що цей процес відбувається в рамках матеріальних кримінальних правовідносин. На наш погляд, після набуття обвинувальним вироком законної сили кримінальні правовідносини не припиняються, оскільки продовжують існувати всі їх елементи: суб'єкти, об'єкт та юридичний зв'язок між суб'єктами, визначений на підставі норм кримінального права. Разом з тим із моменту набрання вироком законної сили (а точніше, з моменту повернення його до виконання) складається якісно новий вид правовідносин — кримінально-виконавчі.

<sup>1</sup> Див.: Головка, Л. В. Освобождение от уголовной ответственности и освобождение от уголовного преследования: соотношение понятий [Текст] / Л. В. Головка // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 41–51.

В їх межах вирішуються процедурні та організаційні питання, пов'язані з відбуванням покарання, призначеного вироком суду. Разом із тим такі правовідносини можуть і не скластися у тих випадках, коли обвинувальний вирок суду не пов'язаний із призначенням покарання (частина 4 статті 74 КК України) або коли особа звільнена від відбування призначеного їй покарання з підстав, передбачених КК України. Більше того, кримінально-виконавчі правовідносини, як правило, припиняються раніше закінчення кримінальних правовідносин. Так, підставою припинення кримінально-виконавчих правовідносин є звільнення особи від відбування покарання (у зв'язку з його відбуттям чи дострокове), тоді як кримінальні правовідносини продовжують існувати аж до завершення реалізації останнього із заходів кримінальної відповідальності — судимості.

Отже, викладене свідчить про те, що і після набрання обвинувальним вироком законної сили кримінальні правовідносини продовжують існувати. За загальним правилом, проте не завжди, разом з ним виникають та існують кримінально-виконавчі правовідносини. Однак їх існування не заперечує існування в цей момент кримінальних правовідносин.

Таким чином, кримінальні правовідносини, виникнувши з моменту вчинення злочину, у своєму розвитку проходять два етапи. Спершу (від моменту виникнення і до набуття вироком законної сили) його юридичний зміст має потенційний характер. Далі (з моменту набуття вироком законної сили і до виконання визначеного ним покарання та спливу строку судимості) його юридичний зміст реалізується. Той факт, що в обидва названі періоди суб'єктний склад (особа, що вчинила злочин, та держава) та предмет (кримінальна відповідальність) таких правовідносин є єдиним, а його зміст перебуває у діалектичному процесі розвитку в напрямі його конкретизації та реалізації, дозволяє говорити про існування єдиних кримінальних правовідносин від моменту вчинення злочину і до моменту закінчення реалізації всього обсягу кримінальної відповідальності за нього. За загальним правилом, останній момент збігається з моментом погашення (або зняття) судимості.

Викладене дає підстави для висновків про необхідність розрізнення об'єкта і предмета кримінально-правового регулювання, розуміння останнього як кримінальних правовідносин, які виникають із моменту вчинення злочину та існують до моменту реалізації кримінальної відповідальності за нього, якщо тільки держава з певних причин (звільнення від кримінальної відповідальності) не припинить його раніше. Подібне

розуміння предмета кримінально-правового регулювання створює підґрунтя для подальших наукових досліджень його змісту та характеру впливу на нього, здійснюваного суб'єктом такого регулювання.

### 1.1.2. Межі об'єкта кримінально-правового регулювання

Здійснюючи правове регулювання суспільних відносин, держава тим самим втручається у визначення правового статусу приватних осіб. І ця теза є справедливою безвідносно до того, про регулювання якого типу відносин (приватних чи публічних) ідеться. Так, регулюючи приватноправові відносини, а також публічно-правові відносини, не пов'язані з юридичною відповідальністю, держава тим самим визначає права та обов'язки учасників такого відношення. Реалізація таких прав та виконання обов'язків є використанням суб'єктом частини обсягу свого правового статусу. При правовому регулюванні публічно-правових відносин, пов'язаних із юридичною відповідальністю (кримінально-правових та адміністративно-правових у частині адміністративної відповідальності), визначаються юридичні обов'язки суб'єктів, які підлягають такій відповідальності. Відповідно примусове виконання таких обов'язків зменшує обсяг прав і свобод відповідних суб'єктів, тим самим обмежуючи їх правовий статус. Разом із тим усі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах, у зв'язку з чим можуть «зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» (стаття 1, частина 2 статті 29 Загальної декларації прав людини). Саме тому будь-яке обмеження правового статусу людини має бути, по-перше, обґрунтованим із названих міркувань, а по-друге, встановлення таких обмежень не може бути всеосяжним. Інакше кажучи, саме встановлення обмежень правового статусу людини повинно мати свої межі. Особливо зазначене стосується кримінального права, де найгострішими є «колізії інтересів людини із загальноновизнаними інтересами інших громадян, суспільства та держави»<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Баулин, Ю. В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключяющих преступность (общественную опасность и противоправность) деяния [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ю. В. Баулин. – Харьков : Укр. юрид. акад. им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. – С. 1.

Виходячи з викладеного, особливого значення в дослідженні проблематики кримінально-правового регулювання суспільних відносин набуває визначення меж такого регулювання. І слід відзначити, що в літературі з кримінального права окремі аспекти цього питання піднімалися тими вченими, які досліджували як загальні питання формування та реалізації кримінально-правової політики, так і проблеми такого напрямку кримінально-правової політики, як криміналізація злочинів (С. С. Босхолов, Л. Д. Гаухман, П. С. Дагель, І. Е. Звечаровський, М. І. Ковальов, О. І. Коробєєв, А. А. Митрофанов); межі дії закону про кримінальну відповідальність у часі та просторі (О. І. Бойцов, Б. В. Волженкін, Л. В. Іногамова-Хегай, О. М. Медведєв, Ю. А. Пономаренко, А. Є. Якубов); застосування кримінального права (Є. В. Благов, А. В. Наумов). Разом із тим у дослідженнях, безпосередньо присвячених проблемам кримінально-правового регулювання (В. К. Дуюнов, М. М. Кропачев, Н. О. Лопашенко, Г. О. Петрова, С. Д. Шапченко), питання щодо визначення меж такого регулювання або не піднімаються зовсім, або ж розглядаються побіжно, без належного рівня глибини і конкретизації. У зв'язку з цим у сучасній науці кримінального права намітилися лише основні підходи до визначення меж кримінально-правового регулювання. Сама ж методологія визначення таких меж та їх окреслення з урахуванням такої методології ще потребують свого дослідження.

Як уже відзначалося вище, однією з особливостей сучасного етапу розвитку вітчизняного правознавства є повернення його до класичної концепції поділу права на приватне і публічне<sup>1</sup>. Уявляється, що методологічний запас такого поділу для наукових досліджень ще далеко не вичерпаний і передусім саме для галузей публічного права, зокрема кримінального права України. Сказане стосується у тому числі й проблеми окреслення меж кримінально-правового регулювання, яка, на наш погляд, тільки і може бути вирішена на методологічних засадах публічно-правової природи цієї галузі права.

<sup>1</sup> Див., наприклад: Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 285–287; Гончарук, О. В. Дихотомія права: право публічне та право приватне [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Гончарук. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004. – 19 с.; та ін.



Діючи вже зазначалося, що кримінальне право має об'єктом свого регулювання певну групу суспільних відносин. При цьому характер таких суспільних відносин та ознаки, за якими вони об'єднуються до однієї групи, принципово відрізняються від характеру та причин об'єднання до однієї групи приватноправових суспільних відносин. Якщо приватні (цивільні) суспільні відносини об'єктивно існують ще до їх правового врегулювання і завдання законодавця, як уже відзначалося вище, полягає лише в тому, щоб визначити коло існування таких відносин для того, щоб піддати їх режиму приватного права, то у сфері публічних відносин, і зокрема кримінально-правових, справи об'єднуються інакше.

Тому визначення меж кримінально-правового регулювання — це не виділення з кола реально існуючих суспільних відносин тих, які можуть бути піддані врегулюванню нормами кримінального права, а окреслення кола тих суспільних відносин, які *можуть складатися* на підставі норм кримінального права. Визнання того, що суспільні відносини складаються в результаті існування невизначеного кола типізованих дій чи подій у суспільстві (юридичних фактів), логічно приводить до висновку про те, що визначення кола суспільних відносин, які регулюються кримінальним правом, інакше кажучи, меж кримінально-правового регулювання, полягає перш за все у визначенні кола тих діянь, які можуть бути визнані злочинами.

Слід відзначити, що в питанні визначення підстав віднесення того чи іншого конкретного діяння до злочинних здобутки вітчизняної науки кримінального права є безсумнівними. У працях таких криміналістів, як М. О. Беляєв<sup>1</sup>, П. С. Дагель<sup>2</sup>, О. І. Коробєєв<sup>3</sup> та інших, була створена і розвинута теорія криміналізації злочинів, яка знаходить підтримку і в сучасній літературі<sup>4</sup>. Не заперечуючи інструментального значення цієї теорії, яке знаходить свій прояв при криміналізації кожного окремого діяння, відзначаю, що її придатність до визначення всієї

<sup>1</sup> Беляєв, Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации [Текст] / Н. А. Беляєв. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1986. — С. 71–93.

<sup>2</sup> Дагель, П. С. Проблемы советской уголовной политики [Текст] / П. С. Дагель. — Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. — С. 56–58.

<sup>3</sup> Коробєєв, А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации [Текст] / А. И. Коробєєв. — Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. — С. 64–94.

<sup>4</sup> Див.: Митрофанов, А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація [Текст] / А. А. Митрофанов. — Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС України, 2004. — С. 60–78.

сукупності діянь, які можуть бути віднесені до злочинних, є сумнівною. Ця теорія не дає відповіді на питання про те, що об'єднує певні види поведінки людей у ту групу, належність до якої зумовлює кримінально-правову протидію їм. Таким чином, уявляється, що одним з основних завдань сьогодні є не подальше дослідження підстав криміналізації кожного окремого діяння, а визначення меж тієї сфери, в якій вчиняються такі діяння, протидія котрим може вестися кримінально-правовими засобами лише в рамках суспільних відносин, регульованих нормами кримінального права.

Оскільки кримінальне право є останнім засобом (*ultima ratio*) у системі соціальних заходів протидії певним видам суспільної поведінки, тобто засобом, використання якого допустиме лише за умови неможливості або неефективності застосування інших<sup>1</sup>, то до сфери використання таких засобів (сфери кримінально-правового регулювання) можуть бути віднесені лише ті суспільні відносини, що виникають із таких видів соціальної поведінки, які не можуть бути піддані ефективному врегулюванню нормами іншої галузевої належності. Для того щоб з широкого кола різноманітної соціальної діяльності, здійснюваної різними суб'єктами, виділити ту, яка створює об'єкт кримінально-правового регулювання, слід йти шляхом обмеження сфер людської поведінки, виключаючи ті з них, які не вимагають засобів кримінального права. Подібний підхід у сучасній літературі із загальної теорії права був запропонований В. Ф. Попандопуло. Він, зокрема, вважає, що «залежно від свого характеру людська діяльність у суспільстві підрозділяється на два основних типи: вільну (приватну) і невільну (публічну)»<sup>2</sup>. На його думку, вільною є діяльність будь-якої приватної особи як члена суспільства, заснована на власному інтересі особи, на свободі волі, на можливості вибору мети, засобів її досягнення, результату діяльності та процесу її здійснення. Оскільки вільна діяльність проходить у суспільній формі, то постає проблема взаємодії вільних людей, а значить, здійснення діяльності кожного не на шкоду іншим членам суспільства. У результаті виникає необхідність у специфічному

<sup>1</sup> Детальніше про це див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – С. 9–22 і далі.

<sup>2</sup> Попандопуло, В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) [Текст] / В. Ф. Попандопуло // Изв. вузов. Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 80.

типі діяльності, спрямованому на організацію (регулювання) вільної (приватної) діяльності і взаємодії вільних людей.

Другий тип діяльності, окрім того, що він є похідним, є невільним, оскільки не заснований на власному інтересі публічних органів, на свободі їх вибору. Невільна (публічна) діяльність базується на функціональній заданості мети (організація суспільства), засобів її досягнення (наявність передбачених законом повноважень), результатів (забезпечення правопорядку) та процесу її здійснення (передбачені законом процедури)<sup>1</sup>. У такому розумінні вільна діяльність — це діяльність приватноправа, тобто діяльність, заснована на приватному інтересі, здійснювана автономними, вільними суб'єктами — членами громадянського суспільства. Невільна діяльність здійснюється спеціально створеними для певних цілей органами публічної влади, інакше кажучи, самою державою, яку такі органи представляють. Тобто невільна суспільна діяльність — це діяльність публічно-права.

Така класифікація видів соціальної поведінки цілком узгоджується з концепцією поділу всієї системи права на дві глобальні частини (супергалузі) — право приватне та право публічне. У такому розумінні приватне право регулює суспільні відносини, що складаються при здійсненні суб'єктами «вільної діяльності», а публічне — ті суспільні відносини, які складаються в результаті здійснення «невільної» діяльності. Цей висновок цілком відповідає і положенням статті 19 Конституції України, відповідно до якої правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Разом із тим, як відомо, при здійсненні того чи іншого виду соціальної діяльності люди (як вільно діючі приватні особи, так і агенти держави, які діють невільно від імені її органів) нерідко відхиляються від параметрів, передбачених відповідно приватноправовою чи публічно-правовою нормою. У таких випадках має місце соціальна девіація — відхилення фактичної поведінки суб'єкта від того напряму, який заданий відповідною правовою нормою, інакше кажучи, неузгодженість фактичної поведінки і норми.

<sup>1</sup> Див.: Попандопуло, В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) [Текст] / В. Ф. Попандопуло // Изв. вузов. Правоведение. — 2002. — № 4. — С. 80.

Соціальні девіації мають достатньо поширений характер, у результаті чого з'являється ціла сукупність неоднорідних, проте схожих видів соціальної поведінки. Точніше, можна говорити про певний клас анти-соціальної поведінки, який доповнює собою названі вище класи вільної та невільної поведінки. І зрозуміло, що така антисоціальна поведінка потребує певного реагування ззовні з метою принаймні примусити суб'єкта, який її допустив, до вчинення поведінкового акту належного характеру, а також створення умов для неможливості чи небажаності її повторення.

Зовнішнє реагування на девіантну поведінку теж само по собі є поведінкою певного суб'єкта, який його (таке реагування) здійснює. І ця поведінка, очевидно, також може бути як вільною, так і невільною залежно від того, яким суб'єктом — приватного права чи публічного права вона здійснюється. При цьому, якщо реагування на девіантну поведінку здійснюється суб'єктом приватного права, то воно відбувається в рамках суспільних відносин, які складаються між ними і можуть бути врегульованими або неврегульованими нормами приватного права. Реагування ж на таку поведінку з боку публічно-правових суб'єктів у силу специфічного правового стану останніх, як уже відзначалося вище, вимагає попереднього правового врегулювання. Тобто для здійснення такого реагування відповідні суспільні відносини мають бути створені на основі наявної норми права.

Вибір же конкретного виду реагування на девіацію залежить перш за все від характеру останньої, а також від ефективності того чи іншого виду реагування. При цьому пріоритет, безумовно, повинен бути за приватноправовими способами реагування на такі девіації. Про це ми писали ще в дослідженні на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук<sup>1</sup>. І слід відзначити, що така думка набуває певної тенденції до поширення у кримінально-правовій літературі. Так, О. М. Готін, досліджуючи питання кримінальної відповідальності за випуск або реалізацію недоброякісної продукції, зазначив, що «втручання держави, як видається, потрібне лише в тих випадках, коли умови укладеної угоди суперечать життєво важливим інтересам суспільства, або їх виконання (неналежне виконання) виходить за межі традиційних цивільно-правових відносин». В усіх інших випадках він вважає за можливе відшкодовувати шкоду, заподіяну в результаті про-

<sup>1</sup> Див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – С. 13–15.

дажу товарів, надання послуг або виконання робіт неналежної якості «із застосуванням механізмів цивільного, господарського та інших галузей законодавства»<sup>1</sup>.

Отже, з усіх видів антисоціальної девіантної поведінки має бути виключена група видів такої поведінки, протидія яким може здійснюватися в рамках цивільних суспільних відносин приватноправовими засобами.

Проте часто складаються ситуації, коли один і той самий вид соціальної девіації може спричиняти протидію як із боку приватних суб'єктів, так і з боку публічних. Ще наприкінці XIX століття Н. П. Дружинін писав, що лише деякі порушення тих же цивільних прав оголошуються злочинами і вимагають як кримінальної, так і цивільної охорони. Так, те ж покладене законом на дітей зобов'язання допомагати батькам у випадку відсутності у них коштів і старості тягне за собою як примушування до його виконання (у разі відмови в цьому з боку дітей), так і покарання для порушників подібного обов'язку, подібної вимоги закону. Невиконання подібного зобов'язання є відповідно і злочином, і цивільним правопорушенням<sup>2</sup>.

Уже в наш час Д. Гончаров називає можливість суб'єктивного вибору до однієї життєвої ситуації тієї чи іншої норми права різної галузевої належності «пагубним для правової держави наслідком». Він пише: «якщо ж на практиці виникає ситуація, коли необхідно вибрати між тією правовою нормою, застосування якої приведе лише до відновлення порушеного права та (або) відшкодування збитків, і тією нормою, яка тягне за собою призначення покарання, тоді вже сам факт наявності правової колізії бере під сумнів справедливість практично будь-якого рішення державного органу, що намагається таку ситуацію вирішити, чи буде воно винесене на досудовій стадії, чи (що значно гірше) у стадії судового засідання, оскільки суб'єктивізм у виборі норми права обов'язково викличе недовіру як мінімум однієї із сторін правового спору»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Готін, О. М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності [Текст] / О. М. Готін. – Луґанськ : РВВ ЛАВС, 2004. – С. 37.

<sup>2</sup> Дружинін, Н. П. Русское государственное гражданское и уголовное права [Текст] / Н. П. Дружинін. – СПб., 1899. – С. 150–153. Цит. за: Гончаров, Д. Межотраслевая коллизия уголовного и гражданского законодательства России [Текст] / Д. Гончаров // Уголов. право. – 2002. – № 3. – С. 95–96.

<sup>3</sup> Гончаров, Д. Межотраслевая коллизия уголовного и гражданского законодательства России [Текст] / Д. Гончаров // Уголов. право. – 2002. – № 3. – С. 95.

На наш погляд, не можна виключати той факт, що один антисоціальний вид поведінки може викликати реагування з боку різних суб'єктів у рамках суспільних відносин, регульованих як нормами приватного, так і нормами публічного права. Тому проблема полягає не в тому, щоб одночасно застосувати до одного правопорушення два різних види юридичної відповідальності, а в тому, щоб унеможливити ситуації, коли питання вибору того чи іншого виду відповідальності залежали б від розсуду органів державної влади.

І в цьому плані, повторимо, що, виключивши із сукупності видів девіантної поведінки ті, які можуть бути ефективно виправлені виключно засобами приватного права, ми отримаємо сукупність видів девіантної поведінки, які вимагають виключно публічно-правового реагування. При цьому реагування з боку приватноправових суб'єктів також не виключене і може мати субсидіарний, тобто додатковий характер.

Відомо, однак, що публічно-правове реагування на девіантні види суспільної поведінки в Україні, як і в багатьох зарубіжних країнах, здійснюється в рамках двох схожих видів суспільних відносин, регульованих подібними системами правових норм. Маються на увазі кримінально-правове регулювання та правове регулювання, здійснюване нормами адміністративного права, які передбачають відповідальність за правопорушення (так зване «поліцейське право»). У літературі висловлювалися різні судження про співвідношення злочину та адміністративного проступку як видів девіантної поведінки. Більшість криміналістів вважають, що вони є різними видами неправомірної поведінки (правопорушень), що різняться між собою ступенем суспільної небезпечності. У зв'язку з цим прибічники такого підходу виступають за паралельне існування двох систем правових норм, що регулюють суспільні відносини, які складаються в результаті вчинення злочинів та адміністративних проступків. Інші автори, виходячи з генетичної єдності таких діянь, доходили висновку про те, що певна група адміністративних проступків може бути віднесена до сфери кримінально-правового регулювання. Такими дослідниками досить активно розроблялася теорія кримінального проступку як специфічного виду кримінально-правового правопорушення.

На наш погляд, сутнісна єдність злочину та адміністративного правопорушення не може викликати заперечень. Саме тому в законо-

давстві окремих держав відповідальність за ті діяння, які в інших країнах визнаються адміністративними проступками, визначається у кримінальному кодексі (наприклад, КК Франції 1992 року). Про генетичну єдність цих двох видів правопорушень свідчить також те, що, наприклад, в адміністративному законодавстві Російської Федерації, на відміну від Кодексу про адміністративні правопорушення України, вживається термін «адміністративне покарання», а не «адміністративне стягнення». Проте традицією вітчизняного законодавства є паралельне існування двох систем правових норм, які регулюють суспільні відносини, у рамках яких здійснюється протидія публічно-правових суб'єктів більш суспільно небезпечним (злочини) та менш суспільно небезпечним (адміністративні проступки) правопорушенням. Тому визначення меж кримінально-правового регулювання потребує виокремлення з усієї сукупності видів девіантної поведінки, які підлягають виключно публічно-правовому реагуванню, тих її видів, протидія яким може здійснюватися засобами адміністративного права. Саме в цьому плані (на цьому етапі) і може бути застосована категорія суспільної небезпечності (тяжкості) діяння, яка є однією з підстав криміналізації.

Таким чином, межі кримінально-правового регулювання визначаються самим законодавцем шляхом визначення кола діянь, які вимагають кримінально-правової протидії. Причому визначення такого кола не є довільним. До таких діянь можуть бути віднесені лише ті, які є соціальними девіаціями (відхиленнями від нормального розвитку приватноправового чи публічно-правового суспільного відношення), причому такими девіаціями, ефективна протидія яким не може здійснюватися виключно цивільно-правовими засобами. Нарешті, з цього кола девіантних видів поведінки мають бути виключені також ті, які можуть отримати ефективну протидію за допомогою адміністративно-правових засобів.

Подібне визначення меж кримінально-правового регулювання суспільних відносин дасть змогу уникнути застосування засобів кримінально-правового регулювання в тих сферах, які знаходяться за цими межами. Це, у свою чергу, не лише сприятиме підвищенню авторитету та ефективності кримінального права, а й служитиме важливою запорукою захисту прав і свобод людини і громадянина від їх необґрунтованого обмеження.

### 1.1.3. Структура предмета кримінально-правового регулювання

Якщо об'єктом кримінально-правового регулювання є сукупність урегульованих нормами кримінального права суспільних відносин, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, у зв'язку з покладенням на останніх кримінальної відповідальності чи звільненням їх від такої, то предметом кримінально-правового регулювання виступає врегульований нормами кримінального права суспільний зв'язок між державою та конкретною особою, яка вчинила злочин, щодо покладення на таку особу кримінальної відповідальності чи звільнення від неї. У такому розумінні предмет кримінально-правового регулювання знаходиться в рамках його об'єкта.

Розуміння кримінально-правових відносин (або, точніше, кримінальних правовідносин) як предмета кримінального права у цілому характерне для сучасної науки кримінального права, з тим лише застереженням, що переважна більшість дослідників називає їх не правовідносинами, а суспільними відносинами. Сказане, зокрема, стосується досліджень М. М. Кропачева, Н. О. Лопашенко, Г. П. Новосолова, Г. О. Петрової, С. С. Пірвагідова, Ю. Є. Пудовочкина, І. І. Чугунікова, С. Д. Шапченка та ін. Разом із тим згаданими та іншими авторами порізному описуються елементи таких правовідносин, що, у свою чергу, спричиняє різне визначення змісту та обсягу їх поняття. Саме тому вказівка на кримінальні правовідносини як на предмет кримінально-правового регулювання не є достатньою і потребує його уточнення через описання його структури, що і є метою дослідження у цьому підрозділі монографії.

Наразі в літературі загальноприйнятим є триелементне структурування правовідносин. Зокрема, до його елементів відносять: суб'єктів, об'єкт та суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів стосовно об'єкта (зміст правовідносин)<sup>1</sup>. Такі ж елементи називають у структурі кримінальних правовідносин і криміналісти. Проте в їх описанні, як уже відзначалося, існують розбіжності.

**Суб'єкти кримінальних правовідносин.** Кримінальні правовідносини, як і інші правовідносини, завжди є відносинами між певними суб'єктами. Саме вони (суб'єкти) мають певні права, обов'язки чи

<sup>1</sup> Див.: Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 68.



повноваження стосовно об'єкта таких правовідносин. Саме з поведінкою суб'єктів кримінальних правовідносин (у переважній більшості випадків) закон пов'язує їх виникнення, зміну чи припинення.

Слід відзначити, що в літературі кримінального права одним із суб'єктів кримінальних правовідносин одностайно визнається особа, яка вчинила злочин. Розбіжності в цьому питанні мають, за великим рахунком, виключно термінологічний характер. Так, наприклад, Н. О. Лопашенко називає цього суб'єкта «особою, яка порушила кримінально-правову заборону»<sup>1</sup>, П. Л. Фріс — «особою, яка порушила кримінально-правовий припис»<sup>2</sup>, Б. В. Здравомислов — «особою, яка вчинила злочинне діяння», О. І. Чучаєв у рамках одного абзацу тексту послідовно називає цього суб'єкта спочатку «особою, яка вчинила діяння, що містить всі ознаки складу злочину», далі «злочинцем» і нарешті «особою, яка вчинила злочин»<sup>3</sup>.

Разом із тим окремі автори розширюють коло суб'єктів кримінальних правовідносин за рахунок включення до нього, окрім осіб, які вчинили злочини, також і деяких інших категорій осіб, зокрема: осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння у стані неосудності або до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; осіб, які вчинили діяння у стані необхідної оборони або за інших подібних обставин, що виключають їх злочинність, потерпілих від злочину. Так, уже згадана Н. О. Лопашенко пише, що особа, яка порушила кримінально-правову заборону, «урешті-решт може виявитися і не суб'єктом кримінального права, а, наприклад, неосудною особою»<sup>4</sup>. Такої ж думки дотримуються і деякі інші криміналісти, наприклад С. Д. Шапченко<sup>5</sup>. На думку П. С. Дагеля, розуміння кримінальних правовідносин виключно як відносин між державою і злочинцем є за-

<sup>1</sup> Лопашенко, Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика [Текст] / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 29.

<sup>2</sup> Фріс, П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – С. 6.

<sup>3</sup> Див.: Уголовное право России. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. А. И. Рарога. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. – С. 3.

<sup>4</sup> Лопашенко, Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика [Текст] / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 29.

<sup>5</sup> Шапченко, С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура [Текст] / С. Д. Шапченко // Вісн. юрид. науки. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. – Вип. 40. – С. 66.

надто вузьким і не відповідає суспільним потребам. Він відносив до суб'єктів таких правовідносин також осіб, що використовують право на необхідну оборону, затримання злочинця, заподіюють шкоду в стадії крайньої необхідності тощо<sup>1</sup>. Приєднується до цієї позиції і А. В. Наумов<sup>2</sup>. Думку про те, що одним із суб'єктів кримінальних правовідносин є потерпілий від злочину, першим, очевидно, висловив і намагався обґрунтувати Б. А. Протченко<sup>3</sup>. Пізніше її підтримали Д. Б. Булгаков<sup>4</sup>, Ю. Е. Пудовочкін, С. С. Пирвагідов<sup>5</sup>, М. Т. Ташилін<sup>6</sup> та деякі інші вчені.

На наш погляд, судження авторів, які пропонують розширити коло учасників кримінальних правовідносин за рахунок віднесення до них не лише осіб, які вчинили злочини, а й названих вище категорій інших осіб, не є обґрунтованими з таких причин. Перш за все слід мати на увазі, що кримінальне право за своєю суттю є правом каральним, штрафним. Єдине його призначення — це регулювання покладення на особу кримінальної відповідальності чи звільнення її від такої. Сам законодавець частково відтворює цю ідею, закріплюючи у статті 1 КК України правове забезпечення охорони найважливіших соціальних цінностей від злочинних посягань як його мету і визначення злочинності діянь та кримінального покарання (відповідальності) за них як засобу досягнення цієї мети. Тому кримінальне право (а в переважній більшості своїх положень також і закон про кримінальну відповідальність) регулюють лише такі правовідносини, які складаються в результаті вчинення злочину і пов'язані з покладенням на особу, яка його вчинила, кримінальної відповідальності або зі звільненням її від такої.

<sup>1</sup> Дагель, П. С. Теоретические вопросы совершенствования уголовного законодательства [Текст] / П. С. Дагель // Конституция СССР и дальнейшее укрепление законности и правопорядка. — М. : Юрид. лит., 1979.

<sup>2</sup> Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекций / А. В. Наумов. — М. : БЕК, 1999. — С. 9.

<sup>3</sup> Протченко, Б. А. Потерпевший как субъект уголовных правоотношений [Текст] / Б. А. Протченко // Сов. государство и право. — 1989. — № 11. — С. 78–83.

<sup>4</sup> Булгаков, Д. Б. Потерпевший в уголовном праве и его криминологическая характеристика [Текст] / Д. Б. Булгаков. — Ставрополь, 2000. — С. 39.

<sup>5</sup> Пудовочкин, Ю. Е. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительный анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств [Текст] / Ю. Е. Пудовочкин, С. С. Пирвагідов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 33–34.

<sup>6</sup> Ташилин, М. Т. Назначение наказания судом с участием присяжных заседателей по уголовному праву Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. Т. Ташилин. — Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2003. — С. 18–27.

У тих же випадках, коли закон про кримінальну відповідальність визначає правові наслідки діянь, які не є злочинними (зокрема, це діяння неосудних, осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, діяння, вчинені за обставин, що виключають їх злочинність), відповідні його положення не є нормами кримінального права. У зв'язку з цим правовідносини, які ними регулюються, є не кримінальними, а, як зазначалося вище, мають іншу природу. Саме тому й особи, які є їх учасниками, не є суб'єктами кримінальних правовідносин. Крім того, не можуть бути визнані суб'єктами кримінальних правовідносин і потерпілі від злочину, оскільки норми кримінального права жодним чином не поширюються і не можуть поширюватися на них. Їх правовий статус визначається нормами іншої галузевої належності, зокрема кримінально-процесуальним правом (у частині участі в кримінальному процесі) та цивільним правом (у частині відшкодування заподіяної злочином шкоди). У зв'язку з цим потерпілі від злочину виступають суб'єктами відповідно кримінально-процесуальних та цивільних правовідносин, проте не кримінальних.

Певна розбіжність у поглядах криміналістів спостерігається щодо визначення іншого суб'єкта кримінальних правовідносин, тобто суб'єкта, який у них протистоїть особі, яка вчинила злочин. Більшість криміналістів під таким суб'єктом розуміють державу, уточнюючи при цьому, що вона виступає як відповідні органи державної влади (зокрема, органи дізнання і досудового слідства)<sup>1</sup>. Разом із тим окремі автори, серед яких значна частина є спеціалістами в галузі кримінального процесу, називають суб'єктом кримінальних правовідносин не державу, а окремі її органи, зокрема органи прокуратури, слідства, суду<sup>2</sup>. Нарешті, уже останніми роками з'явилася концепція розуміння як суб'єкта кримінальних правовідносин не держави чи її органів, а всього суспільства в цілому (Г. П. Новоселов<sup>3</sup>, Г. О. Петрова<sup>4</sup>).

<sup>1</sup> Див.: Лопашенко, Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика [Текст] / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 29.

<sup>2</sup> Див.: Ривлін, А. Суб'єкти кримінально-правових відносин [Текст] / А. Ривлін // Рад. право. – 1971. – № 3. – С. 66.

<sup>3</sup> Новоселов, Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст] / Г. П. Новоселов. – М. : Норма, 2001. – С. 154, 162.

<sup>4</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. – С. 147.

На наш погляд, спроби відійти від розуміння саме держави як суб'єкта кримінальних правовідносин або в бік органів, що її представляють, або в бік суспільства, від імені чи в інтересах якого вона діє, не отримали належного обґрунтування і самі є вразливими для критики. Так, автори, які вважають суб'єктом кримінальних правовідносин окремі органи держави, не враховують тих концептуальних засад, на яких будуються відносини таких органів із самою державою. Ще на початку ХХ століття Г. Еллінек писав, що орган як такий не є стосовно держави самостійною особою, у зв'язку з чим не існує двох окремих осіб — особи держави та особи її органу, що знаходилися б одне до одного в якому б то не було співвідношенні; держава та її орган, навпаки, утворюють єдине ціле. Держава може існувати тільки через свої органи; якщо мислити її без останніх, то залишається не держава як носій своїх органів, а юридичне ніщо<sup>1</sup>. Державні органи як структурні ланки єдиного державного апарату розглядаються й у сучасній літературі із загальної теорії держави і права. Це дозволяє дійти висновку, що держава здійснює свою діяльність за допомогою діяльності державних органів, тобто діяльність держави — це діяльність її органів. І ті завдання, які стоять перед державою, є завданнями її органів.

Не можна стверджувати і про те, що суб'єктом цих правовідносин є суспільство. Дійсно, держава, протидіючи злочинності, тим самим захищає не стільки власний, скільки суспільний інтерес. Проте одне це не свідчить про участь саме суспільства через державу у протидії злочинності. Навпаки, у цьому аспекті права та обов'язки держави і суспільства чітко розділені на найвищому рівні. Відповідно до частини 2 статті 3 Конституції України забезпечення прав і свобод людини (у тому числі їх захист від злочинних посягань, а також обмеження їх у тих осіб, які вчинили злочини) є головним обов'язком саме держави, а не суспільства. І саме держава, а не суспільство, відповідно до цього ж конституційного положення, «відповідає перед людиною за свою діяльність». Тому перекладення обов'язку карати злочинців із держави на будь-якого іншого суб'єкта, тим більше такого деперсоніфікованого і позбавленого деліктоздатності, як суспільство, не є ні доцільним, ні конституційним.

Отже, суб'єктами кримінальних правовідносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з другого — держава.

<sup>1</sup> Еллінек, Г. Общее учение о государстве [Текст] / Г. Еллінек. — СПб. : Обществ. польза, 1903. — С. 372.

**Об'єкт кримінальних правовідносин.** Питання про об'єкт кримінальних правовідносин часто недооцінюється в літературі. Так, іноді стверджується, що «особливості будь-яких суспільних відносин визначаються особливостями їх учасників, а також колом прав і обов'язків цих учасників»<sup>1</sup>. Дотримуючись такої посилки, у подальшому автор цитованої роботи і не розглядає питання того, з приводу чого ж суб'єкти кримінальних правовідносин мають певні права та обов'язки. Разом із тим в окремих дослідженнях криміналісти звертаються до проблеми об'єкта кримінальних правовідносин. І таким пропонується вважати, наприклад, покарання та виправлення і перевиховання засуджених<sup>2</sup>, кримінальну відповідальність<sup>3</sup>, реалізацію кримінальної відповідальності і покарання, а також звільнення від кримінальної відповідальності і покарання<sup>4</sup>, злочин<sup>5</sup>, злочинця<sup>6</sup>, суспільне відношення, яке порушується злочином<sup>7</sup>. Ю. Б. Мельникова писала, що кожні кримінальні правовідносини мають загальний об'єкт (охорона правопорядку від злочинних посягань) та конкретний — конкретне покарання за вчинене діяння<sup>8</sup>. На думку М. Є. Григор'євої, «об'єктом правовідносин, що розглядаються (правовідносини по звільненню від кримінальної відповідальності. — О. Н.), є кримінально-правове заохочення, тобто звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила зазначений злочин і діяльно розкаялася в ньому»<sup>9</sup>.

<sup>1</sup> Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — К. : Юрид. думка, 2004. — С. 5.

<sup>2</sup> Див.: Элькин, П. С. Сущность советского уголовно-процессуального права [Текст] / П. С. Элькин. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. — С. 14–15.

<sup>3</sup> Див.: Божьев, В. П. Уголовно-правовые и процессуальные правоотношения [Текст] / В. П. Божьев, Е. А. Фролов // Сов. государство и право. — 1974. — № 1. — С. 88–90.

<sup>4</sup> Див.: Уголовное право России. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. А. И. Рагоа. — М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. — С. 4.

<sup>5</sup> Див.: Огурцов, Н. А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве [Текст] / Н. А. Огурцов. — Рязань : Рязан. высш. шк. МВД СССР, 1976. — С. 66.

<sup>6</sup> Див.: Санталов, А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности [Текст] / А. И. Санталов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. — С. 57–58.

<sup>7</sup> Див.: Прохоров, В. С. Преступление и ответственность [Текст] / В. С. Прохоров. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. — С. 104.

<sup>8</sup> Мельникова, Ю. Б. О понятии и сущности уголовно-правовых отношений [Текст] / Ю. Б. Мельникова // Сов. государство и право. — 1974. — № 1. — С. 90.

<sup>9</sup> Григор'єва, М. Є. Механізм правового регулювання звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у вчиненому злочині [Текст] / М. Є. Григор'єва // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод) : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених / за ред. М. І. Панонова. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. — С. 139.

На наш погляд, якщо виходити із загального теоретичного розуміння об'єкта правовідносин як того, з приводу чого правовідносини виникають<sup>1</sup> або на що вони спрямовані<sup>2</sup>, можна дійти висновку, що об'єктом кримінальних правовідносин є той обсяг правообмежень, які держава повноважна покласти на особу, яка вчинила злочин, а ця особа зобов'язана їх зазнати. Такий обсяг правообмежень у сучасній літературі називається кримінальною відповідальністю<sup>3</sup>.

Головним серед правообмежень, що становлять кримінальну відповідальність, є покарання, яке відповідно до частини 1 статті 50 КК України «є заходом примусу, що застосовується від імені держави за рішенням суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає *в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого*». Таке розуміння поняття «покарання» дає підстави для висновку про те, що воно є більш вузькою категорією щодо категорії «кримінальна відповідальність», тобто цілком охоплюється останньою як частина цілим. Разом із тим, як справедливо наголошується багатьма вченими, кримінальна відповідальність та покарання — це поняття, що не збігаються між собою. Окрім останнього, кримінальна відповідальність включає й інші несприятливі для особи кримінально-правові заходи.

Другим заходом кримінальної відповідальності є ті обмеження прав і свобод, що можуть застосовуватися до особи, яка вчинила злочин, взамін покарання. Такими є правообмеження, які застосовуються до осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (статті 75, 79 та 104 КК України) чи умовно-достроково звільнених від відбування покарання (стаття 81 КК). Вони, зокрема, відповідно до статті 76 КК України можуть полягати у забороні виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу органу кримінально-виконавчої системи, обов'язку повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання чи періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи тощо.

Третім заходом, що належить до кримінальної відповідальності, є осуд особи, яка вчинила злочин, що знаходить юридичне вираження у стані її судимості. Засуджуючи особу за вчинення злочину, держава

<sup>1</sup> Див.: Александров, Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н. Г. Александров. — М.: Юрид. лит., 1955. — С. 117.

<sup>2</sup> Див.: Иоффе, О. С. Правоотношения по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. — Л.: Изд-во ЛГУ. — С. 81–82.

<sup>3</sup> Див.: Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. — К.: Атіка, 2004. — С. 30.

на підставі КК обмежує її право «на добре ім'я» на той строк, упродовж якого особа вважатиметься судимою (частина 1 статті 88 КК України). Крім того, упродовж цього строку у зв'язку з таким станом особи вона також піддається цілій низці інших обмежень у правах<sup>1</sup>. Отже, обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що пов'язані з осудом її з боку держави і знаходженням у юридичному стані осудженої (судимої), також є кримінальною відповідальністю<sup>2</sup>.

Таким чином, об'єктом кримінальних правовідносин є саме кримінальна відповідальність, стосовно якої суб'єкти таких правовідносин мають юридичні права і обов'язки, що становлять зміст цих правовідносин.

**Зміст кримінально-правового відношення.** У загальній теорії права зміст правовідносин прийнято розглядати в єдності його юридичного і матеріального (фактичного) аспектів. Зокрема, під юридичним змістом розуміють власне суб'єктивні права та юридичні обов'язки, а під матеріальним — реальні дії по використанню і здійсненню таких суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, фактичну поведінку (дію або бездіяльність), яку правомочний суб'єкт може, а правозобов'язаний повинен здійснити. У цьому підрозділі монографії я розглядаю лише юридичний зміст кримінальних правовідносин, залишаючи його фактичний зміст предметом подальших досліджень нижче.

Стосовно ж того, який юридичний зміст мають кримінальні правовідносини, судження криміналістів мають як спільні моменти, так і відмінності. Так, практично ніхто не бере під сумнів, що особа, яка вчинила злочин, має у кримінальних правовідносинах обов'язок піддатися кримінальній відповідальності, покладеній державою. При цьому окремі автори доповнюють такий також правом «вимагати, щоб її відповідальність повністю відповідала положенням кримінального закону»<sup>3</sup>.

Що ж стосується юридичного статусу держави у таких правовідносинах, то його описання досить суттєво різниться. Так, одні вчені вважають, що вона має право покласти на особу кримінальну відповідальність<sup>4</sup>, другі — що вона має право та обов'язок покласти таку

<sup>1</sup> Див.: Голина, В. В. Судимість [Текст] / В. В. Голина. – Х. : Харків юрид., 2006. – С. 21–24.

<sup>2</sup> Детальніше див.: Пономаренко, Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – С. 138–148.

<sup>3</sup> Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – С. 5.

<sup>4</sup> Див.: Уголовное право России. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. А. И. Рагога. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. – С. 3.

відповідальність<sup>1</sup>, треті вважають, що держава у кримінальних правовідносинах має виключно обов'язок покласти на особу кримінальну відповідальність.

На наш погляд, типовою для юридичного змісту кримінальних правовідносин є наявність у його суб'єктів виключно обов'язків. Держава зобов'язана покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність або звільнити її від такої за наявності передбачених у законі підстав для того. Особа ж, яка вчинила злочин, зобов'язана підкоритися будь-якому рішенням держави: чи то про покладення на неї кримінальної відповідальності, чи то про звільнення її від такої. При цьому не можна заперечувати того, що така особа має і право добиватися кримінальної відповідальності у визначених законом обсягах або звільнення від неї. Проте таке право є не матеріально-правовим, а процесуально-правовим і реалізується в кримінально-процесуальних відносинах (право на захист)<sup>2</sup>. І лише в тому випадку, коли закон передбачає альтернативні види звільнення від кримінальної відповідальності, у змісті кримінальних правовідносин з'являється нетиповий елемент — право держави обрати один із двох варіантів поведінки: покласти на особу кримінальну відповідальність чи звільнити її від такої<sup>3</sup>.

Таким чином, структуру кримінальних правовідносин як предмета кримінально-правового регулювання становлять їх суб'єкти (особа, яка вчинила злочин, та держава), об'єкт (кримінальна відповідальність) та соціальний зв'язок (обов'язок держави покласти на особу кримінальну відповідальність або звільнити її від такої і обов'язок особи зазнати впливу того чи іншого з названих рішень держави).

## 1.2. Рівні кримінально-правового регулювання

Як і будь-яка інша соціальна діяльність, правове регулювання суспільних відносин невідривне від його суб'єкта — того, хто здійснює

<sup>1</sup> Див.: Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — К.: Юрид. думка, 2004. — С. 5.

<sup>2</sup> Див.: Баулин, Ю. В. Уголовное право как отрасль материального публичного права [Текст] / Ю. В. Баулин // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Второй междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. И. Рапог. — М.: ТК Велби: Проспект, 2005.

<sup>3</sup> Див.: Наден. О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. — Х.: Право, 2003. — С. 75–86.



таку діяльність. Тому дослідження проблем правового, і в тому числі кримінально-правового, регулювання зумовлює визначення того, хто ж таку діяльність здійснює, тобто визначення суб'єкта правового (кримінально-правового) регулювання.

У загальній теорії права проблема суб'єкта правового регулювання порушується не часто. Для радянського періоду розвитку науки взагалі характерною була теза про те, що оскільки право є продуктом діяльності держави, то і єдиним суб'єктом правового регулювання виступає виключно держава<sup>1</sup>. Щоправда, окремі автори розширювали коло таких суб'єктів за рахунок віднесення до них окрім держави ще й інших суб'єктів. Так, наприклад, Ф. Н. Фаткуллін писав, що правове регулювання — це «діяльність держави, її органів і посадових осіб, а так само уповноважених на те громадських організацій»<sup>2</sup>. Інші ж теоретики права припускали можливість участі у правовому регулюванні суспільних відносин і самих їх учасників, щоправда, обмежуючи таку участь жорсткими рамками. Так, наприклад, С. С. Алексєєв, вважаючи, що правове регулювання суспільних відносин може здійснюватися виключно державою, разом із тим припускав і можливість існування так званого «автономного регулювання суспільних відносин» як відносно самостійного піднормативного регулювання, яке може мати місце при індивідуальній регламентації окремих частин суспільних відносин у випадках, коли норми права надають учасникам відносин можливість самим врегулювати ті чи інші умови своєї поведінки. Він, зокрема, писав, що «держава може регламентувати поведінку учасників суспільних відносин або безпосередньо, зверху (імперативне регулювання), або опосередковано — з наданням суб'єктам в тій чи іншій формі дозованої можливості самим визначати умови своєї поведінки (диспозитивне регулювання)»<sup>3</sup>. Ідея можливості саморегулювання суспільних відносин набула відносного поширення і підтримки в науці цивільного права, результатом чого стало закріплення такої мож-

<sup>1</sup> Див.: Горшенев, В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенев. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 19; Пиголкин, А. С. Формы реализации норм международного права [Текст] / А. С. Пиголкин // Сов. государство и право. — 1963. — № 6. — С. 26; Явич, Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений [Текст] / Л. С. Явич. — М.: Госюриздат, 1961. — С. 26.

<sup>2</sup> Фаткуллин, Ф. Н. Проблемы общей теории социалистической правовой надстройки [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. — Т. 1. — С. 61.

<sup>3</sup> Алексєєв, С. С. Структура советского права [Текст] / С. С. Алексєєв. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 178.

ливості в новому Цивільному кодексі України, частина 3 статті 6 якого надала сторонам договору можливість «відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд». У науці ж кримінального права проблема суб'єкта правового регулювання суспільних відносин на загальному теоретичному рівні практично не піднімається зовсім, у зв'язку, очевидно, з тим, що вважається безспірною.

На мій погляд, у питанні про суб'єкта правового регулювання суспільних відносин не все так безспірно. Уже останніми роками деякі автори при дослідженні окремих питань, пов'язаних із покладенням кримінальної відповідальності чи зі звільненням від неї, почали підходити до ідеї про те, що певну участь у цих процесах можуть брати приватні особи шляхом укладення різного роду «угод» із державою. Так, наприклад, Г. О. Усатий пише, що однією з підстав звільнення від кримінальної відповідальності є кримінально-правовий компроміс, тобто «взаємна домовленість (між особою, яка вчинила злочин, та державою. — *О. Н.*), яка встановлює певні умови звільнення від кримінальної відповідальності для осіб, які зобов'язуються виконати передбачені кримінальним законом нормативно-правові настанови», і далі повторює, що кримінально-правовий компроміс — це «певна угода на підставі обопільних поступок»<sup>1</sup>. Окремі автори вбачають певну роль у врегулюванні кримінального правовідношення, зокрема у призначенні покарання особі, яка вчинила злочин, також і потерпілого від злочину<sup>2</sup>. Уявляється, що проблема віднесення чи невіднесення приватних осіб (зокрема, суб'єктів злочину та потерпілих від злочину) до суб'єктів правового регулювання кримінальних суспільних відносин може бути вирішена лише на базі попереднього з'ясування ознак самого суб'єкта кримінально-правового регулювання.

Визнання об'єктивного характеру поділу права на приватне й публічне і безспірне віднесення кримінального права до галузей саме

<sup>1</sup> Усатий, Г. О. Кримінально-правовий компроміс [Текст] / Г. О. Усатий. — К. : Атіка, 2001. — С. 109–110. Див. також : Аликперов, Х. Д. Преступность и компромисс [Текст] / Х. Д. Аликперов. — Баку : ЭЛМ, 1992. — 196 с.; Зер, Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание [Текст] : пер. с англ. / Х. Зер : общ. ред. Л. М. Карнозовой ; коммент. Л. М. Карнозовой и А. С. Пашина; закл. ст. Р. Р. Максудова и М. Г. Флямера. — М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 1998. — 354 с.

<sup>2</sup> Див.: Тащилин, М. Т. Назначение наказания судом с участием присяжных заседателей по уголовному праву Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. Т. Тащилин. — Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2003. — С. 18–27.

публічного права зумовлює цілу низку висновків щодо його характеристик як такого<sup>1</sup>. Не вдаючись наразі до розгляду їх усіх, оскільки це виходить за рамки предмета нашого дослідження, відзначимо, що саме публічно-правовий характер кримінального права зумовлює специфічний правовий інструментарій, точніше кажучи — метод, за допомогою якого регулюються кримінально-правові суспільні відносини. Для кримінального права з його юридичною нерівністю суб'єктів кримінально-правового суспільного відношення, в якому один із них має обов'язок визначити для іншого кримінальну відповідальність (покласти її чи звільнити від неї), а інший — обов'язок піддатися такому визначенню, яким би воно не було, характерний лише імперативний метод правового регулювання. Кримінальне право як галузь публічного права не може оперувати диспозитивним методом. Будь-якого роду угоди публічної влади з особою, яка вчинили злочин, або з потерпілим від злочину, спрямовані на визначення взаємних прав та обов'язків згаданих суб'єктів, у кримінальному праві неприпустимі. Чинне кримінальне законодавство України не передбачає можливості існування таких угод, і саме тому вони не можуть мати місця і в практиці правозастосування, оскільки «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (частина 2 статті 19 Конституції України).

Отже, розуміння кримінального права як галузі публічного права України та констатація того, що єдиним методом кримінально-правового регулювання суспільних відносин може бути виключно імперативний метод, приводить до висновку про те, що єдиним суб'єктом регулювання таких суспільних відносин може бути виключно публічно-правовий суб'єкт. Жоден інший суб'єкт, який не є публічно-правовим: ні приватні особи, ні громадські організації (Ф. Н. Фаткуллін) за своєю суттю не можуть регулювати суспільні відносини імперативним методом, у зв'язку з чим вони не можуть бути і суб'єктами правового регулювання таких публічних відносин, як кримінально-правові суспільні відносини.

Визнання того, що суб'єктом правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин може бути виключно суб'єкт публічно-

<sup>1</sup> Див., наприклад: Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне та публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 13–14 груд. 2002 р. – Х. : Право. 2003. – С. 285–287.

то права, зумовлює постановку питання про те, хто ж є таким суб'єктом? Відомо, що провідне, домінуюче місце у сфері публічного права посідає такий публічно-правовий суб'єкт, як держава. І саме вона найчастіше виконує функції правового регулювання суспільних відносин. При цьому, звісно, у цій діяльності, як і у всякій іншій, державу уособлюють певні її органи. Адже відомо, що сама по собі держава є відносно аморфним суб'єктом, який не піддається іншому осягненню, окрім як через її органи. Саме органи державної влади, як кожен окремо, так і вся їх система в цілому, і є по суті самою державою як суб'єктом регулювання суспільних відносин.

Проте не одна лише держава є публічно-правовим суб'єктом. До публічно-правових суб'єктів, а саме суб'єктів влади, М. В. Цвік слушно відносить також і весь Український народ<sup>1</sup>, який є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні.

Маючи це на увазі для подальших положень цього дослідження, вважаю за можливе виділити в правовому регулюванні кримінально-правових суспільних відносин два рівні. Оскільки основним (а в практиці України — і єдиним) регулятором кримінально-правових суспільних відносин є саме держава, то ці рівні (рівні кримінально-правового регулювання) можуть бути виділені залежно від того, які саме органи державної влади репрезентують її у правовому регулюванні.

*Перший рівень кримінально-правового регулювання* — це правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин. Об'єктом правового регулювання на цьому рівні є кримінально-правові суспільні відносини, тобто типізовані, деперсоніфіковані суспільні відносини, що складаються в рамках всієї країни між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. Оскільки такі суспільні відносини мають масовий, повторюваний характер, їх правове регулювання є нормативним, тобто здійснюється за допомогою норм права, які знаходять своє формальне закріплення у приписах актів кримінального законодавства. У зв'язку з цим даний рівень правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин можна інакше назвати нормативним.

Які ж органи від імені держави здійснюють нормативне регулювання кримінально-правових суспільних відносин? Відповідь на це

<sup>1</sup> Див.: Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; редкол.: В. Я. Ташій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. — Х. : Право ; К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — С. 28.

питання недвозначно впливає з положень Конституції України. Згідно з пунктом 22 частини 1 статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами... та відповідальність за них». Оскільки ж відповідно до пункту 3 частини 1 статті 85 Конституції прийняття законів належить до повноважень Верховної Ради України, то саме цей орган державної влади є суб'єктом правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин на нормативному рівні. Таке правове регулювання здійснюється Верховною Радою шляхом прийняття, зміни чи скасування приписів кримінального законодавства України (КК України), в яких відображаються норми кримінального права.

Проте сама ж Конституція України допускає можливість участі (щоправда, обмежену) у прийнятті, зміні чи скасуванні законів і деяких інших суб'єктів. Так, за змістом статей розділу III Конституції України допускається прийняття законів, у тому числі й кримінальних, на всеукраїнському референдумі. Крім того, відповідно до статті 152 Конституції України Конституційний Суд України може визнати закон (у тому числі й кримінальний) повністю чи частково неконституційним, що тягне за собою втрату ними чинності з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення. У зв'язку з цим постає питання про те, чи можуть Український народ, який приймає рішення на референдумі, та Конституційний Суд України бути визнаними суб'єктами правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин? На мій погляд, відповідь на це питання має бути позитивною.

Оскільки всеукраїнський референдум є формою прийняття рішення народом без участі держави, розглянемо спершу проблему віднесення до органів, що можуть репрезентувати державу в правовому регулюванні кримінально-правових суспільних відносин, Конституційного Суду України. Це питання у кримінально-правовій науці України вперше постало в 2000 році після прийняття Конституційним Судом України рішення у справі про смертну кару<sup>1</sup>. Тоді оцінки цього рішення з боку українських криміналістів були різними. Одні з них, посилаючись на статтю 152 Конституції України, стверджували, що, прийнявши таке рішення, Конституційний Суд тим самим виключив смерт-

<sup>1</sup> Див.: Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190<sup>1</sup> Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

ну кару з переліку видів покарань, а значить, змінив закон про кримінальну відповідальність<sup>1</sup>. Інші ж, навпаки, вважали, що рішення Конституційного Суду само по собі не могло виключити із закону про кримінальну відповідальність покарання у виді смертної кари і КК України набув змін лише після набуття чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України»<sup>2</sup>. З такої ж позиції виходив і Верховний Суд України, коли замінив усім засудженим до смертної кари дане покарання не позбавленням волі строком на п'ятнадцять років (максимальний розмір покарання, передбачений кримінальним законодавством України в період від прийняття вказаного рішення Конституційного Суду до набуття чинності згаданим Законом), а довічним позбавленням волі.

На мій погляд, більш обґрунтованою була перша позиція, відповідно до якої визнається, що Конституційний Суд України сам здатен вносити зміни до законодавства України шляхом *скасування* тих його положень, щодо яких встановлена їх невідповідність Конституції України (неконституційність). Дійсно, Конституційний Суд є не дорадчим органом при Верховній Раді, який може лише вказувати їй на те, які положення закону слід змінити чи скасувати, а повноважний сам *скасовувати* неконституційні закони. Такий висновок підтверджується і положеннями Конституції України, відповідно до якої «закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність» (частина 2 статті 152).

Слід відзначити, що загалом законодавча практика в Україні виходить із того, що визнання Конституційним Судом окремих положень закону неконституційними є самостійним видом їх скасування і не потребує «підтвердження» Верховною Радою України. Наприклад, безпосередньо у зв'язку з рішеннями Конституційного Суду України втратили чинність (були скасовані), наприклад, окремі положення Закону України «Про вибори народних депутатів України», а Верховна Рада України при внесенні змін до цього Закону вже не торкалась не-

<sup>1</sup> Див.: Пономаренко, Ю. А. Актуальні питання дії кримінального закону в часі у зв'язку зі скасуванням смертної кари [Текст] / Ю. А. Пономаренко // *Правова держава*. – 2001. – № 3. – С. 133–137.

<sup>2</sup> Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України [Текст]: Закон України від 22 лют. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.

конституційних положень<sup>1</sup>. І сам Конституційний Суд України фактично підтвердив правильність такої практики, указавши в одному із своїх рішень, що «втрата чинності окремих положень Закону в цьому разі (у разі визнання їх неконституційними. — О. Н.) безпосередньо пов'язана з ухваленням Рішення Конституційного Суду України, а не з прийняттям правового акта на його підтвердження чи виконання». І далі в цьому ж рішенні Суд відзначив: «Рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади». Навіть наявність у таких рішеннях додаткового визначення порядку їх виконання «не скасовує і не підмінює загальної обов'язковості їх виконання. Незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках Конституційного Суду України приписи щодо порядку їх виконання, відповідні закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність»<sup>2</sup>.

Аналізуючи сутність конституційного контролю в Україні, Ю. М. Тодика та О. В. Марцеляк доходять висновку про те, що «з точки зору правових наслідків конституційний контроль в Україні є остаточним, а не консультативним... Адже при консультативному контролі рішенням конституційного суду притаманна моральна, а не юридична сила... Навпаки, рішення, що приймається в порядку постановляючого контролю, є обов'язковим, навіть загальнообов'язковим, і якщо таким рішенням оголошується акт як такий, що не відповідає Конституції, то жодні претензії до нього в цьому разі більше не приймаються. Якщо

<sup>1</sup> Див.: Про чинність Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Постанова Верхов. Ради України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1998. — № 8. — Ст. 30; Про внесення зміни до Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Закон України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1998. — № 10. — Ст. 38; Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст]: Закон України від 24 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1998. — № 14. — Ст. 62.

<sup>2</sup> У справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України "Про Рахункову палату"», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) [Текст]: Рішення Конституц. Суду України від 14 груд. 2000 р. // Офіц. вісн. України. — 2000. — № 51. — Ст. 2226.

ж акт визнаний неконституційним, то він втрачає юридичну силу»<sup>1</sup>. На думку Є. Євграфової, «ухвалюючи рішення про визнання законів, інших рішень або їх окремих положень такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними), Конституційний Суд таким чином вносить в чинне законодавство... певні зміни»<sup>2</sup>, а Г. Гаджиев вважає, що у зв'язку з цим «при новому опублікуванні закону, одне з положень якого визнано неконституційним, скасоване положення не відтворюється, і в примітці зазначається, якою постановою Конституційного Суду зроблено “пролом” у законі»<sup>3</sup>. Розглядаючи проблеми скасування юридичних актів, В. О. Толстик зробив висновок, що «перш за все подібне право (скасування юридичних актів. — О. Н.) має будь-який суб'єкт правотворчості відносно прийнятих ним норм. Це так зване автентичне скасування... Крім автентичного існує і легальне скасування, тобто надане законом тому чи іншому органу державної влади право скасувати чинність нормативних правових актів, прийнятих іншими (як правило, нижчестоящими) суб'єктами правотворчості. Право легального скасування має Конституційний Суд»<sup>4</sup>. Про те, що «рішення Конституційного Суду України про неконституційність правових актів скасовують їх», пише і суддя Конституційного Суду України В. П. Тихий<sup>5</sup>. Повноваження Конституційного Суду скасовувати неконституційні закони дало підстави В. М. Баранову та Д. С. Кондакову образно назвати його «негативним законодавцем»<sup>6</sup>.

У зв'язку зі сказаним слід погодитися з Ю. А. Пономаренком у тому, що Конституційний Суд України, не будучи законодавцем, лише ви-

<sup>1</sup> Тодика, Ю. Конституційний Суд України в механізмі забезпечення основних прав і свобод громадянина [Текст] / Ю. Тодика, О. Марцеляк // Вісн. Акад. прав. наук України. — 1997. — № 4. — С. 33–34.

<sup>2</sup> Євграфова, Є. Акти Конституційного Суду України в системі національного законодавства [Текст] / Є. Євграфова // Право України. — 2001. — № 10. — С. 66.

<sup>3</sup> Гаджиев, Г. Правовые позиции Конституционного Суда РФ как источник конституционного права [Текст] / Г. Гаджиев // Конституц. право: восточноевроп. обозрение. — 1999. — № 3 (28). — С. 85.

<sup>4</sup> Толстик, В. А. Техничко-юридические приемы выявления, устранения и преодоления формально-логических противоречий [Текст] / В. А. Толстик // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2000. — С. 122–123.

<sup>5</sup> Тихий, В. Дія рішень Конституційного Суду України в часі [Текст] / В. Тихий // Вісн. Конституц. Суду України. — 2001. — № 5. — С. 51.

<sup>6</sup> Див.: Баранов, В. М. Примечания в российском праве: природа, виды, проблемы реализации [Текст] / В. М. Баранов, Д. С. Кондаков // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2000. — С. 399.



конус одну з функцій, яка раніше (до утворення Конституційного Суду) самому законодавцю і належала, а з моменту створення Конституційного Суду — була передана йому. Це функція скасування (визнання нечинними) неконституційних законів<sup>1</sup>. Ніяких інших законодавчих функцій Конституційний Суд не виконує, та й не може виконувати, оскільки він дійсно не є законодавцем. Є. Євграфова правильно пише, що «ухвалюючи рішення (про неконституційність законів. — О. Н.), Конституційний Суд не встановлює норм права, що невластиве його призначенню і повноваженням, а лише “звільнює” систему законодавства від актів, що суперечать Основному Закону держави»<sup>2</sup>.

Скасовуючи неконституційні положення законів (зокрема, закону про кримінальну відповідальність), Конституційний Суд України тим самим вносить зміни до норм права, які регулюють кримінально-правові суспільні відносини. Змінена Конституційним Судом норма вже по-іншому регулює певне суспільне відношення, у чому й виявляється роль Конституційного Суду в їх правовому регулюванні. Наприклад, стаття 69 КК України в редакції, чинній від моменту набуття вказаним Кодексом чинності, не допускала можливості призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості. Тобто, регулюючи питання кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини названої категорії, Верховна Рада України зобов'язала суди призначати їм покарання лише в рамках санкції, не допускаючи вихід за них у бік пом'якшення покарання, як це допускається для злочинів інших категорій тяжкості. Визнавши таке положення статті 69 КК України неконституційним<sup>3</sup>, Конституційний Суд України тим самим змінив правове регулювання призначення покарання за злочини невеликої тяжкості, допустивши призначення особам, які вчинили такі злочини, більш м'якого покарання, ніж передбачено в санкції. Верховний Суд України, який після визнання смертної кари неконституційною, не вбачав у цьому зміни закону про кримінальну відповідальність, у цій ситуації оперативно,

<sup>1</sup> Пономаренко, Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі [Текст] / Ю. А. Пономаренко. — К. : Атіка, 2005.

<sup>2</sup> Євграфова, Є. Акти Конституційного Суду України в системі національного законодавства [Текст] / Є. Євграфова // Право України. — 2001. — № 10. — С. 67.

<sup>3</sup> Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.

не очікуючи реакції Верховної Ради України на рішення Конституційного Суду від 2 листопада 2004 року, уже 10 грудня того ж року вніс зміни до відповідної постанови Пленуму<sup>1</sup>. Як відомо, відповідний закон про внесення змін до статті 69 КК України був ухвалений Верховною Радою України лише 15 квітня 2008 року<sup>2</sup>. Тобто в такій ситуації і Верховний Суд України визнав за Конституційним Судом здатність самостійно впливати на кримінальне законодавство України, змінюючи його шляхом скасування неконституційних положень, інакше кажучи — здатність регулювати кримінально-правові суспільні відносини.

Однак у Рішенні від 26 січня 2011 року у справі про заміну смертної кари довічним позбавленням волі Конституційний Суд зайняв іншу позицію. Він, зокрема, констатував, що, виходячи з вимог частини 2 статті 152 Конституції, положення КК України 1960 року щодо смертної кари як виду покарання «з дня ухвалення Конституційним Судом України Рішення від 29 грудня 1999 року не підлягали застосуванню судами, а органи виконавчої влади не повноважні виконувати вироки стосовно осіб, засуджених до смертної кари, вироки щодо яких не були виконані на день ухвалення зазначеного рішення». Конституційний Суд виходив із того, що з дня ухвалення ним Рішення від 29 грудня 1999 року і до набрання чинності Законом України від 22 лютого 2000 року «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» існував проміжок часу, протягом якого Верховна Рада України приймала рішення щодо внесення змін до КК України 1960 року стосовно заміни смертної кари іншим видом покарання — довічним позбавленням волі. «Цей проміжок був обумовлений неодноразовою втратою чинності положеннями Кодексу 1960 року щодо смертної кари і набранням чинності Законом № 1483 стосовно встановлення нового виду покарання та виник у результаті здійснення Конституційним Судом України нормоконтролю за відповідністю Конституції України положень Кодексу 1960 року щодо смертної кари. Однак наявність зазначеного проміжку часу не означає, що існуючі на той час відповідні санкції статей Кодексу 1960 року втратили альтернативний характер та передбачали

<sup>1</sup> Про внесення змін до постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 10 груд. 2004 р. № 18 // Вісн. Верхов. Суду України. — 2005. — № 1.

<sup>2</sup> Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності [Текст] : Закон України від 15 квіт. 2008 р. № 270-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2008. — № 24. — Ст. 236.

лише покарання у виді позбавлення волі на максимальний строк до п'ятнадцяти років. Це підтверджується, зокрема, тим, що Кодекс 1960 року встановлював безальтернативну санкцію — позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти років — за умисне вбивство без обтяжуючих обставин (стаття 94). Проте законодавець не визнавав таке саме покарання співмірним з покаранням за умисне вбивство за обтяжуючих обставин, оскільки вважав, що за вчинення таких злочинів мала існувати можливість призначення судами і більш суворого кримінального покарання (стаття 93 Кодексу 1960 року)». За таких обставин Конституційний Суд України дійшов висновку, що «альтернативний характер санкцій статей Кодексу 1960 року, які передбачали покарання за особливо тяжкі злочини, не давав підстав для призначення судами іншого покарання замість смертної кари до моменту її заміни Верховною Радою України на довічне позбавлення волі, оскільки це порушувало принцип співмірності тяжкості злочину і покарання за його вчинення, не відповідало принципу справедливості в кримінальному праві». У резолютивній же частині рішення Суд зазначив, що «положення Кримінального кодексу України 1960 року із змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 року № 1483-III, якими смертну кару як вид кримінального покарання було замінено довічним позбавленням волі ... треба розуміти як такі, що пом'якшують кримінальну відповідальність особи і мають зворотню дію в часі, тобто поширюються на осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, передбачені Кримінальним кодексом України 1960 року, до набрання чинності Законом України „Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України“, у тому числі на осіб, засуджених до смертної кари, вироки щодо яких на час набрання чинності цим законом не було виконано»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України та за конституційним зверненням громадянина Савчука Миколи Миколайовича про офіційне тлумачення положень Кримінального кодексу України 1960 року із змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 року № 1483-III, щодо їх дії в часі у взаємозв'язку із положеннями статті 8, частини першої статті 58, пункту 22 частини першої статті 92, частини другої статті 152, пункту 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, статті 73 Закону України «Про Конституційний Суд України», частини другої статті 4, частин першої, третьої, четвертої статті 5, частини третьої статті 74 Кримінального кодексу України 2001 року (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) [Текст] : Рішення від 26 січ. 2011 р. у справі № 1-5/2011.

Що ж стосується всеукраїнського референдуму, то він, як відомо, є однією з форм безпосередньої демократії, у результаті прояву якої визначається пряме волевиявлення громадян, яке не опосередковується будь-яким державним органом<sup>1</sup>. Як відзначає О. Г. Мурашин, акт, прийнятий на референдумі, — «це пріоритетний вид акта прямого народовладдя... з будь-яких питань державного або самоврядного характеру, за винятком тих, котрі згідно із законом не можуть бути винесені на референдум, котрий обов'язковий для виконання органами, організаціями і громадянами, щодо яких він має імперативний характер»<sup>2</sup>. Дійсно, відповідно до частини 4 статті 1 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»<sup>3</sup> закони, що прийняті всеукраїнським референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами. Такі закони набувають чинності в загальному порядку і включаються до системи актів законодавства (а норми, що містяться в них, — до системи права), що регулюють суспільні відносини в країні. І хоча на даний момент в Україні жоден закон, у тому числі й кримінальний, ще не приймався на референдумі, на мій погляд, має бути підтриманою думка тих криміналістів, які допускають таку можливість і вказують у визначенні поняття закону про кримінальну відповідальність на прийняття його Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом<sup>4</sup>.

Таким чином, віднесення Українського народу до можливих суб'єктів прийняття кримінальних законів, а отже, і суб'єктів правового регулювання суспільних відносин, уточнює сформульований вище висновок про те, що такими можуть бути виключно публічно-правові суб'єкти. Зокрема, під такими публічно-правовими суб'єктами ми розуміємо не лише державу, а й Український народ, який може реалізувати своє право на правове регулювання через всеукраїнський рефе-

<sup>1</sup> Див.: Федоренко, В. Л. Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Л. Федоренко. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. — С. 7.

<sup>2</sup> Мурашин, О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / О. Г. Мурашин. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001. — С. 9.

<sup>3</sup> Про всеукраїнський та місцеві референдуми [Текст] : Закон України від 3 лип. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 33. — Ст. 443.

<sup>4</sup> Див.: Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2001. — С. 37.

рендум. Український народ і держава завжди є різними політико-правовими суб'єктами, різними публічно-правовими суб'єктами правового регулювання, які в демократичній цивілізованій країні ніколи не збігаються. Більше того, між ними завжди існує певний антагонізм, оскільки народ — це середовище існування громадянського суспільства, яке в політичному плані протистоїть державі і контролює її.

Таким чином, на нормативному рівні правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин можуть здійснювати як Український народ (через всеукраїнський референдум), так і держава, яку в цьому процесі представляють Верховна Рада України та Конституційний Суд України.

*Другий рівень кримінально-правового регулювання* — це правове регулювання кримінальних правовідносин. Предметом правового регулювання на цьому рівні є кримінальне правовідношення, тобто врегульоване нормами кримінального права конкретне, персоніфіковане відношення між певною особою, яка вчинила злочин, та державою з приводу визначення кримінальної відповідальності такої особи (її покладення чи звільнення від неї). На цьому рівні відбувається застосування норм кримінального права, створених суб'єктами нормотворчого рівня правового регулювання, до конкретної життєвої ситуації, конкретної особи, яка вчинила злочин. Тому даний рівень правового регулювання можна інакше назвати правозастосовчим.

Як і кримінально-правові суспільні відносини, кримінальні правовідносини також є публічно-правовими. Тому їх правове регулювання також може бути лише імперативним, а значить, його суб'єкт також є виключно публічно-правовим. Оскільки відповідно до статей 5 і 6 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» ні на всеукраїнський, ні на місцевий референдуми не можуть бути винесені питання, що віднесені до відання судів, стає очевидним, що з публічно-правових суб'єктів на цьому рівні залишається лише держава. У цьому зв'язку знову постає питання, які ж органи репрезентують її на даному рівні? У науці кримінального права з цього приводу були висловлені різні судження. Одні вчені вважають, що конкретне кримінальне правовідношення регулює виключно суд, інші — що його може регулювати як суд, так і органи досудового слідства. На наш погляд, для обґрунтованого вирішення цієї проблеми необхідно перш за все звернутися до положень Конституції та чинного законодавства України.

Конституція України загальним чином визначає, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Отже, органом, який уповноважується на застосування норм кримінального права, визначається суд. Розвивається це положення в статтях КК України, який строго витримував концепцію, відповідно до якої будь-яке рішення щодо застосування норм кримінального права, тобто покладення на особу кримінальної відповідальності, повного або часткового звільнення від неї, може бути здійснене виключно судом<sup>1</sup>, не конкретизуючи при цьому, яким саме судом. Відповідно ж до Конституції України судочинство в нашій країні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції (частина 3 статті 124). У свою чергу, стаття 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»<sup>2</sup> розгляд кримінальних справ і прийняття рішень по них (тобто застосування закону про кримінальну відповідальність) відносить до компетенції судів загальної юрисдикції.

Таким чином, на правозастосовчому рівні правове регулювання кримінальних правовідносин здійснюють виключно суди загальної юрисдикції, оскільки лише вони застосовують норми кримінального права. Органи досудового слідства та органи системи виконання покарань не представляють державу в кримінально-правовому регулюванні на правозастосовчому рівні, оскільки вони не застосовують норм кримінального права. Їх діяльність полягає лише у застосуванні відповідно норм кримінально-процесуального права (для створення можливості застосування судом норми кримінального права в майбутньому) або застосуванні норм кримінально-виконавчого права (у зв'язку із застосуванням судом норми кримінального права в минулому).

Отже, кримінально-правове регулювання в Україні здійснюється виключно публічно-правовими суб'єктами, коло яких різниться залежно від того, про який рівень такого регулювання йдеться. На нормативному рівні цим суб'єктом є держава в особі Верховної Ради України та Конституційного Суду України і може бути (хоча ще жодного разу не був) Український народ, який може здійснити регулювання кримінально-

<sup>1</sup> Див.: Митрофанов, А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: Формування та реалізація [Текст] / А. А. Митрофанов. – Одеса : Одес. юрид. ін-т УВС, 2004. – С. 38–39.

<sup>2</sup> Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 7 лип. 2010 р. // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55 (1). – Ст. 1900.

правових суспільних відносин на всеукраїнському референдумі. На правозастосовчому рівні таким суб'єктом є виключно держава, яку в цій ситуації представляють суди загальної юрисдикції. Таке розуміння суб'єкта кримінально-правового регулювання є принциповим для подальших наукових досліджень перш за все методу кримінально-правового регулювання, а також цілої низки інших питань.

### 1.3. Метод кримінально-правового регулювання

Під методом правового регулювання традиційно розуміється сукупність прийомів та способів впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, зміни чи збереження із використанням правових засобів. Саме в такому аспекті методи правового регулювання досліджуються як у загальній теорії права, так і в багатьох галузевих юридичних науках. При цьому широко поширилася думка про те, що кожній галузі права або притаманний свій специфічний метод правового регулювання, або ж у кожній галузі загальні методи правового регулювання мають свої специфічні особливості. У зв'язку із цим метод правового регулювання використовується як один із критеріїв поділу всієї системи права на галузі. І якщо раніше вважалося, що головним критерієм цього поділу є предмет правового регулювання, а метод виконує лише допоміжну функцію, то в сучасний період окремі правознавці стверджують про провідну роль саме методу правового регулювання і допоміжне значення предмета<sup>1</sup>.

За всієї її важливості слід зазначити, що проблема методу кримінально-правового регулювання довгий час не отримувала належної уваги в науці кримінального права. Для даної галузі правознавства традиційним стало твердження про те, що методом кримінального права є або заборона певних видів поведінки (вчинення злочинів), або загроза застосування покарання за злочин, або ж реальне його застосування.

Зокрема, М. П. Журавльов, наприклад, вважає, що методом кримінального права є заборона вчиняти діяння певного роду<sup>2</sup>. Натомість

<sup>1</sup> Див.: Погрібний, С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст] / С. О. Погрібний. – К. : Прав. єдність, 2009. – С. 22–23.

<sup>2</sup> Див., наприклад: Уголовное право. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. М. П. Журавлёва и А. И. Рапога. – М., 1996. – С. 4.

М. І. Ковальов писав, що єдиним методом регулювання кримінальних суспільних відносин є загроза застосування покарання, що міститься в кримінально-правових санкціях, а також застосування його у випадках вчинення кримінально караного діяння<sup>1</sup>. На думку В. Я. Тація, «застосування покарання — це метод правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину»<sup>2</sup>.

Останнім часом під впливом тенденції до виділення у кримінальному праві так званих заохочувальних норм у літературі з'явилися твердження про те, що кримінальному праву властивий не лише каральний метод. Зокрема, ще на початку 90-х років уже минулого століття М. І. Загородников та А. Б. Сахаров висловили думку про те, що «в умовах історичного повороту в бік послідовної гуманізації суспільства більшої уваги та подальшого розвитку потребує некаральний метод кримінально-правового регулювання, що реалізується через заохочувальні норми кримінального закону»<sup>3</sup>. Така позиція набула достатньо широкого поширення у літературі, і більшість науковців метод кримінально-правового регулювання почали розглядати комплексно: у складі, так би мовити, його «каральної» і «некаральної» частин. Н. А. Гущина писала, що «визначаючи метод правового регулювання заохочувальних норм, можна сказати, що це притаманна заохочувальним нормам сукупність регулятивних способів, прийомів і форм впливу на поведінку суб'єктів права. Його характеризують не тільки стимули, що спонукають до досягнення бажаного результату, а й характер юридичних засобів впливу, завдяки яким він підтримується. Ідеться про різноманітні засоби правового заохочення як важливі юридичні важелі соціального контролю, які виключають державний примус. Спосіб впливу на вольову поведінку людей позитивними стимулами характерний виключно для заохочувальних норм»<sup>4</sup>.

Одним із перших таку позицію підтримав, вочевидь, А. В. Наумов. Відповідно до його власного розуміння об'єкта кримінально-правового

<sup>1</sup> Ковалёв, М. И. Советское уголовное право [Текст] : курс лекций / М. И. Ковалёв. Вып. 1 : Введение в уголовное право. — Свердловск, 1971. — С. 82.

<sup>2</sup> Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — С. 11.

<sup>3</sup> Загородников, Н. И. Социальное обновление советского общества и проблемы уголовного права [Текст] / Н. И. Загородников, А. Б. Сахаров. // Методологические проблемы уголовно-правового регулирования. — М., 1991. — С. 70.

<sup>4</sup> Гущина, Н. А. Поощрительные нормы российского права [Текст] / Н. А. Гущина. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 67.



регулювання (позиція даного автора з цього питання викладена нами вище) А. В. Наумов виділив такі методи кримінально-правового регулювання: 1) застосування санкцій кримінально-правових норм; 2) звільнення від кримінальної відповідальності і покарання; 3) застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування<sup>1</sup>. В українській кримінально-правовій літературі найбільш розгорнуте комплексне розуміння методу кримінального права запропонував В. К. Гришук. За його твердженням, кримінально-правове регулювання здійснюється за допомогою чотирьох методів: 1) дозволу; 2) заохочення до суспільно корисної правомірної поведінки; 3) покладення обов'язку вчинити певні дії; 4) заборони вчиняти певні діяння під загрозою покарання. При цьому метод дозволу він убачає у наданні законодавцем суб'єктові кримінальних суспільних відносин права вчинити певні дії. Для приватних осіб — це право на правомірну поведінку за обставин, що виключають злочинність діяння; для держави ж — це, наприклад, право звільнити особу від кримінальної відповідальності або пом'якшити останню. Заохочення до суспільно корисної правомірної поведінки, на думку автора, полягає у встановленні переліку підстав для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з такою поведінкою. Покладення обов'язку вчинити певні дії як метод кримінально-правового регулювання В. К. Гришук убачає в тому, що держава в окремих випадках зобов'язана звільнити особу від кримінальної відповідальності або подальшого відбування покарання. Сама ж особа може бути зобов'язана законом чи судом до певної поведінки, як, наприклад, при звільненні від відбування покарання з випробуванням. Нарешті, заборону певного діяння автор також розглядає стосовно особи (заборона вчинення злочину тощо) та держави (заборона притягувати невинуватого до кримінальної відповідальності, признавати окремі види покарання певним категоріям осіб тощо)<sup>2</sup>.

Згодом криміналісти стали піднімати розуміння методів кримінально-правового регулювання на більш високий рівень узагальнення і називати ті з них, що полягають у застосуванні до особи, яка вчинила злочин, обмежень її прав і свобод, — примусом, ті ж, що полягають у виключенні таких обмежень або звільненні від них, — заохоченням.

<sup>1</sup> Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекций / А. В. Наумов. — М. : БЕК, 1996. — С. 12.

<sup>2</sup> Гришук, В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права [Текст] : навч. посіб. / В. К. Гришук. — Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. — С. 26–32.

Зокрема, Ю. В. Голик пише, що «примус та заохочення — два основних методи правового регулювання у сфері дії кримінального права. Примус застосовується до осіб, які переступили грань дозволеного... Заохочення застосовується до осіб, які відчують розкавання, прагнуть повернутися до чесного законослухняного життя...»<sup>1</sup>.

Ще далі йде Ю. Є. Пудовочкін, який стверджує, що закріплене в праві правило поведінки може отримати форму вимоги або імперативної (виконання або невиконання того або іншого діяння), або ж диспозитивної (надання можливості вибору того або іншого варіанта поведінки). У кримінальному праві імперативні приписи, на його думку, виражаються через формулювання норм, які встановлюють певні заборони та покладають певні обов'язки; диспозитивні приписи — через норми, що містять дозволи та заохочення. У зв'язку з цим методи кримінального права він пропонує виділяти або через указівку на форму впливу на кримінальні суспільні відносини (імперативний або диспозитивний), або ж через указівку на його зміст (заборона, зобов'язання, дозвіл, заохочення)<sup>2</sup>.

Звертає на себе увагу той факт, що, розмірковуючи про метод кримінально-правового регулювання суспільних відносин, багато криміналістів підмінюють його суміжними категоріями. Так, в окремих випадках на роль методу кримінально-правового регулювання пропонуються засоби кримінального права: кримінальна відповідальність, покарання, кримінально-правове заохочення тощо. В інших методом називаються окремі елементи змісту кримінальних суспільних відносин: повноваження, права чи обов'язки його учасників. Утім метод правового регулювання як самостійна категорія юриспруденції має власний зміст і не може визначатися через зміст інших категорій.

У загальній теорії права метод правового регулювання розуміється як сукупність прийомів та способів, за допомогою яких суб'єкт правового регулювання встановлює повноваження, права та обов'язки учасників регульованих ним правовідносин. У зв'язку з викладеним прийнято виділяти два загальних методи правового регулювання: імпера-

<sup>1</sup> Голик, Ю. В. Метод уголовного права [Текст] / Ю. В. Голик // Журнал рос. права. — 2000. — № 1. — С. 75. Див. також: Полный курс уголовного права [Текст] : в 5 т. Т. 1 : Преступление и наказание / Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. — С. 22–23.

<sup>2</sup> Див.: Энциклопедия уголовного права [Текст]. Т. 1 : Понятие уголовного права / Н. А. Лопашенко, Г. Ю. Лесников, Ю. Е. Пудовочкин и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. — СПб. : Изд-во проф. Малинина, 2005. — С. 181.

тивний та диспозитивний. Імперативний метод передбачає субординацію поведінки юридично нерівних сторін, одна з яких є залежною від іншої і підпорядкованою їй, поведінка обох сторін підпорядковується принципу «дозволено тільки те, що передбачено законом». Регулювання тут здійснюється з одного центру (від держави), джерелом права є виключно нормативно-правовий акт (передусім — закон), і зміст регульованих правовідносин визначається державою так, що учасники цих відносин за власною волею не можуть його змінити. Натомість сутність диспозитивного методу правового регулювання, властивого приватному праву, полягає в координації поведінки юридично рівних, автономних і не підпорядкованих один одному учасників відносин, для яких діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом». Тут є багато центрів, що формулюють правила поведінки сторін, одними з основних джерел права поряд із нормативно-правовими актами є договори та звичаї. Тому диспозитивне регулювання передбачає можливість відмови суб'єктів регульованих правовідносин від положень, установлених у нормативно-правовому акті, й самостійне врегулювання своїх відносин. Такі відносини названі, наприклад, у частині 1 статті 1 Цивільного кодексу України як «особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» (курсив мій. — О. Н.). Саме така природа цих відносин, саме таке взаємне відношення їх учасників і зумовлює те, що «сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд» (абзац 1 частини 3 статті 6 ЦК України). Як видно, цивільно-правове регулювання суспільних відносин в Україні цілком допускає диспозитивний метод, більше того — розглядає його як превалюючий над імперативним.

Кримінально-правові суспільні відносини — це такі відносини, в яких один суб'єкт (державна) домінує над іншим (особою, яка вчинила злочин), підкорює іншого суб'єкта своїм вимогам. Такі відносини часто називаються владними. За своєю природою вони, як уже відзначалося вище, є публічно-правовими. Юридична нерівність сторін таких відносин унеможливує й домовленості між ними щодо обсягу їх повноважень, прав та обов'язків. Виходячи з цього, кримінально-правові суспільні відносини регулюються виключно імперативним методом. Саме такий метод і властивий усім публічним галузям права.

Саме тому, на наш погляд, метод кримінально-правового регулювання суспільних відносин (інакше кажучи — метод кримінального права) має бути визначений як імперативний метод, сутність якого полягає у встановленні суб'єктом кримінально-правового регулювання (державою) обов'язкових для виконання в рамках кримінальних правовідносин правил поведінки, що не можуть бути змінені чи скасовані за згодою суб'єктів цих відносин.

При цьому принциповим для розуміння методу кримінально-правового регулювання має стати послідовне відмежування його від методу здійснення повноважень та виконання обов'язків суб'єктами регульованих кримінальних правовідносин. В останньому випадку можлива й відносна диспозитивність у тому обсязі, який допускається владно встановленими нормами кримінального права. Так, наприклад, відповідно до статей 47 та 48 КК України звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із передачею її на поруки або у зв'язку зі зміною обстановки є не обов'язком, а правом суду. Встановлення для суду такого права здійснене, безумовно, імперативно, проте його реалізація засновується на диспозитивному розсуді суду. Викладене, з нашого погляду, наочно підкреслює відмінність між імперативним методом правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин та можливою диспозитивністю в реалізації змісту кримінальних правовідносин в окремих випадках.

## **1.4. Поняття кримінально-правового регулювання**

Викладення вище питань про об'єкт, предмет, рівні та метод кримінально-правового регулювання дає підстави перейти до визначення загального поняття кримінально-правового регулювання. Це поняття, з одного боку, має базуватися на визначених раніше категоріях і своєрідним чином підсумовувати їх, з другого ж — воно повинно стати однією з констант для подальшого дослідження всіх інших теоретичних та прикладних проблем такого регулювання. Лише за такої умови наука не перетвориться на демагогічні міркування, а матиме шанс сформулювати певні висновки і виробити практично значущі рекомендації. Правильно підкреслюється, що визначення понять у пра-

вових дослідженнях має відправне значення<sup>1</sup>. Виходячи з цього, і дослідження проблем кримінально-правового регулювання має здійснюватися на базі попереднього узгодження самого поняття «кримінально-правове регулювання».

Очевидно, що назване поняття є видовим стосовно родового поняття «правове регулювання». У зв'язку з цим йому, як відомо, є властивими всі ті ознаки, що характерні для родового поняття, а також одна чи декілька додаткових ознак, що відрізняють його з-поміж інших явищ того ж роду (інших видів правового регулювання). Тому дослідження питання про поняття кримінально-правового регулювання має здійснюватися на тому теоретичному підґрунті, яке наразі сформоване в дослідженнях спеціалістів із загальної теорії права та окремих галузевих дисциплін стосовно розуміння поняття правового регулювання в цілому.

Найбільш широке розуміння поняття правового регулювання ще в 60-ті роки минулого століття сформулював С. С. Алексєєв, на думку якого це поняття є збірним і більш широким порівняно з поняттям права. У його розумінні «правове регулювання» охоплює собою і право, і правовідносини, і всі інші правові явища<sup>2</sup>. Такий висновок С. С. Алексєєва підтримував В. М. Горшенєв<sup>3</sup>.

Однак таке розуміння змісту поняття правового регулювання не знайшло підтримки в літературі. Переважна більшість інших українських і російських теоретиків права розуміють правове регулювання як певного роду вплив права на певний об'єкт чи предмет. При цьому залежно від того, як визначається характер і межі такого впливу, зміст поняття правового регулювання має різний обсяг.

Так, наприклад, А. В. Малько пише, що правове регулювання — це правове впорядкування, направлення чогось за допомогою права<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Див.: Манов, Г. Н. О понятиях и их определениях в общей теории государства и права [Текст] / Г. Н. Манов // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. — М.: ИГП АН СССР. 1974. — С. 75.

<sup>2</sup> Алексєєв, С. С. О нормативном регулировании в коммунистическом обществе [Текст] / С. С. Алексєєв // XXII съезд КПСС и вопросы государства и права. Вып. 1. — Свердловск, 1966. — С. 281–295.

<sup>3</sup> Горшенєв, В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенєв. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 18–19.

<sup>4</sup> Малько, А. В. Стимулы и ограничения в праве [Текст] / А. В. Малько. — М.: Юрист, 2003. — С. 27.

У такому розумінні всякий вплив права на суспільні відносини визнається правовим регулюванням<sup>1</sup>.

Натомість деякі інші автори обмежують зміст правового регулювання не всяким його впливом на суспільні відносини, а лише таким, який здійснюється за допомогою юридичних засобів. Так, наприклад, на думку А. В. Полякова, право дійсно чинить цілеспрямований вплив на поведінку людини, підкоряючи її певному зразку. Проте він застерігає, що такий вплив може бути як текстуальним (інформаційно-ціннісний правовий вплив на суб'єктів правової комунікації), так і функціональним (орієнтація поведінки суб'єктів правової комунікації на її нормативні умови). Правове ж регулювання має місце лише там, де право досягає комунікативно-правової мети, а правовий вплив завжди передує правовому регулюванню, оскільки інформаційно-ціннісний правовий вплив є необхідною умовою для виникнення правової комунікації<sup>2</sup>.

У цілому подібним є розуміння змісту правового регулювання і у В. І. Гоймана, який пише, що правове регулювання є частиною (аспектом) дії права, що характеризує тільки спеціально-юридичний (а не інформативний чи ціннісно-мотиваційний) вплив права на поведінку і діяльність його адресатів, але безпосередньо з нею не пов'язаний. Він включає до змісту правового регулювання специфічну діяльність нормотворчих органів держави, пов'язану з виробленням юридичних установлень та визначенням юридичних засобів забезпечення їх дієвості (вибір типу, методу, способів регламентації, визначення співвідношення нормативних та індивідуальних засобів регламентації тощо), а також діяльність безпосередніх учасників суспільних відносин, спрямовану на пошук та залучення засобів юридичного регулювання для узгодження своєї поведінки з правом (його принципами, нормами, цілями, призначенням)<sup>3</sup>.

У подальшому і сам С. С. Алексеев уточнив свою позицію, визначивши правове регулювання як «здійснюваний за допомогою системи юридичних засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів тощо) результативний нормативно-організаційний вплив на

<sup>1</sup> Див.: Лукашева, Е. А. Социалистическое правосознание и законность [Текст] / Е. А. Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 94–95.

<sup>2</sup> Поляков, А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход [Текст] / А. В. Поляков. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 611.

<sup>3</sup> Див.: Теория права и государства [Текст]: учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М.: Право и закон. 2001. – С. 121–122.

суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб»<sup>1</sup>.

Отже, на сьогоднішній момент можна стверджувати, що в сучасній літературі із загальної теорії права сформовано два основних підходи до розуміння правового регулювання: широкий і вузький. У широкому розумінні до нього включаються всі види впливу права на суспільні відносини, у вузькому — лише такий вплив, який здійснюється через юридичні засоби. У цьому зв'язку уявляється за необхідне проведення подальших наукових досліджень задля уточнення поняття правового регулювання взагалі й кримінально-правового зокрема.

Переходячи до питань про поняття власне кримінально-правового регулювання, слід перш за все відзначити, що вони є малодослідженими (у порівнянні, скажімо, з питаннями цивільно-правового чи адміністративно-правового регулювання), що, на наш погляд, передусім обумовлено тим, що криміналісти і саму проблему наявності у кримінального права регуляторних властивостей вирішують неоднозначно. Так, наприклад, радянські криміналісти ще до 60-х років ХХ століття стверджували, що норми даної галузі права позбавлені регулятивних властивостей і лише охороняють ті суспільні відносини, які регулюються іншими галузями права<sup>2</sup>. У сучасній російській літературі думку про нездатність кримінального права регулювати висловлює, як зазначалося раніше, хіба що Б. Т. Разгільдієв, який пише, що «до завдання кримінального права не входить регулювання суспільних відносин» і що воно взагалі «не може регулювати суспільні відносини»<sup>3</sup>.

Українські криміналісти, не заперечуючи наявності у кримінального права регуляторної функції, разом із тим часто обмежують її. Так, наприклад, М. І. Бажанов писав, що «основна функція кримінального права — це функція охоронна, оскільки воно охороняє властивими йому заходами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галу-

<sup>1</sup> Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : БЕК, 1994. — С. 145.

<sup>2</sup> Див.: Курс советского уголовного права (часть Общая) [Текст]. Т. 1 / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. ; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. — С. 9; Курс советского уголовного права [Текст]. Т. 1 : Уголовный закон / А. А. Пионтковский, А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, П. С. Ромашкин ; редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе. — М. : Наука, 1970. — С. 15.

<sup>3</sup> Разгильдиев, Б. Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация [Текст] / Б. Т. Разгильдиев. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1993. — С. 4–5.

зями права». Регулятивну ж функцію кримінального права він убачав принаймні у тому, що воно: встановлює заборони вчиняти злочини, тим самим вимагаючи правомірної поведінки; опосередковано регулює охоронювані суспільні відносини та прямо регулює суспільні відносини лише в деяких своїх нормах (наприклад, нормах про необхідну оборону, звільнення від кримінальної відповідальності, погашення і зняття судимості)<sup>1</sup>.

У трудах же тих криміналістів, які визнають наявність регуляторної функції за всіма нормами кримінального права, кримінально-правове регулювання визначається як «самостійний елемент системи правового регулювання суспільних відносин, який дозволяє упорядкувати діяльність людей і здійснюється за допомогою кримінально-правової норми та кримінально-правового відношення»<sup>2</sup>.

При дослідженні поняття кримінально-правового регулювання ми виходимо з того, що правове регулювання є головним призначенням як всієї системи права в цілому, так і окремих її галузей. Усі ж інші соціальні значення права (як-от: захист, збереження, розвиток предмета правового регулювання тощо) є похідними, оскільки досягаються тільки через правове регулювання. Виходячи з цього, ми вважаємо, що кримінальне право, як і всяка інша галузь права, володіє регуляторною властивістю, інакше кажучи, виконує функцію правового регулювання. Ця функція є іманентно властивою йому, оскільки, не регулюючи, кримінальне право не буде правом. Питання постає лише в тому, що ж таке кримінально-правове регулювання, що і як регулює кримінальне право?

Залишаючи відповіді на два останніх запитання для подальшого дослідження в наступних розділах монографії, зараз же відзначимо, що, виходячи з лексичного розуміння терміна «регулювати» як: «1. Упорядковувати, налагоджувати. 2. Направляти розвиток, рух чогонебудь з метою привести до порядку, в систему. 3. Приводити механізми і частини їх до такого стану, за якого вони можуть правильно, нормально функціонувати»<sup>3</sup>, правове регулювання, дійсно, у першому

<sup>1</sup> Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Х. : Юрінком Інтер : Право, 2001. – С. 9–10.

<sup>2</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. – С. 38.

<sup>3</sup> Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. – М. : Рус. яз., 1989. – С. 549.



наближенні слід розуміти як впорядкування, направлення суспільних відносин за допомогою права. Проте таке розуміння правового регулювання є занадто широким і потребує деякого певного уточнення.

Відомо, що право впливає на соціальну поведінку різними способами. Перш за все такий вплив здійснюється через такі правові явища, як сукупність правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації права). Крім того, упорядкованість соціальної поведінки здійснюється і через систему інших правових явищ (правосвідомість, юридичну освіту, правову культуру, правові принципи, функції права тощо)<sup>1</sup>. Однак останній вид впливу права на суспільні відносини є позаюридичним, а тому, на наш погляд, він не може включатися до змісту правового регулювання. Отже, правове регулювання — поняття, що є вужчим за «правовий вплив», оскільки право впорядковує соціальну поведінку не лише юридичними засобами. Саме так вважає і С. С. Алексєєв, який пише, що правовий вплив — це широке поняття, яке характеризує всі напрямки і форми впливу права на суспільне життя, у тому числі й функціонування права як духовного фактора. Проте, робить він висновок, функціонування права як духовного (ідеологічного) фактора не є для нього специфічним у своїй основі, оскільки вплив права на суспільні відносини, заснований на його властивостях як форми суспільної свідомості, «не відрізняється від впливу на суспільне життя інших ідеологічних форм і засобів (засобів агітації, пропаганди, масової політичної інформації, морального виховання тощо)»<sup>2</sup>.

Таким чином, правове регулювання — це впорядкування правом суспільних відносин за допомогою юридичних засобів, а саме: шляхом визначення в нормах права підстав їх виникнення, зміни чи припинення, вказівки на їх суб'єктів, об'єкт, а також шляхом визначення змісту таких відносин (прав, обов'язків і повноважень суб'єктів стосовно об'єкта) та втілення цих норм у життя як шляхом реалізації, так і через акти застосування. Як видно, ключовою у такому розумінні правового регулювання є категорія *впорядкування* суспільних відносин, в якому саме і полягає правове регулювання. Що ж таке *впорядкування*?

Семантично *впорядкування* — це діяльність з приведення чогонебудь до певного, задалегідь визначеного ідеального бажаного ре-

<sup>1</sup> Бобылев, А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения [Текст] / А. И. Бобылев // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 104–109.

<sup>2</sup> Алексєєв, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : БЕК, 1994. — С. 145.

зультату (шаблону). Таким чином, правове впорядкування суспільних відносин — це така діяльність суб'єкта правового регулювання, яка полягає у:

1) створенні шаблонів (моделей), яким мають відповідати суспільні відносини. Такими шаблонами є норми права;

2) приведенні суспільних відносин у відповідність до норм права. Інакше кажучи — втілення норм права у поведінці осіб, які є учасниками суспільних відносин.

Право, дійсно, через свої норми впливає на суспільні відносини, упорядковуючи їх, такий вплив є «багатоканальним»: право впливає як на правовий статус суб'єктів шляхом встановлення, зміни чи скасування їх прав і обов'язків, так і на їх свідомість. Проте вплив права на свідомість його суб'єктів не є специфічним для самого права і не є за своєю суттю юридичним. Вище вже відзначалося, що більшість сучасних спеціалістів у загальній теорії права послідовно розмежовують правове регулювання як упорядкування суспільних відносин виключно юридичними засобами і правовий вплив на суспільні відносини, який здійснюється шляхом формування інформаційних, орієнтаційно-ціннісних чи тому подібних установок.

Подібні ж судження щодо правового впорядкування суспільних відносин висловлюють і криміналісти. Так, І. М. Даньшин та Ю. М. Грошовий відзначають, що кримінальне право сприяє зміцненню у свідомості громадян стійких правил належної поведінки. При цьому, чинячи такий вплив на особу, кримінальне право стає лише одним серед багатьох інших заходів (література, мистецтво, сучасні масові засоби виховання), спрямованих на формування певних соціальних і особистих якостей громадян<sup>1</sup>. Ю. В. Баулін правильно пише, що «наявність такої норми (кримінально-правової. — *О. Н.*), її застосування, відбування призначеного судом покарання здійснює емоційно-психологічний вплив як на законослухняних громадян, так і тих, хто схильний до вчинення злочину. Однак такий вплив не можна ототожнювати з регулюванням кримінально-правової норми, яке має певне юридичне визначення»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Даньшин, І. Запобіжне значення кримінального і кримінально-процесуального законів [Текст] / І. Даньшин, Ю. Грошовий // Рад. право. — 1969. — № 6. — С. 74–75.

<sup>2</sup> Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. — Х. : Право, 2003. — С. 287.

Таким чином, правове регулювання — це виключно таке упорядкування суспільних відносин, яке здійснюється через визначення юридичного статусу їх суб'єктів шляхом встановлення, зміни чи скасування їх прав і обов'язків. Виходячи з такого розуміння правового регулювання, перейдемо до визначення поняття саме кримінально-правового регулювання.

Як уже відзначалося вище, будучи видовим до поняття «правове регулювання», кримінально-правове регулювання з необхідністю має всі його сутнісні ознаки. Отже, і кримінально-правове регулювання — це також упорядкування кримінальним правом кримінально-правових суспільних відносин за допомогою юридичних засобів, тобто через встановлення, зміну чи скасування прав і обов'язків суб'єктів певних суспільних відносин. Разом із тим очевидно, що від інших видів правового регулювання (скажімо, цивільно-правового, конституційно-правового, адміністративно-правового тощо) його відрізняє відмінність:

а) суспільних відносин, які регулюються кримінальним правом (кримінально-правових суспільних відносин);

б) юридичних засобів, які використовуються кримінальним правом для такого регулювання.

Отже, те чи інше розуміння поняття кримінально-правового регулювання залежить від того чи іншого розуміння того, що і як регулює кримінальне право. Кримінальне право регулює сукупність (систему) суспільних відносин, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини. Юридичними засобами такого регулювання є норми кримінального права та акти їх застосування. Таким чином, вважаємо за можливе *визначити кримінально-правове регулювання як впорядкування кримінально-правових суспільних відносин за допомогою норм кримінального права та актів їх застосування.*

## 1.5. Принципи кримінально-правового регулювання

Правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин, яке полягає у створенні та застосуванні норм кримінального права щодо таких відносин, з усією очевидністю само піддається певному унормуванню. Тому, досліджуючи проблему правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин, не можна оминати увагою

ту нормативну основу, на якій воно здійснюється. Крім того, цілком очевидно, що така нормативна основа не є і не може бути однорідною за характером правових норм, що її складають. Правові норми, через які здійснюється правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин, за своєю природою можуть бути матеріальними або процесуальними, регуляторними або охоронними тощо. Серед них можна виділити і норми-принципи.

Теоретична і практична значущість проблеми принципів, що діють у правовій сфері, зумовила те, що вона завжди була в колі уваги як теоретиків права, так і представників галузевих правових наук, у тому числі й криміналістів. Зокрема, аналізу поняття, системи, проблем практичної реалізації принципів кримінального права в кримінально-правовій науці радянського періоду були присвячені дослідження О. А. Герцензона, Ю. А. Демидова, М. Д. Дурманова, М. І. Загороднікова, С. Г. Келіної, Г. А. Кригера, В. М. Кудрявцева, А. А. Піонтковського, А. Б. Сахарова, П. А. Фефелова, М. Д. Шаргородського та інших авторів. Ці роботи в основному узгоджуються з результатами загально-теоретичних досліджень проблеми принципів права, що відображені у трудах С. С. Алексєєва, Г. О. Борисова, А. М. Колодія, Л. С. Явича та інших теоретиків права. У сучасний період проблеми принципів кримінального права в Україні спеціально досліджували В. А. Гацелюк та М. Й. Коржанський; у Росії: Н. О. Лопашенко, В. В. Мальцев, Ю. Є. Пудовочкін, С. С. Пірвагідов, В. Д. Філімонов, В. Ф. Щепельков та інші криміналісти. Питання принципів здійснення кримінально-правової політики в сучасній українській літературі досліджують Л. М. Герасіна, М. І. Панов, А. А. Митрофанов та П. Л. Фріс.

Виходячи з того, що саме слово «принцип» походить від латинського *principium*, що в перекладі означає «початок», «першооснова», цим терміном прийнято позначати низку схожих між собою явищ. Це і основне, вихідне положення певної теорії, вчення, і керівна ідея, правило поведінки, і внутрішнє переконання людини, її світоглядні засади, і основа влаштування та дії певного приладу, механізму тощо<sup>1</sup>. Категорія «принцип» означає основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації тощо<sup>2</sup>. Заслуговує

<sup>1</sup> Див.: Рудковский, В. А. Принципы правовой политики [Текст] / В. А. Рудковский // Закон и право. – 2004. – № 1. – С. 28.

<sup>2</sup> Див.: Коробеев, А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации [Текст] / А. И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 31.

на увагу визначення М. О. Беляєва про об'єктивно-суб'єктивний характер принципів, що діють у сфері політики та права. Як пише вчений, їх об'єктивність полягає в тому, що в принципах відбиваються об'єктивно діючі закономірності розвитку природи і суспільства, реально існуючі суспільні відносини, які склалися на даному історичному проміжку часу. Разом із тим ці принципи є й категорією суб'єктивною, оскільки вони являють собою продукт свідомої діяльності людей, вони формулюються, проходячи через свідомість людей, являють собою сукупність ідей, які покликані спрямовувати розвиток того чи іншого суспільного явища у сфері політики чи права<sup>1</sup>.

Тому, коли говорять про принципи права (або принципи, що діють у правовій сфері), їх звичайно визначають як «результат певного узагальнення, наукової абстракції»<sup>2</sup>, «керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві»<sup>3</sup>, «ідеї, що пронизують право»<sup>4</sup>, «відправні ідеї існування права»<sup>5</sup> тощо.

Усвідомлюючи, що поглиблене дослідження сутності та ознак принципів права є предметом подальших спеціальних наукових досліджень, тут не будемо вдаватися до детального аналізу і критики суджень, висловлених попередніми дослідниками. Відзначимо лише, що на підставі результатів проведених багатьма вченими досліджень принципи права можна визначити як загальні положення, керівні ідеї, що пронизують собою всю правову матерію, підкоряючи собі інші норми права. У такому розумінні принципи права справедливо розглядаються окремими авторами як такі, що «виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є оснопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси»<sup>6</sup>.

При відносній одноманітності поглядів на сутність правових принципів можна було б зробити висновок про те, що ця категорія належить до найбільш однозначних і безспірних у теорії права. Однак сутність

<sup>1</sup> Беляев, Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации [Текст] / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 30.

<sup>2</sup> Лившиц, Р. З. Принципы советского трудового права [Текст] / Р. З. Лившиц, В. И. Никитинский // Сов. государство и право. – 1974. – № 8. – С. 31.

<sup>3</sup> Теория государства и права [Текст] : учеб. для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : Норма-ИНФРА-М, 1998. – С. 237.

<sup>4</sup> Черданцев, А. Ф. Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – С. 186.

<sup>5</sup> Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 27.

<sup>6</sup> Там само.

правових категорій пов'язана не лише з визначенням, а й з установленням їхніх ознак, функціонального призначення. А в цьому аспекті єдності поглядів щодо правових принципів не відзначається. Так, у літературі стверджується, що за своїми ознаками принципи права бувають двоякого виду, розподіляються на дві великі групи: принципи чинного права та інші правові принципи. Принципи чинного права виступають як відправні положення (правила), що безпосередньо входять до його змісту. Вони представлені там як найважливіші норми, реально виражені й закріплені в них. Тому принципи, що включаються в цю групу, мають усі властивості правових норм, обов'язкові для учасників регульованих відносин, і відступ від них розцінюється як порушення законності в державі<sup>1</sup>. Інші правові принципи становлять вихідні юридичні положення й ідеї, що не увійшли до змісту чинного права, не зафіксовані в ньому і властивостями правового регулятора не володіють.

Названа ідея є співзвучною з ідеєю про двояку форму вираження правових принципів у праві. Відповідно до неї існує дві форми закріплення принципів у правовій матерії. Першу утворюють ті, які знайшли безпосереднє закріплення в нормах права (пряме закріплення). Другу — виведені зі змісту цілого ряду норм тієї чи іншої галузі права (непряме закріплення). Звідси в правовій доктрині стало природним виділення норм-принципів і принципів-ідей. Останніми вважалися ті, які не мають чітко відбитої в законі форми (прямо не закріплені), а, як писав В. Н. Ронжин, «розлиті», «розчинені» у праві<sup>2</sup>.

Ми вважаємо, що поділ принципів права на такі види хоч і відображає реальний стан речей, проте його практичне значення навряд чи є суттєвим. Якщо стояти на позиції пріоритетності принципівих положень права щодо інших його норм, то, очевидно, що незалежно від того, знайшов чи не знайшов принцип права своє безпосереднє закріплення в тексті нормативно-правового акта, він повинен безумовно враховуватися і впливати на правове регулювання відповідних відносин. Незалежно від форми вираження в праві, тобто пряме безпосереднє текстуальне закріплення в одній нормі права чи «розчиненість» у низці норм права, правові принципи в силу такого правового закріп-

<sup>1</sup> Див.: Фаткуллин, Ф. Н. Проблемы теории государства и права [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1978. — С. 210–211.

<sup>2</sup> Ронжин, В. Н. О понятии и системе принципов социалистического права [Текст] / В. Н. Ронжин // Вестн. МГУ. Серия 11, Право. — 1977. — № 2. — С. 35.

лення стають вираженням державної волі, набувають характеру загальнообов'язкових вимог, дотримання яких забезпечується державою. Очевидно, що правові принципи існують незалежно від того, отримали вони нормативне закріплення чи ні. Сформовані часом і традиціями в рамках конкретних правових систем, вони безвідносно форми їх закріплення не тільки регулюють поведінку суб'єктів права, а й упорядковують нормативний матеріал конкретних галузей права. Будучи ж регламентованими в законі, вони не просто отримують нове *нормативне життя*<sup>1</sup>, а й роблять більш видимою проблему узгодженості або неузгодженості з ними іншого галузевого нормативного матеріалу. Тому, говорячи про принципи права, ми маємо на увазі як ті, що прямо безпосередньо текстуально закріплені в окремих правових нормах, так і ті, що «розчинені» в їх змісті.

Класифікувати ж принципи, на нашу думку, слід не за способом їх зовнішнього вираження, а за їх внутрішніми сутнісними характеристиками. Виходячи з таких міркувань, найбільш повну й комплексну класифікацію принципів права в українській юридичній науці запропонував А. М. Колодій. На його думку, «треба виокремлювати такі принципи:

- 1) правосвідомості;
- 2) правоутворення;
- 3) правотворчості, а серед них — законотворчості й нормотворчості;
- 4) системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права;
- 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного; в) регуляторного і охоронного; г) матеріального і процесуального; д) об'єктивного й суб'єктивного;
- 6) правореалізації, а серед них — правозастосування;
- 7) правоохорони, а серед них особливо — правосуддя і юридичної відповідальності»<sup>2</sup>.

Підтримуючи в цілому такий підхід, разом із тим вважаємо за необхідне уточнити місце принципів правового регулювання в системі принципів права. На думку А. М. Колодія, принципами правового регулювання є «принципи системи і структури права, що втілюються

<sup>1</sup> Див.: Советское уголовное право. Общая часть [Текст] / под ред. Г. А. Кригера. Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского. — М. : Изд-во МГУ, 1988. — С. 16.

<sup>2</sup> Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 39.

у принципах правоутворення, правореалізації і правоохорони»<sup>1</sup>. Не заперечуючи стосовно виділення серед принципів правового регулювання принципів правоутворення, тим не менш не вважаємо за обґрунтоване протиставляти між собою принципи правореалізації та правоохорони. Очевидно, що таке протиставлення ґрунтується на розрізненні регуляторних та охоронних норм у системі права. Разом із тим у попередніх своїх дослідженнях ми вже наводили аргументи на користь того, що так звані «охоронні» норми права ніяких принципових особливостей порівняно з «регулятивними» нормами не мають. Вони також регулюють правовідносини, проте правовідносини особливого роду — ті, що виникають із неправомірних юридичних фактів, різного роду правопорушень, у тому числі й злочинів.

Виходячи з цього, вважаємо за необхідне погодитися з А. М. Колодієм у тому, що «принципи права як принципи правового регулювання — це обумовлені найбільш важливими закономірностями суспільного розвитку і механізму правового регулювання нормативно-регулятивні основи, що мають найвищу імперативність і загальнозначущість»<sup>2</sup>. Разом із тим вважаємо за необхідне уточнити, що вони визначають не «процеси правоутворення, правореалізації та правоохорони»<sup>3</sup>, а процеси правоутворення та правореалізації.

Підбиваючи підсумок викладеному, вважаємо за можливе констатувати, що принципи правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин — це є принципи створення норм кримінального права та принципи їх реалізації. З урахуванням вищевикладеного *принципи правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин — це загальні положення, керівні ідеї правового характеру, що регламентують діяльність суб'єкта кримінально-правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин (тобто держави) по створенню та застосуванню норм кримінального права.*

Цілком очевидно, що окремі з таких загальних положень та керівних ідей є спільними як для створення норм кримінального права, так і для їх застосування. Інші ж — є специфічними лише для одного рівня кримінально-правового регулювання і не мають прояву на іншому. З урахуванням цього уявляється за необхідне сконструювати *двобло-*

<sup>1</sup> Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 39.

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Там само.



кову систему принципів правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин. Перший блок таких принципів — це загальні принципи правового регулювання, тобто такі, що мають свій прояв і на рівні правотворчості, і на рівні правозастосування. Другий блок таких принципів — це спеціальні принципи правотворчості або правозастосування, які діють тільки на одному з рівнів. Таким чином, на кожному рівні кримінально-правового регулювання діють два блоки принципів такого регулювання — загальні та спеціальні, не заперечуючи і не виключаючи один іншого, а лише взаємодоповнюючи один одного.

У цьому підрозділі роботи досліджуються лише загальні принципи кримінально-правового регулювання, тобто перший блок цих принципів. Принципи другого блоку будуть досліджені у подальших розділах роботи.

До загальних принципів правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин, на нашу думку, належать такі.

**Принцип публічності.** Сучасне українське правознавство віднедавна дійшло до усвідомлення об'єктивності і значущості поділу системи права на приватне й публічне. Дійсно, названі масиви норм у системі права є не тільки не схожими за своїми власними сутнісними характеристиками, а й зумовлюють певні особливості у пов'язаних із ними категоріях. Мається на увазі те, що регулювання, здійснюване за допомогою норм приватного права, не є тотожним регулюванню, що здійснюється через норми публічного права, так само як не є тотожними предмети і методи такого регулювання тощо.

Оскільки кримінальне право України є галуззю національного публічного права, причому такою галуззю, яка має певну специфіку порівняно з іншими галузями публічного права (що зумовлено особливостями об'єкта та предмета кримінально-правового регулювання), кримінально-правове регулювання має здійснюватися з урахуванням усіх характеристик, що властиві публічному праву, та його особливостей порівняно з правом приватним. Такі особливості вбачаються нами у методі, за допомогою якого здійснюється кримінально-правове регулювання. Вище вже відзначалося, що єдиним методом, за допомогою якого здійснюється кримінально-правове регулювання, є виключно метод імперативний. Саме він іманентно властивий галузям публічного права і саме в ньому істотною мірою й виявляється принцип публічності. Крім того, принцип публічності знаходить своє вираження

і в низці інших аспектів, що стосуються кола суспільних відносин, які регулюються кримінальним правом, їх суб'єктного складу і предмета, динаміки існування кримінальних суспільних відносин, особливостей структури і змісту норми кримінального права та правил її застосування, які були піддані нами спеціальному дослідженню в інших розділах цієї роботи.

**Принцип обмеженості.** Обмеженість кримінально-правового регулювання зумовлена перш за все обмеженістю його об'єкта. Дотримуючись концепції розрізнення об'єкта та предмета правового регулювання, ми розуміємо під об'єктом сукупність суспільних відносин, що піддаються вноормуванню за допомогою певних соціальних регуляторів — норм права. Це деперсоніфіковані типізовані відносини між індивідуально невизначеними суб'єктами, так звані моделі, на основі яких складаються конкретні персоніфіковані детипізовані правовідносини між визначеними суб'єктами (які становлять предмет правового регулювання). Порівняння об'єктів публічно-правового та приватноправового регулювання (інакше кажучи, суспільних відносин у приватній та публічній сферах) приводить до висновку про те, що окрім низки сутнісних відмінностей, зумовлених їх елементами, ці суспільні відносини різняться також за наступними двома характеристиками. По-перше, приватноправові суспільні відносини є первинними щодо правового регулювання, тобто складаються й існують до і незалежно від наявності правового регулювання. Суб'єкт регулювання приватноправових суспільних відносин (законодавець) може навіть і не усвідомлювати того факту, що на певний момент вже склалися певні види таких відносин, які мали б підлягати вноормуванню. Навпаки ж, публічно-правові суспільні відносини є похідними від правового регулювання, тобто складаються тільки у зв'язку з наявністю їх правової вноормованості і лише на базі такої вноормованості. По-друге, і це випливає з попереднього, коло приватноправових суспільних відносин є необмеженим і у зв'язку з цим ширшим за коло приватноправових суспільних відносин, які піддані правовому регулюванню. Навпаки, коло публічно-правових суспільних відносин є обмеженим і точно збігається (є ідентичним) з колом публічно-правових суспільних відносин, які піддані публічно-правовому регулюванню.

З викладеного слідує, що публічно-правове регулювання (у тому числі й кримінально-правове) само в собі первісно містить принцип обмеженості. Воно обмежене тільки тими суспільними відносинами,

які піддані правовому регулюванню (зокрема, кримінально-правовому). За цими межами кримінальні суспільні відносини не існують. Тобто коло кримінально-правових суспільних відносин повністю збігається з об'єктом кримінально-правового регулювання, заперечуючи можливість існування нерегульованих кримінальним правом суспільних відносин (прогалін у кримінальному законі). У зв'язку з цим видається цілком обгрунтованим припис частини 3 статті 3 КК України про те, що «застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонене», і є безпідставною критика на його адресу<sup>1</sup>.

Крім того, принцип обмеженості кримінально-правового регулювання суспільних відносин походить також від обмеженості предмета кримінально-правових суспільних відносин. Залишаючи наразі за межами цього дослідження наукову дискусію щодо змісту предмета кримінальних правовідносин, підтвердимо нашу позицію щодо того, що такою є кримінальна відповідальність за злочин. Якщо виходити з розуміння кримінальної відповідальності як передбачених кримінальним законом виду і розміру обмежень прав і свобод, що підлягають застосуванню до особи, яка вчинила злочин, то очевидним є те, що такі обмеження, у свою чергу, не є безмежними. Закон чітко визначає види таких обмежень (види покарань, судимість) та їх розміри (розміри покарань, строки судимості), що унеможлиблює використання в рамках кримінально-правових суспільних відносин та кримінальних правовідносин інших (крім визначених законом) видів і розмірів правообмежень. При цьому природно постає питання про джерела (причини) обмеженості предмета кримінально-правових суспільних відносин. Відповідь на нього, на наш погляд, дає зміст інших принципів кримінально-правового регулювання.

З викладеного випливає, що принцип обмеженості кримінально-правового регулювання суспільних відносин полягає в обмеженості перш за все кола тих суспільних відносин, які є кримінально-правовими, і, крім того, в обмеженості предмета цих відносин.

**Принцип дотримання прав людини.** Кримінальне право, як, очевидно, і будь-яка інша галузь права, чинить вплив на права людини. Проте кримінально-правовий вплив на права людини є достатньо специфічним порівняно з впливом на них інших галузей права. На від-

<sup>1</sup> Див.: Пономаренко, Ю. А. Застосування кримінального закону за аналогією як засіб подолання прогалін у ньому [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Кримінальне право України. – 2006. – № 2. – С. 9–16.

міну від них кримінальне право не проголошує певних суб'єктивних прав, не визначає порядку їх реалізації тощо, а лише встановлює обмеження для них<sup>1</sup>. Інакше кажучи, кримінально-правове регулювання завжди пов'язане зі створенням потенційних (на правотворчому рівні) чи реальних (на правозастосовчому рівні) обмежень прав і свобод людини. У зв'язку з цим воно повинно здійснюватися з урахуванням положень національного законодавства та міжнародного права в галузі прав людини щодо підстав та обсягів їх (прав) обмеження.

Зокрема, частина 1 статті 64 Конституції України передбачає, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». При цьому жодних загальних вимог щодо підстав обмеження прав людини Конституція України не передбачає. Лише стосовно окремих із таких прав указується на можливість їх обмеженості у певних випадках. Так, частина 1 статті 41 Конституції України проголошує право власності. При цьому частина 6 вказаної статті встановлює, що «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану». Відповідно до частини 7 тієї ж статті «конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом». Як видно, Конституція визначає тільки два часткових випадки можливого обмеження права власності — викуп для суспільних потреб та конфіскація.

І хоча в частині 3 статті 63 Конституції України й встановлено, що «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду», однак відсутність визначення загального правила про підстави обмеженості прав людини чи, зокрема, права власності може призвести до парадоксальних висновків. Наприклад, є формальні підстави для твердження про те, що таке покарання, як штраф, з урахуванням змісту чинної

<sup>1</sup> Див.: Пономаренко, Ю. А. Кримінальний закон і права людини [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Проблеми розвитку юридичної науки у новому столітті (До Міжнародного дня науки за мир і розвиток) : тези наук. доп. та повідомл. учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 25–26 груд. 2002 р.) / за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. – С. 130–133.

Конституції України може бути визнане неконституційним, оскільки воно обмежує право приватної власності особи, яка вчинила злочин, а можливість такого обмеження в Конституції не передбачена.

У цьому плані звертають на себе увагу положення міжнародних нормативно-правових актів про права людини, що визначають підстави й обсяги обмеження таких прав. Скажімо, відповідно до частини 2 статті 29 Загальної декларації прав людини «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Ця загальна вимога Декларації, як очевидно, розпадається на такі умови обмеження прав людини:

1) формальна вимога — вони (обмеження) можуть бути встановлені виключно законом;

2) сутнісна (матеріальна) вимога — вони можуть бути встановлені тільки з визначеною метою — забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Коли йдеться про правообмеження, що здійснюються в процесі кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні, то вони цілком відповідають першій вимозі. Відповідно до пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України діяння, які є злочинами, та відповідальність за них визначаються виключно законами України. Та й сам Кримінальний кодекс України, який теж є законом, у частині 3 статті 3 встановлює, що злочинність діяння, його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом.

Що ж до сутнісної вимоги допустимості обмежень прав людини, що передбачена Загальною декларацією прав людини, то вона має реалізовуватися в сукупності з вимогами як Конституції України, так і інших міжнародно-правових актів. Так, зокрема, частина 2 статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод установлює, що проголошення і захист права приватної власності «жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів». Відповідно

до статті 5 самої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на особисту свободу може бути обмежене тільки у випадках законного ув'язнення особи після її засудження компетентним судом та деяких інших.

Здійснення кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні далеко не завжди засновується на такому розумінні принципу дотримання прав і свобод людини. Так, досі в країні не створено єдиної більш чи менш узгодженої системи правил визначення караності (пеналізації) злочинів. Це, у свою чергу, тягне за собою те, що при встановленні санкцій за окремі злочини досить часто кримінальне законодавство України передбачає такі обмеження прав і свобод людини, про які не можна з упевненістю сказати, що вони є необхідними для «забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Навряд чи тут є потреба наводити конкретні приклади з чинного законодавства про кримінальну відповідальність: у літературі вже описаний не один їх десяток.

Виходячи з викладеного, принцип дотримання прав людини при здійсненні кримінально-правового регулювання суспільних відносин вимагає, щоб всі обмеження прав та свобод людини, які так чи інакше встановлюються в процесі його здійснення, були допустимими й обґрунтованими. Тільки в такому разі поєднання принципів обмеженості та дотримання прав людини в кримінально-правовому регулюванні дозволить говорити про економію кримінальної репресії, тобто про використання тільки таких правообмежень, які є мінімально необхідними для досягнення цілей кримінально-правового регулювання<sup>1</sup>.

**Принцип дотримання Конституції та узгодженість з регуляторним законодавством України.** Кримінально-правове регулювання суспільних відносин існує в загальній системі правового регулювання суспільних відносин в Україні як невід'ємний суттєвий елемент цієї системи. Саме вимоги *системності* правового регулювання суспільних відносин в Україні зумовлюють те, що жоден із його (правового регулювання) видів не може здійснюватися відірвано, самостійно, без

<sup>1</sup> Дещо інше розуміння змісту і значення принципу економії кримінально-правової репресії (шоправда, в аспекті здійснення кримінально-правової політики) у П. Л. Фріса (Фріс, П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми [Текст] / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 55–56).

урахування змісту, цілей та способів інших видів правового регулювання. ¶

Як відомо, стрижнем правової системи, навколо якої будується вся система права України та на базі якого здійснюються всі види правового регулювання суспільних відносин в Україні, є Конституція України. Специфіка цього нормативно-правового акта (часто говорять: політико-правового акта) полягає в тому, що він, не будучи джерелом жодної галузі права<sup>1</sup> (крім, звісно, конституційного), містить у собі такі приписи, які підлягають обов'язковому і безумовному врахуванню при здійсненні якого б то не було виду правового регулювання, причому як на його правотворчому, так і на правозастосовному рівнях. Сама Конституція України 1996 року визначає, що вона має найвищу юридичну силу і закони та інші правові акти повинні прийматися на її основі і відповідати їй (частина 2 статті 8). Крім того, органи державної влади та їх посадові особи повинні діяти тільки на підставі та у спосіб, визначені Конституцією та законами України (частина 2 статті 19). Нарешті, закони та інші нормативно-правові акти є чинними тільки в частині, що не суперечить Конституції України (пункт 1 розділу XV «Прикінцеві та перехідні положення»).

Виходячи з цього, кримінально-правове регулювання суспільних відносин в Україні має здійснюватися із суворим дотриманням усіх тих положень Конституції України, які так чи інакше його стосуються. До таких положень належать і вже цитовані та інші приписи про обмеженість державної влади, приписи про верховенство права і людину як найвищу соціальну цінність, про зміст окремих прав людини, про компетенцію окремих органів державної влади, про межі чинності законів та деякі інші положення Конституції. У цьому аспекті заслуговує на підтримку положення частини 1 статті 3 КК України, відповідно до якого «законодавство України про кримінальну відповідальність становить *Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права*».

Крім того, особливість об'єкта кримінально-правового регулювання зумовлює те, що цей вид правового регулювання має бути узгоджений з іншими його видами. Мається на увазі те, що об'єкт кримінально-

<sup>1</sup> Інший погляд на це питання див.: Фріс, П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми [Текст] / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 38–39.

правового регулювання становлять тільки такі суспільні відносини, які складаються в результаті девіантної поведінки, порушення нормальних (соціально корисних) суспільних відносин як у приватній, так і в публічній сферах. У зв'язку з цим об'єкт кримінально-правового регулювання (а як наслідок — і його предмет) має бути жорстко детермінованим з урахуванням змісту інших видів правового регулювання.

Інколи стверджувалося про позитивність прийняття Кримінального кодексу 2001 року одним із перших, ще до Цивільного, Господарського, Трудового кодексів, інших нормативно-правових актів, що регулюють соціально корисні суспільні відносини. Життя в подальшому показало поспішність таких тверджень і необґрунтованість поспішності прийняття КК України. Один невеликий приклад: чинний КК України, який був прийнятий ще за чинності ЦК України 1964 року, установив кримінальну відповідальність за привласнення особою будь-якого знайденого нею скарбу. На той час це було обґрунтованим, оскільки цивільне законодавство визнавало право власності на кожен скарб за державою. З набуттям чинності ЦК України 2003 року стаття 193 КК України вступила в пряму колізію зі статтею 343 ЦК України, що як загальне правило визнає право власності на скарб за тим, хто його знайшов. На жаль, такий приклад не є єдиним. Проте цілком зрозуміло, що подібних недоречностей можна було б уникнути, якби кримінально-правове регулювання суспільних відносин здійснювалося б з урахуванням правового регулювання цивільних та інших так званих соціально корисних суспільних відносин в Україні.

Таким чином, принцип дотримання положень Конституції України та узгодженості з іншим законодавством України вимагає для кримінально-правового регулювання суспільних відносин того, щоб воно здійснювалося на базі вказаних нормативно-правових актів. У разі ж встановлення невідповідності їм кримінально-правове регулювання повинно поступатися своєю юридичною силою не тільки Конституції України (що зрозуміло), але й актам так званого регуляторного законодавства (що впливає з особливостей об'єкта кримінально-правового регулювання).

**Принцип обґрунтованості.** Якщо виходити з того, що кримінально-правове регулювання здійснюється шляхом визначення кола відносин, які є кримінально-правовими (шляхом визнання діянь злочинами), та змісту цих відносин (встановлення кримінальної відповідальності за злочини), а також реального застосування кримінальної відповідаль-



ності за скоєний злочин, то така поведінка суб'єкта кримінально-правового регулювання, оскільки вона пов'язана з втручанням у сферу особистого життя людини, обмеженням її прав і свобод, повинна мати своє обґрунтування. Вище вже йшла мова про обґрунтованість обмежень прав і свобод людини положеннями національного законодавства та міжнародно-правових актів, про обґрунтованість самого кримінально-правового регулювання з урахуванням інших положень актів законодавства України. У широкому розумінні наведене також стосується принципу обґрунтованості при здійсненні кримінально-правового регулювання. Однак ці обґрунтування були віднесені нами до змісту самостійних принципів.

Наразі ж ідеться про обґрунтованість кримінально-правового регулювання, тобто визнання певної категорії діянь чи окремого конкретного діяння, встановлення кримінальної відповідальності за певну категорію діянь чи за окреме конкретне діяння з урахуванням досягнень юридичної науки, тобто про наукову обґрунтованість криміналізації, декриміналізації, пеналізації та депеналізації діянь.

**Принцип доцільності.** У процесі кримінально-правового регулювання суспільних відносин має забезпечуватися адекватність співвідношення мети і засобів такого регулювання, тобто застосування засобів кримінально-правового регулювання повинно співвідноситися з цілями, які стоять перед кримінальним правом, відповідати їм.

Кінцеву мету кримінально-правового регулювання заходів згідно зі статтею 1 КК складають правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довілля, конституційного устрою від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, запобігання злочинам. Частина 2 статті 50 вказує на проміжні цілі окремих заходів, що застосовуються в процесі такого регулювання, — цілі покарання, якими є кара, виправлення особи, що вчинила злочин, спеціальна та загальна превенція.

Дотримання принципу доцільності у кримінально-правовому регулюванні вимагає, щоб криміналізація діяння здійснювалася лише тоді, коли законодавець дійде обґрунтованого висновку про те, що без такої криміналізації протидіяти даним діянням неможливо або є не-ефективним. У сфері правозастосування реалізація принципу доцільності кримінально-правового регулювання зумовлює, наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності, якщо її цілей досягнуто достроково; пом'якшення покарання, якщо це допустимо за певних

конкретних умов і обставин вчинення злочину; посилення кримінальної відповідальності шляхом урахування обтяжуючих обставин, які не підлягають обов'язковому врахуванню судом, тощо.

Названі принципи становлять той базис, на основі якого здійснюється кримінально-правове регулювання суспільних відносин у сучасний період. Вочевидь, таке регулювання має у своїй основі ще й деякі інші принципові положення менш загального рівня. Скажімо, до принципів правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин належать також спеціальні принципи кримінально-правової правотворчості та кримінально-правового правозастосування. Їхній прояв у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин буде досліджений нами нижче стосовно кожного з рівнів такого регулювання: нормативного та індивідуального.

## **1.6. Механізм кримінально-правового регулювання**

Нормативна врегульованість кримінально-правових суспільних відносин досягається не тільки і не стільки завдяки існуванню самої норми кримінального права, скільки шляхом функціонування певної інструментальної системи, яка втілює цю норму в життя, перетворює її зі сфери належного (мета правового регулювання, втілена в нормах) у сферу суцього (відповідність суспільних відносин вимогам норми). Такий механізм трансформації нормативних положень до регульованих суспільних відносин у дослідженнях багатьох учених-правознавців дістав назву механізму правового регулювання.

Теоретичне дослідження проблем механізму, за допомогою якого ідеальні положення правових норм трансформуються в реальне суспільне життя, є традиційним для радянської і пострадянської правової науки другої половини ХХ — початку ХХІ століття. Свій вагомий внесок у розроблення цієї проблематики в різний час зробили М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, В. М. Горшенєв, В. П. Казимірчук, В. В. Лазарєв, М. І. Матузов, В. М. Протасов, Ю. Г. Ткаченко, В. Н. Шабалін, Л. С. Явич та багато інших правознавців. У результаті таких досліджень була розроблена відносно цілісна концепція розуміння механізму правового регулювання, яка впродовж певного періоду цілком задовольняла потреби юристів-дослідників.

Уперше категорія механізму правового регулювання з'явилася в роботах М. Г. Александрова<sup>1</sup>, однак найбільш ґрунтовного теоретичного осмислення вона набула у працях С. С. Алексєєва<sup>2</sup>. На думку останнього, механізм правового регулювання складає взята в єдності вся сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини<sup>3</sup>. З часом уявлення С. С. Алексєєва про механізм правового регулювання певним чином модифікувалися, однак в основі своїй залишалися стабільними. Початково, в його розумінні, механізм правового регулювання містив три основних елементи (або частини): юридичні норми, правовідносини та акти реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, а також ще два (очевидно, неосновних) елементи: нормативні юридичні акти та правосвідомість і правова культура<sup>4</sup>. Крім того, автор також стверджував, що структура механізму правового регулювання може ускладнюватися і за рахунок таких додаткових елементів, як індивідуальні веління, спрямовані на казуальне регламентування суспільних відносин, а також акти державних або громадських органів, що спрямовані на владну примусову реалізацію юридичних обов'язків<sup>5</sup>.

В останніх роботах «під суворо інструментальним кутом зору» С. С. Алексєєв виділяє в механізмі правового регулювання три основні ланки: юридичні норми — основу правового регулювання; правові відносини, і зокрема суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників; акти реалізації прав та обов'язків; а також четверту ланку, яка лише в деяких випадках включається до механізму правового регулювання, — акти застосування права, а також окремі додаткові елементи — індивідуальні акти, правоположення практики тощо<sup>6</sup>. При цьому він зазначає, що «є і більш глибокий шар механізму правового регулювання, безпосередньо пов'язаний із регулятивними функціями права»,

<sup>1</sup> Александров, Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма [Текст] / Н. Г. Александров. — М. : Госюриздат, 1961. — С. 183–213.

<sup>2</sup> Див., наприклад: Алексєєв, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1966. — 186 с.; Алексєєв, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : БЕК, 1994. — 224 с. та інші роботи цього автора.

<sup>3</sup> Алексєєв, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 30.

<sup>4</sup> Там само. — С. 34–35.

<sup>5</sup> Там само. — С. 38.

<sup>6</sup> Алексєєв, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : БЕК, 1994. — С. 150.

маючи на увазі ще раніше висловлену ним ідею розгляду самого правового регулювання як процесу, який складається з трьох стадій: регламентування суспільних відносин, що потребують правового регулювання, дії юридичних норм, у результаті якої виникають чи змінюються суб'єктивні права й обов'язки конкретних осіб, а також реалізації цих прав та обов'язків, при якій правове регулювання досягає своєї мети — втілюється у поведінці конкретних осіб<sup>1</sup>.

Разом із тим у літературі були сформульовані й інші позиції за обсягом розуміння досліджуваного поняття. Так, наприклад, В. Н. Хропанюк поняття механізму правового регулювання визначає більш стисло — як систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкованість відносин відповідно до мети і завдань правової держави<sup>2</sup>. Натомість А. В. Малько вказує, що мета механізму правового регулювання — забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, тобто гарантованість їх справедливого задоволення. Виходячи з цього, він визначає механізм правового регулювання як систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права<sup>3</sup>. Деякі інші автори розуміють категорію механізму правового регулювання дещо ширше. Зокрема, В. Н. Шабалін до елементів системи механізму правового регулювання відносить «усі ті правові явища, єдність і взаємодія яких роблять її цілісною, відносно замкнутою управляючою системою і надають їй своєрідного — юридичного характеру». Такими елементами, на його думку, є правосвідомість, правотворчість, юридичні норми, правовідносини, законність та правопорядок<sup>4</sup>.

На думку С. А. Зінченка, запропоновані С. С. Алексеевим компоненти та елементи механізму правового регулювання (норми, правовідносини, юридичні акти тощо), які взаємодіють між собою, дають лише фрагментарне уявлення про дію такого механізму. Цей автор розглядає найбільш цінним такий механізм правового регулювання, за

<sup>1</sup> Алексеев, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 33–34.

<sup>2</sup> Хропанюк, В. Н. Теория государства и права [Текст] / В. Н. Хропанюк. — М., 1995. С. 341–342.

<sup>3</sup> Теория государства и права [Текст] / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М., 1997. — С. 625.

<sup>4</sup> Шабалин, В. Н. Методологические вопросы правоведения (в связи с теорией и практикой социалистического управления) [Текст] / В. Н. Шабалин. — Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1972. — С. 142.

якого в динамічній взаємодії, «зчепленні», знаходяться не тільки норми, правовідносини, права та обов'язки, акти реалізації, а й виникнення норм, юридичні факти, суб'єкти та об'єкти правовідносин тощо<sup>1</sup>.

На наш погляд, подібне розширення змісту досліджуваної категорії навряд чи є виправданим, оскільки воно здійснюється за рахунок явищ, не пов'язаних із правовим регулюванням. Очевидно, що категорія механізму правового регулювання похідна від категорії самого правового регулювання і тому має розумітися в контексті останнього, не звужуючи його рамки, але й не виходячи за них. Як уже відзначалося вище, не кожний правовий вплив складає правове регулювання, а саме тому поняття механізму правового регулювання, як справедливо вказується у літературі, є вужчим за поняття механізму правового впливу<sup>2</sup>. Поняття «вплив» за обсягом більш широке, ніж «регулювання», відзначає М. М. Марченко, бо вплив включає як регулювання за допомогою певної правової норми, так і інші правові засоби і форми впливу на поведінку людей<sup>3</sup>. Оскільки ж правове регулювання необхідно відмежовувати від інших видів правового впливу на суспільні відносини, то й засоби, що переводять такий позарегуляторний вплив права на суспільні відносини, не повинні включатися до механізму правового регулювання. У цьому аспекті уявляється виправданим підхід С. А. Комарова, який правову свідомість, правову культуру, правові принципи, правотворчий процес включає до механізму правового впливу поряд із механізмом правового регулювання<sup>4</sup>.

Необхідно також відзначити, що сама концепція механізму правового регулювання в сучасній літературі іноді піддається окремими авторами критиці, у зв'язку з чим пропонується від неї відмовитися<sup>5</sup>.

В Україні з критикою поняття «механізм правового регулювання» виступила Л. Корчевна. Стверджуючи, що дана категорія з'явилася в радянському правознавстві в той період, коли вся радянська наука ототожнювалася з природничою наукою, згаданий автор дійшла ви-

<sup>1</sup> Зинченко, С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования [Текст] / С. А. Зинченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 8–9.

<sup>2</sup> Див.: Бобылев, А. И. Механизм правового воздействия и общественные отношения [Текст] / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 105.

<sup>3</sup> Общая теория государства и права. Академический курс [Текст] / под ред. М. Н. Марченко. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – Т. 2. – С. 435.

<sup>4</sup> Комаров, С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях [Текст] / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1997. – С. 60.

<sup>5</sup> Див., наприклад: Общая теория права [Текст] : учеб. пособие для юрид. вузов / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Манускрипт, 1994.

сновку, що усталене розуміння механізму правового регулювання «зорієнтоване на причинно-механічну картину світу, згідно з якою вважалося, що всі явища викликаються причинами і оцінюються відповідно до законів механіки»<sup>1</sup>. Далі, ґрунтуючись на гуманістичному (а не механістичному) осмисленні держави і права, що, на її думку, найбільш послідовно викладені у вченнях І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, Л. Корчевна стверджує, що «онтологічна революція в науці й пов'язана з нею гуманітаризація теоретичних знань, включаючи й знання про державу і право, спростовують механістичний підхід у правопізнанні як спрощений, а отже, й недостатній. Інтелігібельний елемент у функціонуванні правової системи непідвладний каузальній детермінації і тому не пізнається за допомогою механістичних понять»<sup>2</sup>.

Не вдаючись до більш детального викладу аргументів прихильників та противників існування концепції механізму правового регулювання, вважаємо за необхідне зазначити таке. На наш погляд, правий В. М. Протасов, коли пише, що, незважаючи на «механістичний бум» в юридичній літературі, який тривав упродовж декількох десятиліть, «теоретичні можливості категорії “механізм” у правових дослідженнях використані далеко не повністю»<sup>3</sup>. Досліджуючи співвідношення таких «механістичних» понять, як механізм та система, С. А. Зінченко зазначив, що стосовно права система постає статичною єдністю її взаємопов'язаних елементів (частин); у праві, як і в будь-якому явищі, можна виокремити безліч систем, субординованих у вигляді підсистем; як наслідок, можна виокремити й відповідні механізми<sup>4</sup>.

Дійсно, категорія механізму правового регулювання не може бути беззастережно відкинута правознавцями, однак вона має посісти своє, належне тільки їй місце у структурі правових явищ і процесів і не претендувати на заміщення собою інших явищ, що, на жаль, часто має місце в наукових дослідженнях і, очевидно, стало підставою для критики концепції механізму правового регулювання та пропозицій відмовитися від неї. Так, зокрема, погоджуючись з Л. Корчевною в тому, що гуманітарна сутність права не дає підстав для механічного перенесення на його тло природничих категорій, разом із тим не можемо

<sup>1</sup> Корчевна, Л. До критики поняття «механізму правового регулювання» [Текст] / Л. Корчевна // Право України. – 2003. – № 1. – С. 117.

<sup>2</sup> Там само. – С. 119.

<sup>3</sup> Протасов, В. Н. Что и как регулирует право [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Протасов. – М. : Юристъ, 1995. – С. 64.

<sup>4</sup> Зинченко, С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования [Текст] / С. А. Зинченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 8.

не зазначити, що в правознавстві досить широке коло термінів має первісно природниче походження (наприклад, структура, система, регулювання тощо). При цьому такі терміни досить часто мають відносно умовне значення, оскільки означають такі юридичні поняття, які за своїми характеристиками не повністю збігаються з тими природничими поняттями, які означаються цими ж термінами. На наш погляд, у цьому немає настільки великої проблеми, яка б унеможливила використання не тільки термінів, а й певних характеристик понять, що є суміжними для гуманітарної та природничої науки.

Отже, визнаючи «право на життя» за категорією «механізм» у сфері правового регулювання, слід передусім окреслити її зовнішні межі з тим, щоб сформулювати її загальне поняття. Окреслення в подальшому внутрішніх меж даної категорії (меж між її складовими) дозволить визначити структуру даного механізму.

На наш погляд, дану категорію не можна розцінювати як таку, що охоплює собою практично всі явища правової дійсності. Слід погодитися з тими авторами, які вважають, що «механізм правового регулювання постає як сукупність елементів, зв'язків і динамічних закономірностей, необхідних і достатніх для врегулювання *одного* елементарного акту поведінки, тобто по суті він характеризує *принцип дії права*» (виділено В. М. Протасовим. — *О. Н.*)<sup>1</sup>. Дійсно, те явище, яке традиційно прийнято називати механізмом правового регулювання, — це лише механізм передачі регуляторної енергії дій суб'єкта правового регулювання, у результаті яких створюється норма права, на конкретні правовідносини взагалі й поведінку їх суб'єктів зокрема. Як свій початковий елемент такий механізм отримує кінцевий результат регуляторних дій суб'єкта правового регулювання — норму права. Кінцевим же елементом даного механізму є стан відповідності фактичної реалізації суб'єктами правовідносин своїх повноважень та виконання юридичних обов'язків тому «шаблоніві», який закладений у нормі права. Іншими словами, кінцевим елементом у даному механізмі є матеріалізація мети кримінально-правового регулювання: відповідність фактичного стану регульованих суспільних відносин ідеальним моделям, закладеним у нормі.

Отже, під механізмом правового регулювання має розумітися послідовний ланцюг зміни окремих правових явищ: норма права, що

<sup>1</sup> Протасов, В. Н. Что и как регулирует право [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Протасов. — М. : Юристъ, 1995. — С. 71.

регулює кримінальні суспільні відносини, — юридичний факт — права і обов'язки, що існують у кримінальних правовідносинах, які виникли на його підставі, — реалізація цих прав та виконання обов'язків. Даний механізм зв'язує між собою норму кримінального права та стан правопорядку в кримінальних правовідносинах, приводить до втілення в них тих цілей правового регулювання, які закладені у нормах.

Елементами механізму правового регулювання, які традиційно виділяються у літературі, є: юридичні норми (норми права), юридичні факти, правовідносини та юридичні акти (акти застосування норм права).

З точки зору механізму правового регулювання норма права — це первинний елемент механізму правового регулювання, який визначає його основу, спрямованість правової поведінки в реальних суспільних відносинах, які складаються. Правові норми становлять базу правового регулювання. Їх вплив на суспільні відносини полягає у визначенні кола суб'єктів, на яких поширюється їх дія; формулюванні обставин, за яких дані суб'єкти керуються їх приписами; розкритті змісту самого правила поведінки; встановленні заходу юридичної відповідальності за порушення вказаних правил. Від ступеня розробленості правових норм, ясності і чіткості їх приписів залежить рівень правовідношень, що складаються на основі правозастосовних актів, виданих відповідно до норм кримінального права.

Другим елементом у механізмі правового регулювання є юридичні факти, тобто визначені нормами права юридично значущі діяння суб'єктів або об'єктивні події, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Третім елементом правового регулювання є правовідносини, які виникають на основі діючих правових норм. У більшості випадків видання правової норми розраховано на встановлення правових відносин між конкретними суб'єктами. З виникненням правового відношення починається реальна дія права. Залежно від характеру норм складаються різні правові відносини. Вони можуть бути регулятивними і охоронними. Оскільки право є регулятором поведінки людей, регулятивні відносини знаходяться у центрі всіх правових відносин. В їх існуванні зацікавлене все суспільство, оскільки вони спрямовані на широкий розвиток юридично значущої правомірної поведінки фізичних і юридичних осіб. Охоронні ж правовідносини виникають унаслідок правопорушень — проступків або злочинів — і покликані захищати певні соціальні цінності.



Четвертий елемент правового регулювання — це акти реалізації юридичних прав і обов'язків. Вони являють собою юридично значимі дії суб'єктів зі здійснення прав і обов'язків, які впливають із конкретних правових відносин. Основними формами реалізації прав і обов'язків є: здійснення (використання) наданих нормами права можливостей, виконання обов'язкового правового припису, дотримання правових заборон, застосування права. Реалізація прав і обов'язків суб'єктів матеріального кримінально-правового відношення здійснюється в рамках не тільки кримінально-правових, а й кримінально-процесуальних правовідносин і зовні оформлюється у вигляді встановлених КПК України правозастосовних документів.

Викладене дає підстави сформулювати такі висновки щодо цього розділу.

По-перше, будучи видовим до поняття правове регулювання, кримінально-правове регулювання з необхідністю має всі його сутнісні ознаки. Отже, кримінально-правове регулювання — це впорядкування правом суспільних відносин за допомогою юридичних засобів, тобто через встановлення, зміну чи скасування прав і обов'язків суб'єктів певних суспільних відносин. Разом із тим очевидно, що від інших видів правового регулювання (цивільно-правового, конституційно-правового, адміністративно-правового тощо) його відрізняє відмінність:

- а) суспільних відносин, які регулюються кримінальним правом (кримінально-правових суспільних відносин);
- б) юридичних засобів, які використовуються кримінальним правом для такого регулювання.

Отже, те чи інше розуміння поняття кримінально-правового регулювання залежить від того чи іншого розуміння того, що і як регулює кримінальне право. Кримінальне право регулює сукупність (систему) суспільних відносин, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини. Юридичними засобами такого регулювання є норми кримінального права та акти їх застосування. Таким чином, вважаємо за можливе визначити *кримінально-правове регулювання* як впорядкування кримінально-правових суспільних відносин за допомогою норм кримінального права та актів їх застосування.

По-друге, ми вважаємо за можливе визначити *об'єкт кримінально-правового регулювання* як кримінальні суспільні відносини, що складаються між державою та особами, які вчиняють злочини, з приводу

покладення на останніх кримінальної відповідальності або звільнення їх від такої. Необхідність розмежування понять «об'єкт» і «предмет» правового регулювання приводить до висновку, що предметом кримінально-правового регулювання є конкретні кримінальні правовідносини, що складаються між державою та конкретною особою, яка вчинила злочин, що виникають з моменту вчинення злочину та існують до моменту реалізації кримінальної відповідальності за нього, якщо тільки держава з певних причин (звільнення від кримінальної відповідальності) не припинить його раніше.

По-третє, слід констатувати, що кримінальне правовідношення, виникнувши з моменту вчинення злочину, у своєму розвитку проходить два етапи. Спершу (від моменту виникнення і до набуття вироком законної сили) його юридичний зміст має потенційний характер. Далі (з моменту набуття вироком законної сили і до виконання визначеного ним покарання та спливу строку судимості) його юридичний зміст реалізується. Той факт, що в обидва названі періоди суб'єктний склад (особа, що вчинила злочин, та держава) та предмет (кримінальна відповідальність) такого правовідношення є єдиним, а його зміст знаходиться у діалектичному процесі розвитку в напрямку його конкретизації та реалізації, дозволяє говорити про існування єдиного кримінального правовідношення від моменту вчинення злочину і до моменту закінчення реалізації всього обсягу кримінальної відповідальності за нього. За загальним правилом, останній момент збігається з моментом погашення (або зняття) судимості.

По-четверте, межі кримінально-правового регулювання регулюються самим законодавцем шляхом визначення кола діянь, які вимагають кримінально-правової протидії. Причому визначення такого кола не є довільним. До таких діянь можуть бути віднесені лише ті, які є соціальними девіаціями (відхиленнями від нормального розвитку приватноправового чи публічно-правового суспільного відношення), причому такими девіаціями, ефективна протидія яким не може здійснюватися виключно цивільно-правовими засобами. Нарешті, з цього кола девіантних видів поведінки мають бути виключені також ті, які можуть отримати ефективну протидію за допомогою адміністративно-правових засобів.

Подібне визначення меж кримінально-правового регулювання суспільних відносин дозволить уникнути використання засобів кримінально-правового регулювання в тих сферах, які перебувають за

цими межами. Це, у свою чергу, не лише сприятиме підвищенню авторитету та ефективності кримінального права, а й служитиме важливою запорукою захисту прав і свобод людини і громадянина від їх необґрунтованого обмеження.

По-п'яте, структуру кримінального правовідношення становлять його суб'єкти (особа, яка вчинила злочин, та держава), об'єкт (кримінальна відповідальність) та соціальний зв'язок (обов'язок держави покласти на особу кримінальну відповідальність або звільнити її від такої і обов'язок особи зазнати впливу того чи іншого з названих рішень держави).

Нарешті, по-шосте, принципи правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин — це є принципи створення норм кримінального права та принципи їх реалізації. До загальних принципів правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин, на нашу думку, належать такі: принцип публічності; принцип обмеженості; принцип дотримання прав людини; принцип дотримання Конституції та узгодженість із регуляторним законодавством України; принцип обґрунтованості та принцип доцільності.

## Розділ 2

# Нормативне кримінально- правове регулювання

### 2.1. Поняття норми кримінального права

Правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин полягає в їх упорядкуванні, здійснюваному через визначення юридичного статусу суб'єктів таких відносин шляхом установлення, зміни чи скасування їх прав і обов'язків. При цьому згадані права та обов'язки суб'єктів визначаються нормами кримінального права та втілюються в життя (реалізуються, виконуються) через правозастосовні акти органів державної влади. Інколи стверджується, що власне «правове регулювання полягає перш за все в установленні за допомогою правових норм юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відношень» і саме «у цьому полягає специфіка впливу права на суспільне життя»<sup>1</sup>. У такому ракурсі очевидно стає та ключова роль, яку відіграють норми права в усьому процесі правового регулювання.

Будучи основною «клітинкою» всієї системи права, норма права виступала предметом наукових досліджень упродовж усього періоду існування юридичної науки як такої. За цей період були сформовані різні підходи, концепції і навіть школи щодо розуміння права та його норм (соціологічна, історична, етична, нормативістська тощо), у рамках яких були досліджені різні аспекти і прояви поняття норми права. Зрештою у XX столітті в радянській, а пізніше — в українській і російській правознавчій науці норми права досліджувалися в рамках концепцій нормативістської школи, яка в радянський період зазнавала значного ідеологічного впливу. Проте саме ідеї цієї школи привели вітчизняних правознавців до розуміння сутності норми права як певного роду соціального регулятора, а починаючи десь із 60-х років минулого століття у радянській і пострадянській юридичній літературі норми права досліджуються

<sup>1</sup> Общая теория советского права [Текст] / под ред. С. Н. Братуся. И. В. Самошенко. — М., 1966. — С. 11.

переважно крізь призму механізму правового регулювання, як один із його елементів<sup>1</sup>.

У результаті тривалих досліджень сучасна юридична наука (як на рівні загальної теорії права, так і на рівні окремих галузевих наук, у тому числі науки кримінального права) у цілому дійшла розуміння норми права як певного правила поведінки. Так, С. С. Алексеев характеризує норму права як «загальне *правило поведінки*, яке від інших норм у суспільстві відрізняється загальнообов'язковістю, строгою (формальною) визначеністю за змістом, примусовістю»<sup>2</sup>. О. Е. Лейст називає нормою права «розраховане на регулювання певного виду суспільних відносин загальне *правило поведінки*, яке встановлене або санкціоноване державою і охороняється від порушень за допомогою заходів державного примусу»<sup>3</sup>. На думку В. Д. Ткаченка та І. В. Яковюка, «норма права — це соціально обумовлене, спрямоване на регулювання суспільних відносин обов'язкове для виконання *правило поведінки*, яке схвалюється або встановлюється державою і у своїй реалізації забезпечується рівнем свідомості виконавців, організаційною та виховною роботою і можливістю застосування державного примусу в разі порушення його вимог»<sup>4</sup>. О. Ф. Скаун та Н. К. Подберезький визначають норму права як «формально обов'язкове *правило поведінки* (*зразок, масштаб, еталон*) загального характеру, що закріплює міру свободи і справедливості, виражає загальні та індивідуальні інтереси (волю) населення країни, служить регулятором суспільних відносин і забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу»<sup>5</sup> (курсив скрізь мій. — О. Н.).

Сучасні кримінально-правові дослідження поняття норми кримінального права цілком обґрунтовано будуються на логічному співвід-

<sup>1</sup> Див.: Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : БЕК, 1994. — С. 150; Шабалин, В. Н. Методологические вопросы правоведения (в связи с теорией и практикой социалистического управления) [Текст] / В. Н. Шабалин. — Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1972. — С. 142; Комаров, С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях [Текст] / С. А. Комаров. — М. : Юрайт, 1997. — С. 60.

<sup>2</sup> Алексеев, С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — С. 60.

<sup>3</sup> Теория государства и права [Текст] : курс лекций / М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др. : под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — С. 369.

<sup>4</sup> Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 279.

<sup>5</sup> Скаун, О. Ф. Теория права и государства [Текст] / О. Ф. Скаун, Н. К. Подберезький. — Харьков : [б. и.], 1997. — С. 78.

ношенні загального і спеціального понять, де як загальне виступає дефініція норми права як такої, а спеціальне — визначення поняття норми кримінального права. У результаті норма кримінального права визначається, наприклад, В. Д. Філімоновим як «загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, яке встановлене державою, виражене в кримінальному законі й охороняється органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосуванням покарання або інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочину»<sup>1</sup>. М. М. Кропачев пише, що «норма кримінального права є загальнообов'язковим правилом поведінки, дотримання якого забезпечується примусовою силою заходів кримінально-правового впливу»<sup>2</sup>. На думку Г. О. Петрової, кримінально-правова норма — це встановлена державою міра можливої діяльності, адресована суспільству і фізичній особі, що наділені взаємними правами і обов'язками, яка регулює кримінально-правове відношення<sup>3</sup>. Схоже розуміння поняття норми кримінального права підтримується і в навчальній літературі. Відзначається, зокрема, що норми кримінального права, які в більшості своїй виступають як норми-заборони, забороняють певні вчинки людей під загрозою застосування кримінального покарання<sup>4</sup> і є певними правилами поведінки, що встановлюються в суспільстві вищими органами законодавчої влади<sup>5</sup>.

Уже з наведених визначень видно, що сучасна нормативістська концепція праворозуміння розглядає норму права (у тому числі — норму кримінального права) як певне правило, яким регулюється соціально значима поведінка (діяльність) учасників суспільних відносин. Проте ні в загальній теорії права, ні в науці кримінального права немає єдності у поглядах щодо ознак (властивостей, характеристик) норм права, у тому числі норм кримінального права. Так, багато правознавців, які досліджують загальне поняття норми права, вважають за

<sup>1</sup> Філімонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Філімонов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 13.

<sup>2</sup> Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. — СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. — С. 61.

<sup>3</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение — средства уголовного-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. — Н. Новгород : Изд-во ННГУ. 1999. — С. 105.

<sup>4</sup> Див.: Уголовное право Украины. Общая часть [Текст] : учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. — Киев : Юринком Интер, 2003. — С. 4.

<sup>5</sup> Див.: Бажанов, М. И. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст] / М. И. Бажанов. — Днепропетровск : Пороги, 1992. — С. 5.

необхідне привнести до нього вказівку на вираження нормою інтересів певної соціальної спільноти. І якщо в радянській юридичній літературі, яка спиралася на ленінське розуміння права як вираженої в законі волі економічно панівного класу, стверджувалося, що норми права виражають «матеріально обумовлену волю і соціальні цілі трудящих мас на чолі з робітничим класом»<sup>1</sup>, то деякі сучасні автори в дусі тих же традицій пишуть про вираження нормами права загальних та індивідуальних інтересів (волі) населення країни<sup>2</sup>. Інші правники не вважають за необхідне вказувати в дефініції поняття норми права на вираження нею чієїсь волі.

Крім того, говорячи про поняття норми кримінального права, криміналісти часто неоднозначно визначають її адресата (тобто суб'єкта, до якого така норма звернута) і, як наслідок цього, — зміст велінь, які містяться в ній щодо цього суб'єкта. Так, одні автори як її адресатів розглядають виключно фізичних осіб (громадян), які є дійсними чи потенційними суб'єктами злочину. Наприклад, В. С. Прохоров, М. М. Кропачев, О. М. Тарбагаєв пишуть, що «кримінальне право як система кримінально-правових норм адресоване всім: громадянам, що діють у найрізноманітніших сферах суспільного життя, і спеціальним суб'єктам, поведінка яких здійснюється в особливих сферах суспільного життя. Кримінально-правові норми містять заборони і веління, тобто правила поведінки людей, саме в цьому полягає їх основне призначення: заради цього вони видаються і саме тому їх непохитність охороняється силою держави»<sup>3</sup>. Інші вважають, що кримінально-правова норма звернута не лише до громадян, а й до іншого суб'єкта кримінально-правового відношення. Зокрема, Г. О. Петрова прямо зазначає, що кримінально-правова норма «адресована суспільству (саме воно, а не держава, на думку цитованого автора, є суб'єктом кримінально-правових суспільних відносин. — О. Н.) та фізичній особі»<sup>4</sup>. Треті ж пишуть про те, що норма кримінального права звер-

<sup>1</sup> Фаткуллин, Ф. Н. Проблемы общей теории социалистической правовой настройки [Текст]. Т. 1 / Ф. Н. Фаткуллин. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. — С. 175.

<sup>2</sup> Див.: Скаун, О. Ф. Теория права и государства [Текст] / О. Ф. Скаун, Н. К. Подберезский. — Харьков : [б. и.], 1997. — С. 78.

<sup>3</sup> Прохоров, В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст] / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. — С. 37.

<sup>4</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение — средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. — Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 1999. — С. 105.

нута виключно до держави як суб'єкта кримінальних суспільних відносин в особі відповідних її органів. Так, Ю. В. Баулін відзначає, що «якщо такою (кримінально-правовою нормою. — *О. Н.*) є правило правомірної поведінки певних суб'єктів права, то, зрозуміло, у кримінальному праві мова може йти лише про правомірну поведінку суду по покладенню кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин»<sup>1</sup>.

Нарешті, практично загальноприйнятим на рівні загальної теорії права є зазначення у визначенні поняття норми права її державно-владного характеру. Так, наприклад, В. К. Бабаєв і В. М. Баранов визначають норму права як «таке, що міститься в нормативно-правовому акті загальнообов'язкове, формально визначене, структурно-організоване встановлення державою міри належного, можливого, заохочуваного, рекомендованого або забороненого варіанта діяльності суб'єктів соціальної дійсності шляхом встановлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Іншими словами, це загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного припису, яке регулює суспільне відношення»<sup>2</sup>. Схожі судження висловлює і Р. З. Лівшиць, на думку якого «норми права неодмінно проходять через органи держави і при піднесенні ідеї до норми, і при узагальненні в нормі реально існуючих відносин сам процес формування і прийняття норми неодмінно проходить через ці органи. Єдиний виняток — звичаї. Проте в силу постійного зменшення своєї ролі звичаї стають тим самим “недержавним” винятком, який зайвий раз підтверджує державний характер формування норм»<sup>3</sup>. Такі судження, на наш погляд, видаються вельми спірними, якщо йдеться про норму права як таку, безвідносно до її виду. Більше того, уявляється таким, що вже вичерпав себе, сам концептуальний підхід, за яким визнавалося за можливе сформулювати єдине визначення поняття норми права незалежно від того, до якої сфери (супергалузі) — публічного чи приватного права — ця норма належить.

<sup>1</sup> Баулін, Ю. В. *Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд. М. І. Панов, Ю. П. Грошевий. — Х. : Право, 2003. — С. 286.*

<sup>2</sup> Бабаєв, В. К. *Общая теория права [Текст] : краткая энцикл. / В. К. Бабаєв, В. М. Баранов. — Н. Новгород : Нижегород. юрид. ин-т МВД РФ, 1997. — С. 92.*

<sup>3</sup> Лівшиць, Р. З. *Теория права [Текст] : учебник / Р. З. Лівшиць. — М. : БЕК, 1994. — С. 103.*



Виходячи з викладеного, ми передусім ставимо собі за мету сформулювати визначення поняття норми кримінального права, засноване на розумінні її специфіки як норми національного публічного права України, з урахуванням особливостей змісту такої норми.

Дослідження поняття норми кримінального права, на наш погляд, має ґрунтуватися на методологічних засадах поділу системи права на право приватне і право публічне. Відомо, що такий поділ, який уперше зародився ще в давньоримському праві, у сучасному правознавстві визнається як один з основоположних його моментів<sup>1</sup>. Визнаючи якісну відмінність приватноправового регулювання від публічно-правового, слід дійти висновку, що і засоби такого регулювання не можуть бути тотожними. І навіть тоді, коли для їх позначення використовуються однакові або схожі терміни (як це, наприклад, має місце при використанні терміна «норма права» і щодо позначення норми приватного права, і щодо позначення норми публічного права), наповнювати поняття, позначувані такими термінами, однаковим змістом уявляється неприпустимим. Саме тому при визначенні понять, що мають схожий зміст у системі приватного права і права публічного, завжди має враховуватися специфіка відповідної супергалузі.

Викладене приводить до висновку про неможливість формулювання поняття «норма права» безвідносно до того, про норми якої супергалузі — приватного чи публічного права — йдеться. Очевидно, що поняття норми приватного права матиме ті сутнісні ознаки, які іманентно властиві йому, проте не властиві нормі права публічного. І навпаки, остання має ті ознаки, яких не має перша. Сказане, звичайно ж, не означає, що норми обох супергалузей не мають спільних властивостей, проте сукупність таких властивостей не дає підстав для формулювання такого поняття «норми права», яке відповідало б логічним вимогам щодо правил формулювання понять<sup>2</sup>.

Так, спільною ознакою норм публічного і приватного права є те, що і та й інша становлять певне правило поведінки, розраховане на певного соціального суб'єкта (людину, більшу чи меншу групу людей, юридичну особу, державу тощо). Інакше кажучи, будь-яка норма права — це перш за все шаблон, зразок, який містить ідеальну модель

<sup>1</sup> Див.: Селіванов, В. Діалектика приватного та публічного в правовому регулюванні [Текст] / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. — 2001. — № 11. — С. 15–21.

<sup>2</sup> Див.: Жерьобкін, В. Є. Логіка [Текст]: підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. Є. Жерьобкін. — Х.: Основа; К.: Знання, 1998.

поведінки суб'єкта за умов, визначених у ній же. Сказане повною мірою стосується і норм кримінального права, які також визначають моделі поведінки суб'єктів соціуму. Дискусійним, як уже відзначалося вище, є лише питання про те, чию поведінку регулюють норми кримінального права?

На наш погляд, твердження про те, що норми кримінального права регулюють поведінку громадян (приватних осіб), не відповідає дійсному призначенню кримінального права як галузі права і не враховує (якщо не сказати — принижує) значення норм інших галузей права у правовому регулюванні суспільних відносин. Так, стверджуючи, що норми кримінального права, будучи звернутими до людини, забороняють їй вчиняти злочини, прибічники такої точки зору не враховують, що норми інших галузей права (цивільного, адміністративного, фінансового, податкового тощо), визначаючи порядок правомірного здійснення певного виду діяльності (поведінки), тим самим унеможливають і забороняють відступи від такого правомірного порядку. Інакше кажучи, саме норми цих галузей забороняють вчинення будь-яких правопорушень (у тому числі й злочинів) при здійсненні тих видів правомірної поведінки, які ними регулюються. Так, наприклад, установлюючи обов'язок члена виборчої комісії видавати виборчий бюлетень виборцю лише за умови пред'явлення документа, що посвідчує його особу, частина 3 статті 85 Закону України «Про вибори народних депутатів України»<sup>1</sup> тим самим заборонила видачу такого бюлетеня будь-якій іншій особі. І саме з цієї правової норми, а не з тієї, яка відображена в приписі частини 1 статті 158 КК України, впливає заборона на вчинення названих дій. Що ж стосується визначення тієї норми, яка забороняє певний вид поведінки як злочинний у тих випадках, коли таку норму не можна встановити зі змісту закону про кримінальну відповідальність (як, наприклад, це можна зробити зі змісту бланкетної статті), то в цьому плані можна погодитися з пропозицією про застосування до таких випадків так званої концепції абсолютних прав. Відповідно до неї наявність права в однієї сторони (наприклад, права на життя у людини, права на безпечне існування у суспільства, права на мирне існування у світового співтовариства тощо) одночасно свідчить про заборону всім іншим відповідно вбивати, учиняти хуліганство, закликати до агресивної війни тощо. Учиняючи подібні злочини, осо-

<sup>1</sup> Про вибори народних депутатів України [Текст] : Закон України від 17 листоп. 2011 р. // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 97. – Ст. 3526.

ба порушує саме цю заборону, а не норми кримінального права<sup>1</sup>. Як писав відомий радянський цивіліст С. М. Братусь: «визначення того, що можуть робити уповноважені, є одночасно і визначенням того, що не можуть робити зобов'язані особи»<sup>2</sup>.

Таким чином, норми кримінального права, будучи за своєю природою, як і будь-які інші норми права, правилами поведінки певних соціальних суб'єктів, мають своїм адресатом не окремих осіб (громадян), які можуть бути загальним чи спеціальним суб'єктом злочину. Вони звернуті до іншого суб'єкта кримінальних суспільних відносин, а саме до держави в особі її відповідних органів влади — суду. Саме поведінку держави, яка діє в кримінально-правовому відношенні через суд, і регулює норма кримінального права. Таке регулювання здійснюється шляхом указівки в нормах кримінального права на види поведінки людини, які можуть бути визнані державою (судом) злочинами, а також на кримінально-правові наслідки визнання їх такими. За загальним правилом, кримінально-правовим наслідком визнання того чи іншого поведінкового акту людини злочином є покладення на відповідну особу кримінальної відповідальності. Разом із тим сучасне кримінальне право містить цілу групу норм, які, очевидно, цілком можна розглядати як окремих інститут цієї галузі права і які допускають можливість звільнення від кримінальної відповідальності.

Отже, першою ознакою будь-якої норми права (незалежно від того, йдеться про приватне чи публічне право) є те, що вона становить правило поведінки певного соціального суб'єкта. У норм кримінального права ця ознака виявляється в тому, що вони являють собою правила поведінки держави у разі вчинення особою злочину.

Наступною ознакою норми права, яка, очевидно, також є спільною і для норм права публічного, і для норм права приватного, є їх формальна визначеність. Дана ознака полягає в тому, що правило поведінки, яке міститься в будь-якій нормі права, зовні об'єктивізується в деякій визначеній формі. І саме після цього воно стає придатним до регулювання тих суспільних відносин, які підпадають під нього. Стосовно норм кримінального права слід відзначити, що вони зовні об'єктивізуються у приписах закону про кримінальну відповідальність. Сказане жодною

<sup>1</sup> Див.: Пономаренко. Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі [Текст] / Ю. А. Пономаренко. — К. : Атіка, 2005. — С. 22–24.

<sup>2</sup> Братусь. С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (Понятие, виды, государственные юридические лица) [Текст] / С. Н. Братусь. — М. : Юриздат, 1947. — С. 33.

мірою не означає ототожнення норм кримінального права з приписами кримінального законодавства. Вони цілком відмінні, причому не лише за своїм змістом<sup>1</sup>, а й за своїм обсягом. Мається на увазі, що не всі приписи закону про кримінальну відповідальність відображають норми кримінального права. Полишаючи поза межами цієї роботи дослідження проблеми можливості існування неправових приписів у кримінальному законі, відзначимо, що в ньому є такі приписи, які відображають норми права іншої галузевої належності. Як уже відзначалося вище, до таких належать, наприклад, приписи про необхідну оборону, крайню необхідність та інші обставини, що виключають злочинність діяння, які відображають норми цивільного або адміністративного права; приписи про межі дії закону про кримінальну відповідальність у часі й просторі, які відображають норми конституційного права, тощо. Отже, знаходячи формальне вираження в приписах закону про кримінальну відповідальність, норми кримінального права, тим не менше, не ототожнюються з ними.

Наступні ознаки норм права, очевидно, мають певну відмінність, яка залежить від того, до якої супергалузі вони належать. Так, у літературі часто стверджується, що будь-яка норма права є продуктом діяльності держави, інакше кажучи — установлюється або санкціонується нею. Якщо не брати до уваги сутнісного рівня походження права, тобто джерел формування відповідних норм у суспільстві, а розглядати їх походження лише на формалізованому рівні, тобто лише стосовно суб'єкта, який об'єктивізує норму, то таке твердження цілком застосовне виключно до норм публічного права. Відомо, що правове регулювання у сфері публічного права, де основною «дійовою особою» є саме публічна влада в особі органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, здійснюється на засадах імперативності і заборони будь-яких інших видів поведінки, крім тих, які визначені нормативно-правовими актами. Відповідно до частини 2 статті 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Таким чином, для норм публічного права немає

<sup>1</sup> Див.: Нерсесянц, В. С. *Право: многообразие определений и единство понятия* [Текст] / В. С. Нерсесянц // *Сов. государство и право.* — 1983. — № 10. — С. 29–30; Спиридонов, Л. И. *Теория государства и права* [Текст] / Л. И. Спиридонов. — М : ПРОСПЕКТ. 1999. — С. 90–95, 100–101.

і не може бути жодного іншого зовнішнього об'єктивізування, окрім тексту нормативно-правових актів. А оскільки останні приймаються виключно органами держави, то цілком можна стверджувати про те, що норми публічно-правових галузей «походять» саме від неї.

Цього, однак, не можна стверджувати про норми приватного права<sup>1</sup>, в якому допускається походження норм права не тільки від держави, а й від інших суб'єктів. Так, відповідно до частин 3 та 4 статті 6 ЦК України сторони в договорі, а також особа, яка вчиняє односторонній правочин, можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини (або визначити наслідки одностороннього правочину) на власний розсуд. Таким чином, на відміну від суб'єктного складу правового регулювання публічних відносин правове регулювання цивільних відносин характеризується багатосуб'єктністю. Суб'єктами правового регулювання цивільних відносин є не тільки держава в особі органів державної влади України — Верховна Рада України, а також у випадках, передбачених статтею 4 ЦК України, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади України, органи влади Автономної Республіки Крим, але й «нескінченна множина самих суб'єктів таких цивільних відносин — членів громадянського суспільства»<sup>2</sup>. З цього приводу З. В. Ромовська стверджує, що «норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, мають вважатися нормами цивільного права»<sup>3</sup>.

Оскільки кримінальне право є галуззю національного публічного права України, то твердження про те, що його норми формулюються виключно державою, для цілей самого кримінального права є цілком застосовним. Разом із тим уявляється методологічно неправильним стверджувати, як це робиться й досі в більшості навчальної літератури із загальної теорії права, що будь-яка правова норма походить виключно від держави.

<sup>1</sup> Тут ми погоджуємося з точкою зору М. М. Сібільова про те, що «приватне право як супергалузь охоплює одну лише галузь — цивільне право і є повністю тотожним йому» (Сібільов, М. М. Загальна характеристика сфери приватного права [Текст] / М. М. Сібільов // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — № 2. — С. 134).

<sup>2</sup> Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. — М. : Статут, 1998. — С. 39.

<sup>3</sup> Кодифікація приватного (цивільного) права України [Текст] / А. С. Довгерт, О. А. Підпригора, Д. В. Боброва та ін. ; за ред. А. С. Довгерта. — К. : Укр. центр прав. студій, 2000. — С. 42.

Отже, третьою ознакою норми кримінального права, яка властива їй як нормі права публічного, є те, що вона як правило поведінки формується виключно державою.

З цією ознакою тісно пов'язана наступна, четверта ознака, яка більшістю правознавців визначається як забезпеченість дотримання норми права можливим державним примусом. При цьому в літературі ця ознака практично завжди розглядається як спільна і для норм приватного права, і для норм публічного права. Разом з тим властивість такої ознаки будь-яким приватноправовим нормам, з огляду на цитовані вище положення статті 6 ЦК України, викликає наразі певні сумніви. При цьому, однак, її наявність у норм публічного права не викликає сумнівів. Зокрема, дотримання норм кримінального права, які приписують судові кваліфікувати вчинений особою злочин та визначати кримінально-правові наслідки його вчинення, забезпечується процесуальним обов'язком суду розглянути кожну кримінальну справу і закінчити її розгляд постановленням певного завершального процесуального документа (обвинувального чи виправдального вироку або постанови про звільнення особи від кримінальної відповідальності). Крім того, у самому кримінальному законі визначається і відповідальність за недотримання норм кримінального права. Зокрема, статтею 375 КК України встановлена кримінальна відповідальність за винесення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Таким чином забезпечується не лише можливість примусового виконання норм кримінального права, а й встановлюється відповідальність за їх порушення.

Нарешті, останньою, п'ятою ознакою норми права, ознакою, яка є специфічною не лише для норм різних супергалузей права, а й для норм кожної окремої галузі права, є об'єкт її регулювання. Оскільки саме право як таке є сукупністю норм, то цілком очевидно, що об'єкт правового регулювання знаходить свій вияв і щодо кожної окремої норми права. А у зв'язку з тим, що кожна галузь права має свій специфічний об'єкт правового регулювання, то вказівка на нього, будучи загальною для всіх правових норм, разом з тим міститиме специфіку щодо кожної з них остільки, оскільки це зумовлено специфікою об'єкта.

Відомо, що стосовно об'єкта кримінального права як галузі права в літературі ще й досі точиться досить жвава дискусія. Не вдаючись наразі до аналізу основних її напрямів і результатів, оскільки це є пред-

метом самостійного дослідження, відзначимо, що найбільш аргументованим і доцільним уявляється розуміння його (об'єкта) як сукупності типізованих, деперсоніфікованих кримінально-правових суспільних відносин, що складаються між особами, які вчинили злочини, та державою і змістом яких є повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність або звільнити її від такої, а також обов'язок останньої підкоритися рішенням держави, яким би воно не було. Цілком зрозуміло, що не тільки все кримінальне право в цілому, а й кожна окрема кримінально-правова норма має як свій об'єкт такі суспільні відносини. Тобто кожна окрема норма кримінального права регулює повноваження держави в окремо взятому кримінально-правовому суспільному відношенні. Причому співвідношення об'єкта кримінально-правового регулювання та об'єкта норми кримінального права таке саме, як і співвідношення кримінального права як галузі права і кримінально-правової норми. В обох парах на першому місці названі загальне (більш широке за змістом), а на другому — конкретне (яке знаходить місце в рамках загального) поняття.

Виходячи з викладеного, *норму кримінального права можна визначити як публічно-правове правило поведінки, сформульоване, закріплене й охоронюване державою, яке визначає зміст і обсяг її повноважень у кримінально-правовому суспільному відношенні.*

У такому розумінні норму кримінального права не можна ототожнювати з кожним окремим приписом закону про кримінальну відповідальність. Так, наприклад, припис, що міститься в частині 1 статті 185 КК України, ще не відображає (а точніше — далеко не повною мірою відображає) норму кримінального права, яка визначає повноваження держави у кримінально-правовому суспільному відношенні, що складається у зв'язку з вчиненням особою простої крадіжки. Відповідна норма права, будучи єдиною за своєю суттю, «розпорошена» у великій кількості окремих приписів закону про кримінальну відповідальність, які містяться не тільки в статті Особливої частини КК України (зокрема, у частині 1 статті 185), а й більшою мірою у статтях його Загальної частини. Це, зокрема, приписи, що визначають загальне поняття злочину (стаття 11), ступінь тяжкості такого злочину, як крадіжка (стаття 12), визначення його стадії (статті 13–16), ознаки особи, яка підлягає відповідальності за крадіжку (статті 18–22), форму вини, з якою може бути скоєний названий злочин (статті 23, 24), тощо. Крім того, ця ж норма права відображена і у приписах Загальної час-

тини КК України, які визначають зміст покарань, що вказані в санкції частини 1 статті 185 (статті 53, 57, 63), загальні засади (статті 65–67) та спеціальні правила його призначення (статті 68–72) тощо. Таким чином, норма кримінального права розуміється нами як таке правило поведінки суду, яке відображається в приписах цілої низки статей закону про кримінальну відповідальність України<sup>1</sup>.

На підставі викладеного можна стверджувати, що зміст поняття норми кримінального права може бути адекватно визначений лише через розуміння її як публічно-правової норми. І саме таке розуміння кримінально-правової норми створює підстави для дослідження особливостей кримінально-правового регулювання суспільних відносин, зумовлених публічно-правовим характером кримінального права як галузі права.

## 2.2. Види норм кримінального права

Норми кримінального права (кримінально-правові норми) посідають центральне місце в процесі правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин, чим і пояснюється особлива увага до них з боку вчених-криміналістів. Досліджуючи ж окремі ознаки і властивості норм кримінального права, правознавці щоразу стикаються з необхідністю на їх підставі відмежовувати одні кримінально-правові норми від інших. Інакше кажучи, кожного разу, коли певна ознака (властивість, характеристика) у різних кримінально-правових норм проявляється по-різному, постає необхідність їх класифікації, тобто виділення окремих видів норм кримінального права та описання їх властивостей у порівнянні між собою.

Проблема класифікації (поділу на види) норм кримінального права в літературі піднімається, як правило, не самостійно, а у зв'язку з дослідженням деяких інших питань, пов'язаних з поняттям, змістом і системою кримінального права, механізмом кримінально-правового регулювання, часто — поняттям і системою кримінального законодавства тощо. Окремі автори для цілей свого дослідження виділяють певну групу норм кримінального права, називаючи їх окремим видом кримінально-правових норм і полишаючи за межами свого досліджен-

<sup>1</sup> Див.: Новоселов, Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст] / Г. П. Новоселов. — М. : Норма, 2001. — С. 178.



ня інші групи норм, що з'являються в результаті застосування обрано-го ними критерію. Так, наприклад, Х. Д. Алікперов виділяє і досліджує групу норм кримінального права, «які припускають компроміс у боротьбі зі злочинністю»<sup>1</sup>, Д. О. Алексєєва-Процюк — спеціальні норми кримінального права<sup>2</sup>, П. В. Хряпінський — заохочувальні норми кримінального права<sup>3</sup> тощо. Не заперечуючи наукової цінності наявних на сьогодні досліджень, разом з тим вважаємо за можливе зазначити, що подальший напрям наукових пошуків щодо класифікації норм кримінального права має здійснюватися як у бік критики вже запропонованих класифікаційних поділів, аналізу наукових та практичних перспектив таких плодів, так і в бік винайдення нових класифікаційних критеріїв та проведення за ними поділу норм кримінального права на види. У зв'язку з викладеним ми вважаємо за необхідне піддати конструктивній критиці традиційні уявлення про класифікацію норм кримінального права і на базі цього виділити та застосувати критерії, за якими норми кримінального права можуть бути поділені на види для системного дослідження окремих їх ознак.

Традиційно норми кримінального права прийнято перш за все ділити на норми Загальної частини та норми Особливої частини кримінального права. «Усі норми кримінального права, — писав, наприклад, М. І. Бажанов, — діляться на дві частини — Загальну і Особливу»<sup>4</sup>. При цьому під «нормами Загальної частини кримінального права» традиційно розуміють «норми, в яких передбачаються загальні принципи, інститути і поняття кримінального права, закріплюються основні положення, що визначають підстави і межі кримінальної відповідальності і застосування покарання, порядок і умови звільнення від відповідальності і покарання тощо», а під «нормами Особливої частини кримінального права» — «норми, якими передбачаються конкретні

<sup>1</sup> Алікперов, Х. Д. Понятие норм уголовного законодательства, допускающих компромисс в борьбе с преступностью [Текст] / Х. Д. Аликперов. — Баку : Элм, 1992. — 63 с.

<sup>2</sup> Алексєєва-Процюк, Д. О. Спеціальні норми в кримінальному праві України [Текст] / Д. О. Алексєєва-Процюк // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. — 2002. — № 5. — С. 120–124.

<sup>3</sup> Хряпінський, П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України [Текст] : монографія / П. В. Хряпінський. — Х. : Харків юрид., 2009. — 840 с.

<sup>4</sup> Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К. : Юрінком Інтер : Х. : Право, 2001. — С. 12.

злочини та покарання, встановлені за їх вчинення». Подібні судження висловлювали, зокрема, В. О. Навроцький<sup>1</sup>, А. В. Наумов<sup>2</sup>, В. Д. Філімонов<sup>3</sup> та багато інших українських і російських криміналістів. Не буде перебільшенням твердження про те, що до останнього часу поділ норм кримінального права на норми Загальної частини та норми Особливої частини був у науці кримінального права загальноприйнятим, беззаперечним і став хрестоматійним, увійшовши практично до всіх підручників і навчальних посібників.

Разом з тим останнім часом окремі криміналісти почали піддавати його критиці з різних підстав. Так, наприклад, Г. П. Новосолов, проводячи відмежування норм кримінального права від статей кримінального законодавства, звернув увагу на те, що кримінально-правова наука далеко не завжди рахується з відмінностями між ними, результатом чого стало виділення в кримінальному праві Загальної і Особливої частин «у вигляді певної сукупності норм, а не статей Кримінального кодексу»<sup>4</sup>. Піддавши такі судження критиці, він звернув увагу на неприпустимість підміни поняття закону поняттям права і дійшов висновку, що «Загальна і Особлива частини Кримінального кодексу становлять різні сукупності статей, а не різні комплекси кримінально-правових норм»<sup>5</sup>. В. П. Коняхін хоч і оперує термінами «Загальна частина кримінального права» та «Особлива частина кримінального права», проте послідовно уникає поділу норм кримінального права на норми Загальної і Особливої частини, вживаючи замість них поняття «нормативні приписи» Загальної і Особливої частини. Що ж до самих норм кримінального права, він стверджує, що «в результаті взаємодії нормативних приписів Загальної і Особливої частин кримінального права створюється як би “загальна” кримінально-правова норма (а не норма Особливої частини кримінального права, яка не є за визначенням

<sup>1</sup> Навроцький, В. О. Кримінальне законодавство України. Особлива частина [Текст] : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 20–21.

<sup>2</sup> Див.: Курс російського уголовного права. Общая часть [Текст] / С. В. Бородин, С. Г. Келина, Г. Л. Кригер и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 2001. – С. 13–14; Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекцій / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1999. – С. 19.

<sup>3</sup> Филімонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Филімонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 39–41.

<sup>4</sup> Новосолов, Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст] / Г. П. Новосолов. – М. : Норма, 2001. – С. 178.

<sup>5</sup> Там само. – С. 179.

самостійною галуззю права)»<sup>1</sup>. Роль же приписів Загальної частини кримінального права, на його думку, полягає в тому, що вони становлять «структурний елемент (субелемент) кримінально-правової норми чи пов'язаний з ним структурний елемент (субелемент) норми іншої галузі права, який містить описання найбільш загальних ознак злочинності й караності суспільно небезпечних діянь або способу застосування (ідентифікації) даних ознак уповноваженими державними органами та їх посадовими особами»<sup>2</sup>.

На наш погляд, поділ норм кримінального права на «норми Загальної частини» та «норми Особливої частини» є методологічно необґрунтованим. Норма кримінального права є цілісним, внутрішньо єдиним правилом поведінки, яке регулює повноваження держави у кримінальному правовідношенні. При цьому окремі складові такої норми дійсно відображаються у статтях Загальної, а окремі — в статті Особливої частини кримінального законодавства. Слід погодитися з Г. О. Петровою в тому, що «в кримінальних законах описана одна кримінально-правова норма, але деталізовані лише її різні рівні... У Загальній і Особливій частинах знаходять словесне вираження і закріплення... об'єктивно існуючий зміст кримінально-правової норми. При цьому законодавець, описуючи кримінально-правову норму, використовує різні способи розміщення окремих положень гіпотези, диспозиції та санкції у статтях Загальної та Особливої частини. Тому Загальна та Особлива частини тісно взаємопов'язані та становлять єдину систему кримінально-правової норми»<sup>3</sup>.

Отже, виділяти Загальну та Особливу частини доцільно лише в кримінальному законі, але аж ніяк не у кримінальному праві. Кримінальне право як сукупність норм кримінального права структурування

<sup>1</sup> Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин ; предисл. А. В. Наумова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. — С. 150. Див. також : Ковалев, М. И. Советское уголовное право [Текст] : курс лекций / М. И. Ковалев : Вып. 2 : Советский уголовный закон. — Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1974. — С. 77.

<sup>2</sup> Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин ; предисл. А. В. Наумова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. — С. 185.

<sup>3</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение: средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. — Н. Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. — С. 99. Погоджуючись із загальним змістом думки Г. О. Петрової, тим не менше не можемо підтримати її позицію про таке структурування норми кримінального права і вважаємо її двочленною.

на Загальну та Особливу частини не має. Так, кожна норма кримінального права має своє відображення у приписах статей закону про кримінальну відповідальність, проте суворої відповідності між ними (один припис — одна норма) немає і бути не може. Навпаки, одна кримінально-правова норма «розчиняється» одночасно у змісті багатьох приписів статей Загальної частини КК України і лише в одній статті Особливої частини. Має певну рацію Л. В. Иногамова-Хегай, коли пише, що «нормою про злочин (нормою кримінального права — *О. Н.*) є логічна кримінально-правова норма, яка складається з декількох норм-приписів Загальної і однієї норми-припису Особливої частин КК»<sup>1</sup>.

Підбиваючи підсумок викладеному, вважаємо за необхідне підкреслити, що оскільки серед норм кримінального права не можна виділяти норми Загальної частини та норми Особливої частини, то й саме кримінальне право як галузь права (на відміну від кримінального законодавства як складової частини системи законодавства України) не можна поділяти на Загальну й Особливу частини. Причини ж виокремлення Загальної та Особливої частин у кримінальному законодавстві обумовлені перш за все рівнем розвитку законодавчої техніки, історичними традиціями, вимогами зручності практичного застосування закону про кримінальну відповідальність та деякими іншими причинами.

Проводячи подальші класифікації норм кримінального права, криміналісти, як правило, спираються на результати розробок у загальній теорії права, застосовуючи вироблені там загальні класифікаційні критерії до норм окремо взятої галузі права.

Так, за функціональною роллю в механізмі правового регулювання В. К. Бабаєв і М. І. Байтін підрозділяють всі норми права на вихідні (відправні, первинні, установчі), до яких належать норми-засади, норми-принципи, визначально-установчі норми і норми-дефініції, а також норми — правила поведінки. На їх думку, вихідні норми права «посідають вищу сходинку в ієрархічній системі законодавчих приписів» і їх спільною, видовою ознакою є «найбільш загальний характер (найбільш висока форма абстрагування) і особлива роль у механізмі регулювання суспільних відносин». «Норми — правила поведінки, на відміну від вихідних, — це норми безпосереднього регулювання по-

<sup>1</sup> Иногамова-Хегай, Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений [Текст] : учеб. пособие / Л. В. Иногамова-Хегай. — М. : Инфра-М, 2002. — С. 62.

ведінки людей, суспільних відносин»<sup>1</sup>. Класифікацію норм кримінального права за подібним критерієм намагається провести В. Д. Філімонов. Він пише, що залежно від того, як вони здійснюють регулювання (безпосередньо чи через використання інших норм), норми кримінального права розподіляються на «норми, що визначають завдання, принципи та основні поняття кримінального права (вони регулюють поведінку громадян та діяльність державних органів, головним чином, через інші правові норми), та норми, які безпосередньо регулюють поведінку громадян та (або) діяльність державних органів»<sup>2</sup>.

На наш погляд, застосування для класифікації норм права, у тому числі норм кримінального права, подібних критеріїв є досить спірним. Дійсно, чинне законодавство України, у тому числі й кримінальне, містить цілу низку приписів, які визначають його принципи, завдання, дають дефініції вживаних понять тощо. Так, наприклад, стаття 1 КК України визначає його завдання, частини 2 і 3 статті 50 визначають цілі покарання. Дефінітивні приписи містяться у статтях 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19 та багатьох інших статтях Загальної частини КК, а також в окремих статтях Особливої частини. У КК деяких зарубіжних країн (наприклад, Білорусії, Росії та ін.) містяться спеціальні статті, які визначають їх принципи. А окремі українські криміналісти стверджують, що і в чинному КК України принципи закріплені безпосередньо в його тексті<sup>3</sup>.

У літературі розділилися думки про те, яке значення мають і як саме діють подібні законодавчі положення. Так, стосовно тих положень, які визначають принципи кримінального права, то, наприклад, В. І. Антипов пише, що механізм їх дії «полягає в тому, що вони є підґрунтям правової свідомості осіб, які мають безпосереднє відношення до застосування кримінального закону... А це, у свою чергу, є засобом виконання завдань кримінального права»<sup>4</sup>. Про те, що «регулятивні

<sup>1</sup> Нормы советского права. Проблемы теории [Текст] / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов и др. ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та. 1987. – С. 159–164. Необхідно звернути увагу, що на с. 159 за названим критерієм крім згаданих норм автори виділили ще й загальні та спеціальні норми, проте далі (с. 165) уточнили, що ці види норм розрізняються між собою за ступенем загальності й обсягом (сферою) дії.

<sup>2</sup> Филимонов. В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс. 2004. – С. 15.

<sup>3</sup> Пинаев. А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права [Текст]. Кн. 1 : О преступлении / А. А. Пинаев. – Х. : Харьков юрид., 2001. – С. 5–7.

<sup>4</sup> Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – С. 8.

властивості принципів права не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права», пише і А. М. Колодій. І далі він продовжує: «у принципів вони більш абстрактні і не такі активні, матеріальні, як у норм. Це регулювання суспільних відносин з більш високих позицій»<sup>1</sup>. Проте, на думку М. Й. Коржанського, «принципи кримінального права і законодавства» мають «пряму дію, пряму регулятивну функцію»<sup>2</sup>.

Так само існують розбіжності й у судженнях вчених щодо значення положень КК, які визначають його цілі і засоби їх досягнення. Одні криміналісти вважають, що ці приписи безпосередньо регулюють кримінально-правові суспільні відносини. Так, В. П. Коняхін пише, що подібні приписи (він називає їх системоутворюючими) «містять найбільш загальні елементи безпосереднього регулювання всіх видів кримінально-правових відносин»<sup>3</sup>. На противагу цій позиції, В. Д. Філімонов<sup>4</sup> та Ю. А. Пономаренко<sup>5</sup> стверджують, що відповідні положення кримінального законодавства передусім регулюють діяльність самого законодавця зі створення інших приписів закону про кримінальну відповідальність, у яких власне і відображаються норми, які регулюють кримінально-правові суспільні відносини.

На нашу думку, викладені відмінності в поглядах криміналістів викликані перш за все частою підміною поняття «норма кримінального права» поняттям «стаття закону про кримінальну відповідальність», як і самого поняття «кримінальне право» поняттям «закон про кримінальну відповідальність». Втім, це, на наш погляд, є зовсім неприпус-

<sup>1</sup> Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 17.

<sup>2</sup> Коржанський, М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна [Текст] : курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2001. – С. 86.

<sup>3</sup> Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин ; предисл. А. В. Наумова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 191.

<sup>4</sup> Филимонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 29–30. Слід зазначити, що при цьому В. Д. Філімонов тим не менше вбачає в цих приписах норми кримінального права.

<sup>5</sup> Пономаренко, Ю. А. Положення Загальної частини Кримінального кодексу України, що регулюють діяльність законодавця [Текст] // Нове законодавство України та питання його застосування : тези доп. та наук. повідомл. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 груд. 2003 р.) / Ю. А. Пономаренко : за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 117–119.

тимим<sup>1</sup>. Не вдаючись наразі до філософських і теоретико-правових аспектів відмінності права і закону, відзначимо, що на утилітарному (прикладному) рівні ця відмінність яскраво виявляється у незбігу їх форми і змісту, структури і, як наслідок — незбігу текстуального виразу норми права і нормативно-правового припису. Інакше кажучи, не тільки одна норма кримінального права може відобразитися в декількох статтях закону про кримінальну відповідальність, а й один припис такого закону може являти собою зміст декількох, а то й усіх норм кримінального права.

Дійсно, якщо виходити з того, що норма кримінального права — це публічно-правове правило поведінки, сформульоване, закріплене і охоронюване державою, яке визначає зміст і обсяг її повноважень в кримінально-правовому суспільному відношенні, то цілком очевидним буде висновок про те, що вона не тотожна окремій статті чи окремому припису закону про кримінальну відповідальність. Зміст і обсяг повноважень держави щодо особи, яка вчинила певний конкретний злочин, визначається великою кількістю статей закону про кримінальну відповідальність, серед яких, як правило, лише одна міститься в Особливій частині, всі ж інші — в Загальній. Причому статті, які містяться в Загальній частині, відіграють різну роль у відображенні змісту кримінально-правової норми. Одні з них, як, наприклад, статті, що встановлюють мінімальні чи максимальні межі окремих видів покарань, підстави звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання, строки погашення судимості, безпосередньо визначають обсяг повноважень держави щодо конкретного злочину. Інші ж відображають принципи здійснення цього повноваження, що також є частиною змісту норми кримінального права. Так, закріплення в кримінальному законі принципів особистої та винної відповідальності дає підстави для висновку про те, що ці положення закону відображають частину змісту будь-якої норми кримінального права: у всякому разі кримінальна відповідальність може бути покладена державою лише на ту особу, щодо якої встановлено, що саме вона умисно або необережно вчинила злочин. Тобто один законодавчий припис знаходить своє відображення в кожній нормі кримінального права. І це не більш високий рівень кримінально-правового регулювання, а скоріше — більш загальний. Нарешті, ті положення закону про

<sup>1</sup> Див.: Нерсесянц, В. С. Право: многообразие определений и единство понятия [Текст] / В. С. Нерсесянц // Сов. государство и право. — 1983. — № 10. — С. 29–30; Спиридонов, Л. И. Теория государства и права / Л. И. Спиридонов. — М., 1999. — С. 90–95. 100–101.

кримінальну відповідальність, які визначають певні поняття, теж беруть безпосередню участь у відображенні змісту норми кримінального права, уточнюючи його. Наприклад, положення статей 24 і 25 КК України уточнюють зміст кримінально-правових норм у частині визначення умислу та необережності як двох можливих форм вини, з якими може бути вчинено злочин.

Таким чином, так звані «нетипові положення в кримінальному праві», тобто «норми-цілі», «норми-принципи», «норми-дефініції» тощо насправді не є окремим різновидом норм кримінального права. Більше того, з нашого погляду, взагалі відсутні підстави називати їх самостійними нормами кримінального права. Ці положення є *специфічними положеннями закону про кримінальну відповідальність*, які відображають певні частини змісту норми кримінального права, як публічно-правового правила поведінки держави, зміст і обсяг її повноважень у кримінально-правових суспільних відносинах.

Значного поширення у правознавчій літературі набув поділ норм права на регулятивні та охоронні. Він проводиться залежно від того, чи безпосередньо ця норма регулює суспільні відносини, чи охороняє їх. Так, С. С. Алексєєв пише, що така класифікація «виражає існування двох основних напрямів дії права як регулятора в суспільстві — безпосередньо регулятивного та охоронного» і виділяє за цим критерієм регулятивну норму («визначає суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів, умови їх виникнення і дії (наприклад, норма, що закріплює повноваження власника)») та правоохоронну норму («визначає умови застосування до суб'єкта заходів державно-примусового впливу, характер і зміст цих заходів (наприклад, норма Кримінального кодексу про відповідальність за заподіяння особі тілесного ушкодження; норми про відшкодування майнової шкоди)»)<sup>1</sup>. За цією класифікацією всі норми кримінального права традиційно відносять до охоронних, а саме кримінальне право визнається яскравим прикладом охоронної галузі права. І лише інколи стверджується, що окремі норми кримінального права здатні не лише охороняти, а й регулювати суспільні відносини. Прикладом таких норм, як правило, наводяться так звані «норми Загальної частини кримінального права»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Алексєєв, С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного анализа [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : Статут, 1999. – С. 64.

<sup>2</sup> Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. : за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер : Х. : Право, 2001. – С. 10.



Поділ норм права на регулятивні та охоронні має давню традицію у вітчизняному правознавстві. Проте, як уявляється, критерії, покладені в його основу, навряд чи можна вважати такими, що витримали випробування часом. Дійсно, одні норми регулюють нормальний уклад життя суспільства (і через це їх називають власне регулятивними), інші ж регулюють відносини, що складаються у зв'язку з порушенням цього нормального укладу, відносини, що породжуються юридичними фактами, які є різного роду правопорушеннями, зокрема злочинами. Такі норми прийнято іменувати охоронними, оскільки, мовляв, вони охороняють нормальні суспільні відносини від правопорушень. Це складно заперечувати. Дійсно, караючи особу, яка вчинила злочин, держава тим самим ставить за мету утримувати як цю особу, так і деяких інших від вчинення злочину, через що прагне досягти мети охорони суспільних відносин від злочинних посягань. Маючи це на увазі, не можна однак нехтувати тим, що кримінально-правова норма перш за все регулює кримінально-правове суспільне відношення і, лише врегулювавши його, можна досягти мети охорони інших суспільних відносин.

Іноді стверджують, що кримінальні суспільні відносини, які регулюються нормою кримінального права, є антисоціальними, шкідливими тощо. Так, В. Я. Тацій пише, що «злочин породжує суспільні відносини особливого роду — шкідливі і небезпечні для охоронюваних кримінальним законом суспільно корисних суспільних відносин. Особливість цих відносин полягає не лише в тому, що вони — суспільні відносини особливого роду (антисоціальні), а й у тому, що вони врегульовані кримінальним законом, а отже, з моменту свого виникнення стають кримінально-правовими»<sup>1</sup>. Натомість Ю. Г. Ляпунов стверджує, що в «кримінально-правовому відношенні дефективним є лише юридичний факт — суспільно небезпечне діяння, визнане злочином. Саме він деформує стан правопорядку, порушує його стабільність, вносить до нього елементи дезорганізації. Власне ж кримінально-правове відношення як інтелектуально-вольове відношення, стороною якого є держава, виконує соціально корисну функцію: його реалізація дозволяє правоохоронним органам ліквідувати конфлікт між правопорушником і суспільством»<sup>2</sup>. Очевидно, що істина в цій дискусії лежить десь по-

<sup>1</sup> Тацій, В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве [Текст] / В. Я. Тацій. — Х. : Выща шк., 1988. — С. 109.

<sup>2</sup> Ляпунов, Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права [Текст] : учеб. пособие для слушателей вузов МВД / Ю. И. Ляпунов. — М. : Высш. юрид. заоч. шк., 1989. — С. 12–13.

середині. Існування кримінально-правових суспільних відносин, оскільки вони виникають у результаті вчинення злочинів, якими порушується нормальний уклад розвитку суспільних відносин, дійсно становить небезпеку для цих останніх. Разом із тим саме в результаті урегульованості кримінально-правових суспільних відносин і досягається, як вже зазначалося вище, охорона інших. І в цьому соціальна корисність кримінальних суспільних відносин. Тому норма кримінального права, охороняючи інші (не кримінально-правові) суспільні відносини, водночас регулює кримінальні суспільні відносини, які теж становлять соціальну цінність.

Отже, кримінально-правові норми виконують регулятивну функцію і ця функція є пріоритетною щодо охоронної. Саме у зв'язку з цим, на наш погляд, може бути підданий критиці критерій поділу норм права на регулятивні та охоронні. Очевидно, що всі норми права є регулятивними, оскільки регулюють певні суспільні відносини. Особливість же так званих охоронних полягає лише в тому, що вони регулюють такі суспільні відносини, які виникають унаслідок правопорушень. Таким чином, проводячи розподіл норм права на регулятивні та охоронні, правознавці нехтують логічними правилами класифікації. Відомо, що будь-яка класифікація повинна охопити всі особливі форми всіх об'єктів, що класифікуються<sup>1</sup>. При розподілі норм права на регулятивні та охоронні ця вимога порушується, оскільки з-поміж явищ одного виду виділяється окрема група, що має певну особливу характеристику, а інша група, яка такої характеристики не має, залишається нерозподіленою. Тому якщо і виділяти з-поміж регулятивних норм права якісь окремі класи, то подібна класифікація повинна здійснюватися за таким критерієм, залежно від якого була б виділена не окрема підгрупа регулятивних норм, а самостійні їх класи, які б взаємно виключали один одного.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що всі норми кримінального права є регулятивними нормами. Якщо серед регулятивних норм виділяти підгрупу охоронних, то всі норми кримінального права можна віднести і до неї, оскільки всі вони регулюють суспільні відносини, які складаються внаслідок вчинення злочину, яким порушується нормальний уклад, нормальне існування інших суспільних відносин.

<sup>1</sup> Див.: Розова, С. С. Научная классификация и ее виды [Текст] / С. С. Розова // *Вопр. философии.* – 1964. – № 8. – С. 78.

Практично одностайно визнаючи норми кримінального права охронними, криміналісти разом із тим намагаються віднайти їм місце в інших класифікаціях норм права, що застосовуються у правознавстві. Так, значного поширення в літературі набула класифікація норм права залежно від характеру їх змісту, інакше кажучи, залежно від того, право чи обов'язок встановлює вона для суб'єкта, якому адресована, на уповноважуючі, забороняючі та зобов'язуючі. Так, наприклад, С. С. Алексєєв визначає їх так: «уповноважуюча норма — норма, що надає суб'єкту право з позитивним змістом, тобто право на вчинення ним тих чи інших дій... Забороняюча норма — норма, що встановлює обов'язок суб'єкта утриматися від вчинення певного роду дій... Зобов'язуюча норма — норма, що покладає на суб'єкта обов'язок вчиняти дії певного змісту...»<sup>1</sup>. Криміналісти, застосовуючи таку класифікацію щодо норм кримінального права, стверджують, що вони є забороняючими, оскільки забороняють певний вид поведінки осіб під загрозою покарання<sup>2</sup>. Щоправда, при цьому інколи відзначається, що окремі норми кримінального права є уповноважуючими або зобов'язуючими. Так, наприклад А. В. Наумов виділяє групу кримінально-правових норм, які «наділяють громадян правами на заподіяння шкоди при захисті від небезпечних посягань при необхідній обороні, а також при крайній необхідності та інших обставинах, що виключають злочинність діяння»<sup>3</sup>. Подібну позицію займає і В. Д. Філімонов<sup>4</sup>, а, наприклад, М. М. Кропачев пише, що «кримінальному праву відомі і уповноважуючі норми, а також зобов'язуючі та забороняючі норми, що адресовані державно-організованому суспільству (наприклад, обов'язок не притягувати завідомо невинуватого до кримінальної відповідальності)»<sup>5</sup>.

Перш за все слід відзначити, що класифікація норм кримінального права за цим критерієм вже сама по собі заперечує віднесення їх до

<sup>1</sup> Алексєєв, С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного анализа [Текст] / С. С. Алексєєв. – М.: Статут, 1999. – С. 64.

<sup>2</sup> Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташица, В. Я. Тація. – Х.: Одиссей, 2004. – С. 7.

<sup>3</sup> Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст]: курс лекций / А. В. Наумов. – М.: БЕК, 1999. – С. 5–9.

<sup>4</sup> Філімонов, В. Д. Охранительная функция уголовного права [Текст] / В. Д. Філімонов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 81–82.

<sup>5</sup> Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. – СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 85–86.

охоронних норм права, оскільки в загальній теорії права за даним критерієм класифікуються виключно регулятивні норми. Інакше кажучи, ті криміналісти, які характеризують норми кримінального права як уповноважуючі, забороняючі чи зобов'язуючі, тим самим, непрямо підтверджують їх регулятивний характер. Що ж до сутності самого такого поділу, то він, очевидно, перш за все, пов'язаний із проблемою походження так званої «кримінально-правової заборони» або заборони на вчинення злочинів.

Ще з часів зародження класичної школи в науці кримінального права з більшою чи меншою інтенсивністю, проте перманентно точиться дискусія про те, звідки походить заборона вчиняти злочини. Більшість криміналістів виводять її із самих норм кримінального права. У сучасній літературі історія цієї дискусії та основні аргументи її учасників набули досить широкого висвітлення<sup>1</sup>. Це, на думку автора цих рядків, звільняє його від необхідності повторення, тим більше, що в іншій своїй роботі ми вже висловили свою точку зору щодо піднятої проблеми і навели на її користь відповідні аргументи<sup>2</sup>. Ми вважаємо, що заборона на вчинення злочинів або прямо встановлюється нормами іншої галузевої належності, або логічно випливає з їх змісту. У будь-якому випадку норми кримінального права заборон на вчинення злочину не містять, а визначають виключно кримінально-правові наслідки його вчинення. Такі кримінально-правові наслідки, як відомо, полягають у тому, що держава через свої уповноважені органи здійснює реагування на вчинений злочин. Традиційно державне реагування на злочин полягає в покладенні кримінальної відповідальності на особу, яка його вчинила. Разом із тим чинне кримінальне законодавство України, як і сучасне кримінальне законодавство демократичних, цивілізованих країн, передбачає широкий спектр можливостей повного або часткового звільнення від тих правообмежень, у яких полягає кримінальна відповідальність. Це може бути і звільнення власне від кримінальної відповідальності (інакше кажучи, повне звільнення від неї), яке передбачене, наприклад, статтями розділу XI Загальної частини КК України. Це може бути і звільнення від окремих складових кримі-

<sup>1</sup> Див.: Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 64–80; Мельник, М. І. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія [Текст] / М. І. Мельник // Право України. – 2004. – № 9. – С. 115–119.

<sup>2</sup> Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – С. 75–86.

нальної відповідальності, наприклад, повне або часткове звільнення від покарання чи його відбування, дострокове погашення судимості. У цих випадках особа не звільняється від кримінальної відповідальності взагалі, проте звільняється від окремих правообмежень, які входять до її змісту, тобто частково звільняється від кримінальної відповідальності.

І покладення на злочинця кримінальної відповідальності, і звільнення його від такої передбачаються нормами кримінального права і належать до функцій такого суб'єкта кримінально-правових суспільних відносин, як держава. Питання полягає лише в тому, право чи обов'язок має держава щодо покладення на злочинця кримінальної відповідальності або звільнення від неї. Зрозуміло, що від тієї чи іншої відповіді на це запитання залежатиме і відповідь на питання щодо місця норм кримінального права в класифікації, здійснюваній залежно від змісту норми права.

У літературі відповіді на це питання суттєво розрізняються. Так, одні вчені вважають, що держава має право покласти на особу кримінальну відповідальність<sup>1</sup>, інші стверджують, що вона має право і обов'язок покласти таку відповідальність<sup>2</sup>, треті вважають, що держава у кримінальному правовідношенні має виключно обов'язок покласти на особу кримінальну відповідальність. Ю. В. Баулін стверджує, що «з боку держави є тільки публічні права, а точніше, публічні матеріальні повноваження»<sup>3</sup>.

На наш погляд, правильне розв'язання цієї проблеми може бути досягнуте лише на базі розуміння публічно-правового характеру норм кримінального права та особливостей їх призначення (цілей). Будучи галуззю національного публічного права України, кримінальне право визначає повноваження публічно-правових інституцій (самої держави). Це здійснюється з метою створення для неї (держави) можливостей щодо виконання такої її внутрішньої функції, як протидія злочинності (правоохоронна функція). Відповідно до пункту 7 статті 116 Консти-

<sup>1</sup> Див.: Уголовное право России. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. А. И. Рагога. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. – С. 3.

<sup>2</sup> Див.: Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – С. 5.

<sup>3</sup> Баулін, Ю. В. Уголовное право как отрасль материального публичного права [Текст] / Ю. В. Баулін // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы Второй междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. И. Рагога. – М. : ТК Велби : Изд-во Проспект, 2005. – С. 285.

туції України Кабінет Міністрів України, серед іншого, здійснює заходи щодо забезпечення громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Виконання ж названої функції є соціальним обов'язком держави перед суспільством, обов'язком, який передав їй для виконання народ у загальному обсязі свого суверенітету. Таким чином, кожного разу при вчиненні злочину держава *зобов'язана* відреагувати на нього<sup>1</sup>. Проте цей обов'язок має певну специфіку, порівняно з юридичними обов'язками приватних осіб, що обумовлено державно-владним характером кримінально-правових суспільних відносин і специфікою статусу держави як їх суб'єкта. У таких відносинах обов'язок держави пропонується іменувати владним повноваженням. Це повноваження, яке надається державі суспільством, знаходить своє юридичне вираження в нормах кримінального права і закріплення у статтях кримінального законодавства. Отже, змістом норм кримінального права є наділення держави повноваженням покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність або звільнити її від такої (повністю або частково) за наявності передбачених у законі підстав для того. І лише в тому випадку, коли закон передбачає альтернативні види звільнення від кримінальної відповідальності, норма кримінального права додатково передбачає ще й право держави обрати один із двох варіантів поведінки: покласти на особу кримінальну відповідальність чи звільнити її від такої<sup>2</sup>, обравши який, вона у будь-якому разі повноважна його виконати.

Таким чином, норми кримінального права, позаяк вони покладають на державу повноваження відреагувати на кожний вчинений злочин шляхом покладення кримінальної відповідальності або звільнення від неї, є уповноважуючими нормами права.

Твердження ж окремих криміналістів про те, що деякі норми кримінального права наділяють окремих суб'єктів правами, не може бути підтриманим з таких міркувань. Прикладом таких норм кримінально-

<sup>1</sup> З цього приводу А. А. Митрофанов слушно стверджує, що принцип невідворотності покарання в сучасній кримінально-правовій політиці вже трансформувалася в принцип невідворотності кримінально-правового реагування на кожен вчинений злочин. (Див.: Митрофанов, А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: Формування та реалізація [Текст] / А. А. Митрофанов. – Одеса : Одес. юрид. ін-т УВС, 2004. – С. 53–54).

<sup>2</sup> Див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – С. 75–86.

го права, як правило, наводяться або приписи закону про кримінальну відповідальність, що передбачають окремі обставини, які виключають злочинність діяння, або ж норми кримінального права, які передбачають можливість звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання особи, яка вчинила злочин. Щодо останніх, то вони, як уже було показано вище, є нормами кримінального права, які уповноважують державу на кримінально-правове реагування щодо вчиненого злочину. Положення ж про необхідну оборону, крайню необхідність та інші обставини, які виключають злочинність діяння, як відомо, хоч і є приписами закону про кримінальну відповідальність, проте ці приписи не містять кримінально-правових норм. Право на вчинення суспільно корисних правомірних діянь у стані необхідної оборони, крайньої необхідності, при затриманні особи, яка вчинила злочин, є суб'єктивним приватним правом приватних осіб. Ю. В. Баулін цілком слушно пише, що «практично всі більш-менш значущі закони, у тому числі й кодифіковані акти, містять норми галузей як публічного, так і приватного права, тобто такі акти є змішаними, комплексними. Не є винятком із цього і КК України. Він містить норми не тільки кримінального права, що визначають злочинність діяння та його караність, а й норми інших галузей права. Наприклад, норми стосовно необхідної оборони та крайньої необхідності є нормами приватного права. Так само не є кримінально-правовими норми, які регламентують застосування примусових заходів медичного та виховного характеру»<sup>1</sup>.

Отже, всі норми кримінального права є уповноважуючими, оскільки всі вони надають державі повноваження визначити кримінально-правові наслідки кожного вчиненого злочину шляхом або покладення на особу, яка його вчинила, кримінальної відповідальності, або звільнення її від такої відповідальності.

Будучи в цілому уповноважуючими, норми кримінального права можуть бути розподілені на дві групи залежно від характеру повноваження, яке ними передбачено. З викладеного вище вже очевидно випливає, що одні норми кримінального права встановлюють повноваження держави щодо покладення на злочинця кримінальної відповідальності, а інші — передбачають повноваження повного або част-

<sup>1</sup> Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 286.

кового звільнення його від такої відповідальності. Перша група норм є традиційною для кримінального права, оскільки саме в покладенні кримінальної відповідальності традиційно і виражався зміст кримінально-правового регулювання. До цієї групи норм належать всі ті норми кримінального права, які передбачають окремі види злочинів та обсяг правообмежень, який належить зазнати кожній особі, яка його вчинила. До другої ж групи норм належать ті норми кримінального права, які почали з'являтися в ньому в мірі гуманізації кримінальної репресії, впровадження до нього альтернатив кримінальному переслідуванню. Це, зокрема, норми, які встановлюють повноваження держави звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності, звільнити її від покарання чи його відбування, достроково погасити її судимість тощо.

Підбиваючи підсумок викладеному, можна зазначити, що питання класифікації норм кримінального права на сучасному етапі розвитку юридичної науки ще потребують ретельної уваги криміналістів і подальших поглиблених досліджень. Проте вже на нинішньому етапі наукових досліджень, виходячи з розуміння публічно-правового характеру кримінального права як галузі права, особливостей змісту його норм як норм публічного права, можна стверджувати, що вони не мають поділу на загальну й особливу частину, на вихідні норми та норми, що безпосередньо регулюють суспільні відносини.

Більше того, проведене дослідження свідчить, що класифікації правових норм, створені в радянській правовій школі, ґрунтувалися на тезі про єдність соціалістичного радянського права, невизнання його поділу на публічне і приватне, на єдиному розумінні сутності правової норми, а звідси — ці класифікації охоплювали (були розраховані на) норми всіх галузей єдиного радянського соціалістичного права. Криміналісти брали класифікації, розроблені в радянській теорії права, намагалися накласти їх на норми своєї галузі, що зрештою вело до помилок у класифікації. Проведене дослідження свідчить, що запропоновані радянською наукою класифікаційні критерії не дають можливості поділити на класи норми кримінального права. Усі ці норми є регулятивними правовими нормами, вони здійснюють вплив на регульовані суспільні відносини шляхом встановлення повноваження на певну поведінку для одного із суб'єктів таких відносин (держави), а тому є уповноважуваними нормами права. Залежно ж від того, яке саме повноваження вони передбачають, норми кримінального права



можуть бути класифіковані на норми, які передбачають повноваження держави покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність, і норми, які передбачають повноваження держави звільнити таку особу від кримінальної відповідальності. Саме такий поділ норм кримінального права на види і таке розуміння їх властивостей створює підґрунтя для подальших наукових досліджень як окремих питань, пов'язаних із самими нормами кримінального права (їх структура, особливості конструювання тощо), так і більш загальних питань кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні.

## 2.3. Структура норм кримінального права

### 2.3.1. Загальні положення про структуру норм кримінального права

Дослідження місця і значення норм кримінального права в регулюванні кримінально-правових суспільних відносин зумовлює з'ясування всіх сутнісних ознак і властивостей самої кримінально-правової норми. Однією з властивостей будь-якої норми права є її внутрішня структурованість, яка полягає у вирізненні в її складі окремих взаємопов'язаних елементів. Сам термін «структура» (що походить від лат. *structura*) розуміється як взаєморозташування і зв'язок складових частин чого-небудь, побудова, улаштування<sup>1</sup>. Структура, власне, й забезпечує цілісність об'єкта пізнання, його тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різноманітних зовнішніх і внутрішніх змінах<sup>2</sup>. Структура норми права (у тому числі й кримінального) має принципове значення не лише для пізнання самої норми, а й для ідентифікації й самозбереження норми кримінального права як такої.

Цілком очевидно, що дослідження проблем структурованості норм кримінального права не може здійснюватися у відриві від здобутків загальної теорії права щодо структури норми права в цілому. Не буде

<sup>1</sup> Современный словарь иностранных слов [Текст] / зав. ред. Е. А. Гришина. – М. : Рус. яз., 1993. – С. 584.

<sup>2</sup> Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 657.

перебільшенням навіть твердження про те, що в кримінально-правовій доктрині не сформовано (та, мабуть, і не може бути цього) якесь окреме самостійне вчення про структуру норми кримінального права, відмінне від загальнотеоретичного вчення про структуру правової норми. Проте, на жаль, непоодинокими є свідчення протилежного, коли криміналісти вдаються до досліджень своїх окремих проблем, нехтуючи розробками теоретиків щодо загальних.

У загальній теорії права сформовано й перенесено на ґрунт окремих галузевих наук дві концепції розуміння структури норми права. Перша з них отримала назву «триелементної», друга — «двоелементної». Дискусії між прибічниками обох концепцій не припиняються вже не перше десятиліття.

Значна кількість теоретиків права виділяють у структурі норми права (часто в цьому зв'язку говорять про «логічну» норму права) три взаємопов'язаних елементи — гіпотезу, диспозицію й санкцію. Під гіпотезою мається на увазі частина норми, яка вказує на умови, за яких остання діє, під диспозицією — відповідне правило поведінки, під санкцією — правові наслідки невиконання цього правила. Такі судження висловлювали, зокрема, С. С. Алексєєв<sup>1</sup>, П. О. Недбайло<sup>2</sup>, Л. С. Явич<sup>3</sup> та інші вчені<sup>4</sup>. Інколи прибічники цього підходу вказують також на можливість виокремлення й четвертого структурного елемента, яким, на думку С. С. Алексєєва, є та частина норми, що вказує на коло регульованих відносин або на їх суб'єктів, а з погляду А. С. Піголкіна й З. Д. Іванової — тільки на суб'єктів<sup>5</sup>.

Натомість інші спеціалісти в галузі загальної теорії права вважають, що будь-яка норма права містить два елементи. При цьому говорять не про логічну норму права, а про конкретну, часто навіть підмінюючи її

<sup>1</sup> Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексєєв. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 57.

<sup>2</sup> Недбайло, П. Е. Советские социалистические правовые нормы [Текст] / П. Е. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – С. 60.

<sup>3</sup> Явич, Л. С. Общая теория права [Текст] : учебник / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 124, 125.

<sup>4</sup> Теория государства и права [Текст] : учебник для вузов / отв. ред. А. И. Королев. Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 277; Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 389.

<sup>5</sup> Иванова, З. Д. Законность – основа взаимодействия норм права и правоотношений в советском обществе [Текст] / З. Д. Иванова // Вопросы теории государства, права и трудового права : сб. науч. тр. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1988. – С. 35; Пиголкин, А. С. Нормы советского права и их толкование [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. С. Пиголкин. – Л. : ЛГУ, 1962. – С. 5.

поняттям статті (припису) нормативно-правового акта. Наприклад, А. В. Міцкевич пише: «Не кожна норма права сформульована в статті (або статтях) закону у вигляді всіх названих трьох елементів. У деяких випадках вони розподілені по різних статтях закону і навіть по різних законах. У змісті інших видів статей достатньо сформулювати 2 елементи, а третій — “винести за дужки” або він просто мається на увазі за самим змістом закону»<sup>1</sup>.

Існують розбіжності також у поглядах на структуру норми права (зокрема, кримінального) і серед криміналістів. Більшість із них вирізняють у структурі норм кримінального права два елементи. Так, з точки зору А. В. Наумова, норми Особливої частини кримінального права складаються з двох елементів — диспозиції (описання ознак конкретного злочину) і санкції (конкретного покарання за вчинений злочин)<sup>2</sup>. Слід зазначити, що у цьому випадку правознавець розглядає лише так звані охоронні норми Особливої частини. Інші криміналісти, які теж вважають структуру кримінально-правової норми двоелементною, пропонують різні варіанти такої структури: гіпотеза і диспозиція<sup>3</sup>; диспозиція, злита з гіпотезою, і санкція<sup>4</sup>; гіпотеза і диспозиція, злита з санкцією<sup>5</sup>; диспозиція і санкція<sup>6</sup>; гіпотеза і санкція<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для вузов / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма-Инфра-М, 1999. — С. 255.

<sup>2</sup> Курс советского уголовного права: Часть Общая [Текст] — Т. 1. / отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. — С. 71; Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1973. — С. 33–34.

<sup>3</sup> Див.: Смирнов, В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования) [Текст] / В. Г. Смирнов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. — С. 31, 34; Томашевский, Н. П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов [Текст] / Н. П. Томашевский // Вопросы общей теории советского права : сб. ст. / под ред. С. Н. Братуся. — М. : Госюрлитиздат, 1960. — С. 203.

<sup>4</sup> Див.: Брайнин, Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве [Текст] / Я. М. Брайнин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 16; Денисов, А. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. И. Денисов. — М. : Юриздат, 1948. — С. 401.

<sup>5</sup> Див.: Братусь, С. Н. Спорные вопросы теории юридической ответственности [Текст] / С. Н. Братусь // Сов. государство и право. — 1973. — № 4. — С. 32.

<sup>6</sup> Див.: Трайнин, А. Н. Общее учение о составе преступления [Текст] / А. Н. Трайнин. — М. : Госюрлитиздат, 1957. — С. 259; Уголовное право. Общая часть [Текст] : учебник для юрид. ин-тов и юрид. ф-тов / под ред. А. А. Герцензона. — М. : Юрид. изд-во, 1948. — С. 233.

<sup>7</sup> Див.: Базылев, Б. Т. Сущность санкций в советском праве [Текст] / Б. Т. Базылев // Изв. вузов. Правоведение. — 1976. — № 5. — С. 34; Брайнин, Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве [Текст] / Я. М. Брайнин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 40.

Проти такого підходу до питання про структуру норм Особливої частини кримінального права виступав свого часу М. Д. Дурманов, який писав, що гіпотеза у всіх випадках мається на увазі у словах закону, які визначають покарання за вчинення злочину. Крім того, на його думку, багато статей Загальної частини закону про кримінальну відповідальність містить у загальній формі таке положення: якщо особа вчинить злочин, до неї буде застосовано кримінальну відповідальність, визначену в законі<sup>1</sup> (це, наприклад, статті 1 і 2 КК України). На підставі цих положень науковець вирізняє зразкову гіпотезу кримінально-правової норми у вигляді умови: «Якщо особа, визначена у диспозиції кримінально-правової норми, порушує заборону, що міститься в ній, і вчинить описане в диспозиції цієї норми (включаючи й відносячи сюди положення Загальної частини), тобто дії (або бездіяльність), які утворюють склад злочину, до неї буде застосована санкція даної кримінально-правової норми»<sup>2</sup>.

Триелементною вважає структуру кримінально-правової норми і Т. В. Кльонова, яка пише, що прибічники двоелементного складу норми кримінального права беруть за предмет аналізу, власне, не саму норму, а зміст закону про кримінальну відповідальність, і робить висновок, що правова норма — це не команда або декларація, а правило соціально-позитивної поведінки з регламентованими умовами застосування, гарантоване державними примусовими заходами. Її триелементна структура стабільна й обумовлена загальним призначенням — регулювати поведінку людей. Цей висновок вона повністю поширює і на кримінально-правову норму, складність законодавчого оформлення якої, з погляду вченої, не робить її винятком із цього правила<sup>3</sup>.

Концепцію триелементної структури норми кримінального права підтримав в одному зі своїх рішень і Конституційний Суд України, який відзначив, що «кримінально-правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, що визначає умови, за яких застосовується правова норма щодо забороненої поведінки особи; диспозиції, що закріплює

<sup>1</sup> Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Н. Д. Дурманов. — М. : Изд-во МГУ, 1967. — С. 118.

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Кленова, Т. В. Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписаний в законодательстве [Текст] / Т. В. Кленова // Сов. государство и право. — 1988. — № 11. — С. 81–82.

таку правову норму; санкції, що встановлює покарання для осіб, які порушили цю правову норму»<sup>1</sup>.

Таким чином, у науці кримінального права на сучасному етапі її розвитку залишаються дискусійними як питання про саму кількість елементів, що входять до структури кримінально-правової норми, так і про їх зміст. Сказане зумовлює актуальність продовження наукових досліджень цих питань.

Вважаємо за необхідне подати перед вивченням структури норми кримінального права певне застереження. Багато радянських, українських і російських криміналістів, досліджуючи це питання, застерігають, що вони мають на увазі виключно норму Особливої частини кримінального права, протиставляючи її нормам Загальної частини, і в переважній більшості вдаються до з'ясування структури норм першої. Саме так зазначене питання викладено і в більшості підручників з кримінального права і ввійшло до курсу відповідної навчальної дисципліни.

Такий підхід видається нам методологічно необґрунтованим, оскільки, з нашого погляду, як уже зазначалося вище, виокремлювати Загальну й Особливу частини можна лише в кримінальному законі, але аж ніяк не в кримінальному праві. Останнє, будучи сукупністю норм кримінального права, структурування на Загальну та Особливу частини не має, оскільки кожна його норма — це перш за все цілісне, внутрішньо єдине правило поведінки, яке регулює повноваження держави в кримінальних правовідносинах. Кожна норма кримінального права має своє відбиття у приписах статей закону про кримінальну відповідальність, проте суворої відповідності між ними (один припис — одна норма) немає й бути не може. Навпаки, одна кримінально-правова норма «розчиняється» одночасно у змісті багатьох приписів статей Загальної частини КК України і лише в одній статті Особливої частини.

Говорячи про структуру норми кримінального права, ми маємо на увазі структуру того правила поведінки, яке регулює діяльність держави в кримінальних суспільних відносинах шляхом визначення її повноважень. Це правило поведінки є внутрішньо єдиним, навіть попри те, що воно відображене в цілій низці самостійних кримінально-

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. — 2000. — № 2. — С. 32.

правових приписів, що містяться як у Загальній, так і в Особливій частині КК України.

Незважаючи на значну поширеність у загальній теорії права концепції триелементної структури норми права, погодитися з нею, з нашого погляду, не вбачається можливим, оскільки її прихильники виходять з того, що диспозиція (на відміну від гіпотези й санкції) викладає саме правило поведінки. Таке розуміння диспозиції, як і традиційне визначення гіпотези і санкції, викликає певні сумніви.

Вбачається не позбавленою рації позиція Є. А. Крашеніннікова й Т. Н. Лисової, які вважають, що правило поведінки є не частиною норми права (диспозицією), а всією нормою в цілому<sup>1</sup>. Адже дійсно, ціле не може бути тотожним своїй частині<sup>2</sup>. Отже, диспозиція здатна викладати не саме правило поведінки, а лише будь-яку його частину. З урахуванням викладеного вважаємо, що диспозицію правової норми треба розуміти як частину норми, яка вказує на суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що виникають при наявності передбачених гіпотезою умов. З аналогічних підстав потребує переосмислення і традиційне визначення гіпотези юридичної норми, яке подібне до традиційного формулювання диспозиції і також є внутрішньо суперечливим, оскільки, з одного боку, розглядає гіпотезу як частину норми, а з другого — виносить її за межі норми, констатує як самостійну і зовнішню засаду, що вказує на умови здійснення протипоставленої їй норми.

Виступаючи одним із елементів структури норми права, гіпотеза повинна протиставлятися не нормі, а її другому елементу — диспозиції. Гіпотеза й диспозиція — це протилежні частини єдиного цілого (норми права), отже, вони не можуть бути значимими в їх окремоті, кожна сама по собі, а мають зміст лише при визначенні одна щодо іншої в їх єдності. Такий взаємозв'язок структурних елементів норми права має відбиватися й у їх тлумаченні. Тому гіпотезу правової норми слід визначати як частину норми, яка вказує на умови, за наявності яких виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, передбачені диспозицією.

<sup>1</sup> Крашенінников, Е. А. Структура норм права [Текст] / Е. А. Крашенінников, Т. Н. Лисова // Философские проблемы объективного права : тез. докл. VI Обл. науч.-практ. конф. молодых ученых и специалистов, 4–6 февр. 1990 г. – Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1990. – С. 17.

<sup>2</sup> Див.: Жерьобкін, В. С. Логіка [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. С. Жерьобкін. – Х. : Основа ; К. : Знання, 1998. – С. 24.

Якщо вважати, що диспозиція норми викладає саме правило поведінки, то це ж можна стверджувати і стосовно санкції. Остання, як і диспозиція, викладає правило поведінки, яке формує суб'єктивні права та юридичні обов'язки відповідних осіб у конфліктній ситуації. П. С. Елькінд на прикладі норми, аналогічної тій, що відображена у статті 70 КПК України, наводить класичну, на її думку, тричленну схему: якщо особа викликана як свідок органом дізнання, слідчим, прокурором або судом (гіпотеза), вона зобов'язана з'явитися за викликом і дати правдиві свідчення (диспозиція); у випадку нез'явлення свідка без поважної причини особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор або суд має право піддати його приводу (санкція). Неважко, однак, побачити, що тут і в диспозиції, і в санкції викладається визначене правило поведінки, яке встановлює права й обов'язки учасників кримінального процесу. Воно закріплене в диспозиції: свідок зобов'язаний з'явитися за викликом і дати правдиві показання, а орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право вимагати від нього вчинення вказаних дій. Правило поведінки, сформульоване в санкції: орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право піддати свідка приводу, а свідок зобов'язаний скоритися відповідним діям уповноваженої особи.

Це означає, що диспозиція й санкція — однорідні явища, в силу чого вони не можуть фігурувати складовою частиною однієї норми права. Санкція не є разом із гіпотезою й диспозицією третім елементом структури юридичної норми, а виступає складовою частиною лише такого виду норм, які встановлені на випадок конфліктних ситуацій. Тому в наведеному вище прикладі є не одна триелементна норма права, а дві двоелементні; одна з них містить гіпотезу й диспозицію, друга — гіпотезу й санкцію.

Із традиційного трактування санкції правової норми випливає, що порушення будь-якої правової норми є підставою застосування до правопорушника заходів примусу. Втім порушення багатьох юридичних норм може не породжувати таких наслідків. Наприклад, цивільно-правові санкції можуть бути реалізовані правопорушником добровільно, без будь-якого сприяння державних органів. Але якщо частина правових санкцій здатна здійснюватися добровільними діями правопорушника без втручання юрисдикційних органів, то визначення санкції шляхом вказівки на захід примусу, який застосовується до

правопорушника органами держави, не можна розцінювати як загальне, що охоплює всі види санкцій норм права<sup>1</sup>.

Не до кінця вирішеним у теорії кримінального права є й питання про структуру так званих заохочувальних норм кримінального права, тобто норм, які встановлюють повноваження держави в кримінальних правовідносинах щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. Так, на думку Р. А. Сабітова, кожна кримінально-правова норма, що регулює посткримінальну поведінку, містить три структурних елементи: диспозицію — модель забороненої, необхідної чи дозволеної поведінки; санкцію, або заохочування, яка містить вказівку на кримінально-правові наслідки названої в диспозиції поведінки; гіпотезу, що описує умови, за яких поведінка суб'єкта буде мати кримінально-правове значення і за яких можуть настати кримінально-правові наслідки<sup>2</sup>. Схожу позицію висловлює і Ю. В. Голик, який вважає, що будь-яка заохочувальна кримінально-правова норма мусить містити вказівку на: позитивну з точки зору закону про кримінальну відповідальність поведінку, що заохочується (диспозиція); умови, за яких заохочувальна норма реалізується (гіпотеза); позитивні, сприятливі для особи наслідки зазначеної в диспозиції позитивної поведінки<sup>3</sup>. Натомість І. Е. Звечаровський вважає, що структуру заохочувальної кримінально-правової норми складають два елементи — гіпотеза і санкція. На його думку, юридичні наслідки позитивної активної поведінки становлять зміст санкції заохочувальної норми права, оскільки юридична оцінка державою поведінки громадян не може бути висловлена в жодному іншому елементі правової норми, а тільки в її санкції. Інше питання — характер такої оцінки, а значить, робить висновок науковець, і зміст санкції залежно від характеру поведінки може бути як позитивним, так і негативним. Що до самого терміна «санкція», то, продовжує далі вчений, уживання даного поняття в цьому випадку

<sup>1</sup> Див.: Крашенинников, Е. А. Структура норм права [Текст] / Е. А. Крашенинников, Т. Н. Лисова // Философские проблемы объективного права : тез. докл. VI Обл. науч.-практ. конф. молодых ученых и специалистов, 4-6 февр. 1990 г. — Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1990. — С. 17. 18.

<sup>2</sup> Сабитов, Р. А. Роль норм уголовного права, регулирующих посткриминальное поведение, в предупреждении правонарушений [Текст] / Р. А. Сабитов // Вопросы теории и практики предупреждения преступлений : межвуз. сб. ст. — Барнаул : Алт. гос. ун-т, 1986. — С. 103-104.

<sup>3</sup> Голик, Ю. В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : в виде науч. докл. / Ю. В. Голик. — М. : МГУ, 1994. — С. 25.



є єдино правильним і можливим. Зміст санкцій заохочувальних норм права, на його думку, значною мірою зумовлено специфікою засобу правового впливу, властивого цим нормам<sup>1</sup>. Не суперечить, а, навпаки, відповідає такому підходу й семантичне значення слова «санкція». Дійсно, одним із його значень є «схвалення»; «санкціонувати» означає «дозволяти», «схвалювати»<sup>2</sup>.

Подібне розуміння санкції привело й В. М. Кудрявцева до висновку про існування так званих заохочувальних санкцій, які мають місце там, де «заходи заохочення прямо передбачені у правових нормах як фактичний і юридичний наслідок правомірного вчинку». У такому випадку, пише він далі, «можна констатувати використання заохочувальних санкцій для стимулювання цього вчинку», хоча й зазначає, що «термін «санкція» використовується тут за відсутністю кращого»<sup>3</sup>.

Виходячи з двоелементної структури норми права, як бачимо, виділяти заохочувальні санкції немає жодної потреби. Це поняття виникло, коли у структурі норми права виокремлювалися три елементи. При цьому заохочувальною санкцією пропонувалося називати ту частину правової норми, що визначає правові наслідки виконання (дотримання) особою позитивного змісту диспозиції цієї норми<sup>4</sup>. З позицій же двочленності будь-якої правової норми жодних відмінностей між заохочувальною санкцією й диспозицією норми права не вбачається. Тому слід зробити висновок, що структуру заохочувальної кримінально-правової норми складають її гіпотеза й диспозиція.

На підставі викладеного ми дійшли висновку, що структура норми кримінального права незалежно від виду такої норми завжди є двочленною. Першим елементом у такій структурі є гіпотеза норми кримінального права, у якій вказується на вчинений особою злочин, за який вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Ціла група норм кримінального права (так званих альтернативних) у своїх гіпотезах, крім вказівки на злочин, містить також і вказівку на

<sup>1</sup> Звечаровский, И. Э. О поощрительных нормах советского уголовного права [Текст] / И. Э. Звечаровский // Вестн. ЛГУ. – Сер. 6 : Научный коммунизм, философия, право. – 1987. – Вып. 3 (№ 20). – С. 92.

<sup>2</sup> Словарь русского языка [Текст] : в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – Т. 4. С–Я. – М. : Рус. яз., 1981. – С. 27.

<sup>3</sup> Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – С. 236.

<sup>4</sup> Див.: Баулин, Ю. В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния [Текст] / Ю. В. Баулин. – Х. : Основа, 1991. – С. 115–117.

певний інший юридичний факт — позитивну посткримінальну поведінку особи (приміром, примирення з потерпілим, добровільна здача зброї, наркотичних засобів тощо) або певну сприятливу для неї подію (наприклад, сплив строку давності, зміна обстановки та ін.). Другим же елементом у кримінально-правових нормах, що встановлюють обов'язок держави покласти на особу кримінальну відповідальність, є санкція, а в тих, які допускають можливість її звільнення від відповідальності (так звані заохочувальні норми кримінального права) — диспозиція. Подібне розуміння структури норми кримінального права створює підставу для подальшого дослідження окремих її структурних елементів.

### 2.3.2. Гіпотеза норми кримінального права

Досліджуючи проблему гіпотез норм кримінального права, слід перш за все підтримати В. С. Прохорова, М. М. Кропачева та А. М. Тарбагаєва у тому, що «гіпотеза кримінально-правової норми — це категорія, яка найбільш складно визначається в теорії кримінального права»<sup>1</sup>. Дійсно, ще починаючи зі «старої» літератури XIX століття ту частину норми кримінального права, в якій вказується на злочин, що тягне за собою кримінальну відповідальність, вчені традиційно іменують диспозицією норми кримінального права. Таке розуміння зумовлене тим, що його авторами основне призначення кримінального права вбачається у встановленні для громадян (фізичних осіб) заборон на вчинення злочинів. «Кримінальні закони у власному сенсі містять у собі дві частини: описання того посягання, яке забороняється під страхом покарання, — частина визначальна, або диспозитивна, і вказівка на саму відповідальність — частина каральна, або санкція»<sup>2</sup>, — писав ще М. С. Таганцев на зламі XIX і XX століть. «Під диспозицією норми (кримінального права. — *О. Н.*) має розумітися вимога, яка міститься в цій правовій нормі, щодо громадян не вчиняти вказаний у ній злочин» — пише В. Д. Філімонов уже в наш час<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Прохоров, В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст] / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. — С. 41.

<sup>2</sup> Таганцев, Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая [Текст] : в 2 т. / Н. С. Таганцев. — Т. 1. — М. : Наука, 1994. — С. 78.

<sup>3</sup> Філімонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Філімонов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 22.

Назва «диспозиція» для даної структурної одиниці кримінально-правової норми настільки увійшла в «кров і плоть» вітчизняного правознавства, що її вже навіть використовує в своїх рішеннях Конституційний Суд України. У рішенні у справі про зворотну дію закону про кримінальну відповідальність у часі він відзначає: «кримінально-правова норма має зворотну дію в часі в тій її частині, в якій вона пом'якшує або скасовує відповідальність особи. Це стосується випадків, коли в диспозиції норми зменшено коло предметів посягання; виключено із складу злочину якісь альтернативні суспільно небезпечні наслідки; обмежено відповідальність особи шляхом конкретизації в бік звуження способу вчинення злочину; звужено зміст кваліфікуючих ознак тощо»<sup>1</sup>. Термін диспозиція неодноразово використовується і в Постановах Пленуму Верховного Суду України за окремими категоріями кримінальних справ для позначення тих структурних елементів кримінально-правових приписів, які визначають злочинність діянь. Про широке використання цього поняття в навчальному курсі кримінального права й говорити зайве.

Разом із тим окремі правознавці вже звертають увагу на цю термінологічну неточність у науці кримінального права. Так, А. В. Міцкевич спочатку відзначає, що назва «диспозиція» використовується в кримінальному і адміністративному праві не в тому значенні, що в загальній теорії права та інших галузях права. Щоправда, далі він робить досить парадоксальний, як на наш погляд, висновок про те, що «в правоохоронній нормі є не тільки “диспозиція” (а точніше — гіпотеза, тобто описання виду злочину) і санкція, а й заборона під загрозою покарання. А заборона є не що інше, як зміст правила: забороняється! (тобто диспозиція)»<sup>2</sup>. Проте сама постановка питання про взаємоузгодження результатів наукових досліджень у науці кримінального права і в загальній теорії права, а також про уточнення змісту тих понять, якими оперує не лише наука, а й практика, вже заслуговує на увагу.

Не можна, однак, сказати, що криміналісти не робили спроб відшукати в нормі кримінального права її гіпотезу. Проте результати їхніх

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29–34.

<sup>2</sup> Общая теория государства и права. Академический курс [Текст] : в 2 т. Т. 2. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М., 2000.

пошуків зазнають на собі впливу того, що та частина кримінально-правової норми, яка безпосередньо описує сам злочин, називається ними диспозицією. Відповідно вони шукають у кримінально-правовій нормі щось інше, відмінне, на їх погляд, від описання злочину, визначають у цій «частині кримінально-правової норми» «умови для застосування диспозиції» і зрештою іменують її гіпотезою. Так, наприклад, В. Д. Філімонов під гіпотезою тих норм кримінального права, які встановлюють кримінальну відповідальність, має на увазі вказівки закону про визначення місця і часу вчинення злочину, про осудність і вік, з якого настає кримінальна відповідальність, а також про відсутність обставин, які виключають злочинність діяння<sup>1</sup>. Цивіліст С. Н. Братусь, визначаючи зміст гіпотези норми кримінального права, намагався наблизити її до цивілістичної концепції розуміння відповідальності. Він писав, що гіпотеза розміщена в Загальній частині Кримінального кодексу і її становить вік, з яким пов'язується деліктоздатність<sup>2</sup>. На думку А. В. Наумова, «гіпотезою кримінально-правової норми є передусім положення про підставу кримінальної відповідальності, сформульоване в статті 8 КК (частина 1 статті 2 КК України. — О. Н.)»<sup>3</sup>.

Натомість М. Д. Дурманов писав, що «з метою суворого і неухильного дотримання соціалістичної законності та послідовного здійснення охорони прав громадян, з метою чіткого відмежування дій, що тягнуть кримінальне покарання, від інших дій, радянський кримінальний закон надзвичайно розширив диспозицію кримінально-правової норми за рахунок різкого скорочення елементів гіпотези»<sup>4</sup>. Це, на його думку, викликано тим, що всі умови, в яких вчиняється кримінально каране діяння, належать не до гіпотези, а до диспозиції кримінально-правової норми, оскільки в кримінальному праві ці умови є однією з передумов призначення покарання, а значить, частиною складу злочину. Тому, на його думку, такі умови кримінальної відповідальності, як тяжкі наслідки, обстановка, спосіб вчинення діяння, спеціальні

<sup>1</sup> Філімонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Філімонов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 22.

<sup>2</sup> Братусь, С. Н. Юридическая ответственность и законность: Очерк теории [Текст] / С. Н. Братусь. — М. : Юрид. лит., 1976. — С. 101–102.

<sup>3</sup> Курс российского уголовного права. Общая часть [Текст] / С. В. Бородин, С. Г. Келина, Г. Л. Кригер и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. — М. : Спарк, 2001. — С. 118.

<sup>4</sup> Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Н. Д. Дурманов. — М. : Изд-во МГУ, 1967. — С. 115–116.

ознаки суб'єкта, повторність та неодноразовість вчинення діяння, належать до диспозиції, а не гіпотези кримінально-правової норми. До гіпотези ж належить «лише одна, але важлива умова — вчинення діяння, яке містить всі ознаки складу даного злочину. Гіпотеза говорить про наявність юридичного факту у виді вчинення злочину, але описання його міститься в диспозиції»<sup>1</sup>. В іншій роботі М. Д. Дурманов писав, що «гіпотеза розуміється в кримінально-правовій нормі як умова: якщо особа, визначена в диспозиції кримінально-правової норми, порушить заборону, що міститься в ній, і вчинить те, що описано в диспозиції цієї норми, тобто вчинить дії, які містять склад злочину, то до неї буде судом застосована санкція цієї кримінально-правової норми»<sup>2</sup>.

Позицію М. Д. Дурманова піддали критиці В. С. Прохоров, М. М. Кропачев та О. М. Тарбагаєв. Вони стверджують, що «гіпотеза, яка розуміється подібним чином, не має жодного відношення до тієї кримінально-правової норми, складовою частиною якої вона повинна бути, оскільки кримінально-правова норма, яка містить заборону чи веління діяти, звернута до тих суб'єктів, які несуть відповідальність у випадку порушення, і її гіпотеза, відповідно, повинна визначати «сферу дії» диспозиції, сферу її застосування»<sup>3</sup>. На їх думку, в кінцевому підсумку гіпотеза тих норм кримінального права, які утримують осіб від вчинення злочинів, полягає у визначенні умов, за яких заборонено вчиняти злочини, а в нормах, які визначають «ретроспективний аспект» кримінальної відповідальності, вони взагалі не встановили гіпотез<sup>4</sup>. Пізніше М. М. Кропачев уточнив свою позицію<sup>5</sup>, підтримавши О. І. Бойцова, який пише: «У позитивному плані структура норми кримінального права включає такі елементи: 1) гіпотезу — частину норми, яка вказує на громадянство, вік, осудність та інші ознаки правосуб'єктності, а також на обставини місця, часу та обстановки, за яких до особи висуваються відповідні вимоги, словом, на ті умови, за

<sup>1</sup> Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – С. 117–118.

<sup>2</sup> Курс советского уголовного права. Часть Общая [Текст]. Том I : Уголовный закон / А. А. Пионтковский, А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, П. С. Ромашкин ; редкол.: А. А. Пионтковский и др. – М. : Наука, 1970. – С. 182.

<sup>3</sup> Прохоров, В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст] / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаєв. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 42.

<sup>4</sup> Там само. – С. 43–44.

<sup>5</sup> Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 86.

наявності яких правило поведінки, викладене в диспозиції, підлягає дотриманню; 2) диспозицію — частину норми, яка покладас на її суб'єктів обов'язок утриматися від певних дій або зобов'язує їх до активних дій; 3) санкцію — частину норми, яка вказує на можливі наслідки недотримання вимог, викладених у диспозиції», а в «ретроспективному аспекті» «гіпотезою буде описання складу злочину, тобто юридичного факту, з яким пов'язується дія диспозиції; диспозицією — вказівка на обов'язок суду вирішити питання про застосування до винного заходів впливу; санкція — наслідки винесення неправосудного акта»<sup>1</sup>.

Таким чином, сучасний стан досліджень такого явища, як гіпотеза норми кримінального права, можна охарактеризувати як такий, за якого криміналісти намагаються узгодити традиційне розуміння змісту диспозиції кримінально-правової норми з можливою наявністю в ній гіпотези в її розумінні, виробленому в загальній теорії права, віднайти місце гіпотези в структурі кримінально-правової норми і певним чином розподілити зміст норми між гіпотезою і санкцією. Цілком очевидно, що такий стан і такі перспективи наукових досліджень не можуть задовольнити ані потреб самої науки кримінального права, ані потреб подальшого удосконалення правового регулювання кримінальних суспільних відносин. На наш погляд, кримінально-правова наука не повинна перейматися цим, а має без сліпого слідування своїм канонам виробити таке розуміння змісту кожного елементу норми кримінального права (передусім — її гіпотези), яке не лише відповідало б фактичному стану речей, а й узгоджувалося із розумінням цих елементів норми в загальній теорії права.

У загальній теорії права під гіпотезою прийнято розуміти «елемент юридичної норми, який вказує на життєві обставини, за наявності яких реалізується її диспозиція». Саме «через гіпотезу певний, абстрактний варіант поведінки “прив'язується” до конкретного життєвого випадку, до конкретного суб'єкта, часу і місця... У рамках гіпотези здійснюється діалектична взаємодія загального і окремого»<sup>2</sup>. Гіпотеза є необхідним елементом будь-якої норми права. Тому твердження окремих криміна-

<sup>1</sup> Бойцов, А. И. Действие уголовного закона во времени и в пространстве [Текст] / А. И. Бойцов. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 1995. — С. 23.

<sup>2</sup> Нормы советского права. Проблемы теории [Текст] / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов и др. ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. — Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1987. — С. 103.

лістів про те, що норми кримінального права позбавлені гіпотез<sup>1</sup>, суперечить самій сутності норми, самій сутності процесу її впливу на регульовані нею суспільні відносини. «Гіпотеза — необхідний елемент структури юридичної норми — правила поведінки, який виступає умовою обов'язковості диспозиції»<sup>2</sup>. Не буде гіпотези — те правило поведінки, яке закладене в диспозиції норми права, втратить будь-який сенс, оскільки не зможе бути застосованим до жодних правовідносин.

Отже, гіпотеза є обов'язковим елементом кожної норми кримінального права, в якому визначаються ті обставини, за яких реалізується її диспозиція. Оскільки ж диспозиція правової норми — «це така частина норми права, в якій викладений зміст правила поведінки, і в ній сформульовані права й обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають за наявності умов, передбачених гіпотезою норми» (курсив наш. — О. Н.)<sup>3</sup>, то цілком слушним буде висновок про те, що в гіпотезі має міститися вказівка саме на ті фактори, які є умовою виникнення у конкретних суб'єктів правовідносин прав та обов'язків. Такі фактори у правознавстві традиційно іменуються юридичними фактами<sup>4</sup>. Таким чином, змістом гіпотези норми кримінального права є вказівка на юридичні факти, що породжують повноваження держави стосовно особи, яка вчинила злочин.

Принцип невідворотності кримінально-правового реагування на злочин полягає, як відомо, у тому, що в кожному разі вчинення злочину щодо особи, яка його вчинила, мають бути застосовані заходи кримінально-правового характеру — «покладення кримінальної відповідальності (з призначенням покарання або без нього чи із звільненням від його відбування) або звільнення (за наявності підстав для того) від кримінальної відповідальності»<sup>5</sup>. Інакше кажучи, щодо кожного

<sup>1</sup> Див.: Трайнин, А. Н. *Общее учение о составе преступления* [Текст] / А. Н. Трайнин. — М.: Госюриздат, 1957. — С. 259.

<sup>2</sup> *Нормы советского права. Проблемы теории* [Текст] / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов и др.; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. — Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1987. — С. 103.

<sup>3</sup> *Загальна теорія держави і права* [Текст]: підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 283.

<sup>4</sup> *Проблемы общей теории государства и права* [Текст]: учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М.: Норма-Инфра-М, 1999. — С. 378–379.

<sup>5</sup> Митрофанов, А. А. *Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: Формування та реалізація* [Текст] / А. А. Митрофанов. — Одеса: Одес. юрид. ін-т УВС, 2004. — С. 53–54.

злочину держава зобов'язана визначити його кримінально-правовий наслідок, який може виражатися або в покладенні кримінальної відповідальності, або у звільненні від такої (повному або частковому). Отже, повноваження, яке виникає у держави стосовно кожного злочину, полягає або в покладенні кримінальної відповідальності, або у звільненні від такої. Саме за змістом цього повноваження і виокремлюються у кримінальному праві традиційні норми (ті, в яких обов'язок полягає в покладенні кримінальної відповідальності) і нетрадиційні (які ще називають заохочувальними), тобто норми, які передбачають обов'язок звільнення від кримінальної відповідальності.

Такий розподіл норм кримінального права на види свідчить і про відмінності у змісті їх гіпотез. Очевидно, що змістом гіпотези традиційної норми кримінального права є визначення ознак злочину, вчинення якого особою породжує у держави повноваження покласти на неї кримінальну відповідальність. Зміст же гіпотез нетрадиційних норм кримінального права відносно багатший. Оскільки повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності може стосуватися лише особи, яка вчинила злочин, то в гіпотезах таких норм кримінального права вказується перш за все на сам злочин. Проте тільки цим вона не обмежується і обмежуватися не може. Відмінність змісту диспозицій цих норм зумовлює і відмінність у змісті їх гіпотез. Крім вказівки на вчинення злочину, такі норми містять також вказівку на певний інший юридичний факт, з яким пов'язується виникнення у держави повноваження повністю або частково звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності. Таким юридичним фактом, як правило, є позитивна посткримінальна поведінка особи, яка вчинила злочин. Рідше як такий факт виступають певні події, що не пов'язані з поведінкою винного (наприклад, сплив строків давності притягнення до кримінальної відповідальності).

Окремо треба зазначити, що визначення злочину в гіпотезах норм кримінального права не можна підмінити визначенням окремих його ознак у гіпотезах статей Особливої частини КК України. Дійсно, у першому абзаці правового припису Особливої частини кримінального законодавства (який традиційно називається диспозицією статті закону про кримінальну відповідальність) визначаються певні ознаки злочину. У більшості випадків — це виключно ознаки об'єктивної сторони, часто там же визначаються ознаки суб'єкта і суб'єктивної сторони складу злочину, інколи — ознаки об'єкта. Проте значна час-



тина ознак складу злочину визначаються у статтях Загальної частини КК України. Як уже відзначалося вище, це передусім ознаки суб'єкта злочину (статті 18–22 КК України), суб'єктивної сторони складу злочину (статті 22–25 КК), ознаки незакінченого злочину (статті 13–15) та співучасті у злочині (статті 26–28) тощо. Таким чином, зміст гіпотези норми кримінального права розчиняється в тексті цілої низки статей закону про кримінальну відповідальність і не може бути отождоженним зі змістом диспозиції статті Особливої частини такого закону. Він відображається у всіх тих положеннях КК України, які стосуються визначення злочинності певного діяння.

У нетрадиційних нормах кримінального права, як уже відзначалося, до змісту гіпотези належить також і визначення іншого юридичного факту, який породжує у держави право чи обов'язок звільнити особу від кримінальної відповідальності. У цій частині зміст гіпотези кримінально-правової норми може відображатися в гіпотезах кримінально-правових приписів як Загальної, так і Особливої частини кримінального законодавства України. Так, наприклад, відповідно до статті 46 КК України, «особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду». Структура цього кримінально-правового припису цілком відповідає структурі кримінально-правової норми, які він відображає. У даному випадку гіпотеза і припису, і норми виражається словами «Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості... якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду», а диспозиція — «звільняється від кримінальної відповідальності». Як бачимо, у гіпотезі міститься вказівка на два юридичних факти — вчинення злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості (він у кримінально-правовому приписі визначається відсильним способом) та позитивну посткримінальну поведінку (вона в приписі виражається описово).

Можливий випадок, коли гіпотеза норми кримінального права може не повністю текстуально збігатися з гіпотезою статті закону про кримінальну відповідальність. І це не є чимось нетиповим. Відомо, що структура правової норми не збігається зі структурою нормативного акта. Нормативний акт — це лише форма вираження правової норми.

Тому цілком можливим є не лише те, що одна норма відображається в різних статтях закону, а й те, що один законодавчий припис може містити положення щодо декількох правових норм. Так, відповідно до частини 4 статті 307 КК України «Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (гіпотеза статті закону. — *О. Н.*), звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (диспозиція статті закону. — *О. Н.*)». Очевидно, що у цьому приписі відображено одразу дві кримінально-правові норми. Перша — це: «Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання (гіпотеза норми кримінального права. — *О. Н.*), звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення (диспозиція норми права. — *О. Н.*)». Друга правова норма, що відображена у цій статті, — це: «Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (гіпотеза норми права. — *О. Н.*), звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (диспозиція норми права. — *О. Н.*)».

Виходячи з викладеного, вважаємо за можливе сформулювати висновок про те, що *гіпотеза норми кримінального права* — це обов'язковий елемент структури кожної кримінально-правової норми, в якій визначаються юридичні факти, за наявності яких у суб'єкта кримінально-правового відношення (держави) виникає повноваження, передбачене диспозицією цієї кримінально-правової норми. Подібне розуміння гіпотези норми кримінального права як першого обов'язкового її структурного елемента створює підстави для подальших наукових досліджень другого структурного елемента цієї норми — її диспозиції.

### 2.3.3. Диспозиція і санкція норм кримінального права

У загальній теорії права усталеним є погляд на диспозицію норми права як таку її частину, «в якій викладений зміст правила поведінки. У ній сформульовані права й обов'язки, яких суб'єкти суспільних від-

носин набувають за наявності умов, передбачених гіпотезою норми»<sup>1</sup>. Із такого розуміння змісту поняття диспозиції норми права виходять і криміналісти, проте намагаються узгоджувати його зі «специфікою» кримінального права, яка, на їх думку, полягає в тому, що дана галузь права забороняє громадянам (фізичним особам) вчиняти злочини. Так, наприклад, Т. В. Кльонова пише, що «диспозиції (норм кримінального права. — О. Н.) містять правила правомірної поведінки громадян, що визначаються через заборону окремих видів неправомірної поведінки»<sup>2</sup>. Деякі ж інші криміналісти спрощують зміст диспозиції кримінального права, стверджуючи, що її становить не визначення правил поведінки певних суб'єктів, а сама лише вказівка на злочин. Так, О. А. Герцензон писав, що диспозицією норми кримінального права є «описання ознак даного виду злочину»<sup>3</sup>. Подібне розуміння змісту диспозиції норми кримінального права є достатньо поширеним і визнаним у науці кримінального права, свідченням чого є і його відображення в навчальній літературі<sup>4</sup>.

Проте були висловлені й інші погляди щодо змісту диспозицій норм кримінального права. Так, зокрема, О. І. Бойцов вважає, що диспозиції норм кримінального права слід розглядати у двох проявах, залежно від того, в якому плані розглядається сама норма кримінального права. Так, якщо норма кримінального права розглядається в «позитивному плані», тобто як норма, яка забороняє вчиняти злочини, то її диспозицією є «частина норми, яка покладає на її суб'єктів обов'язок утримуватися від певних дій або зобов'язує їх до певних дій». Інакше кажучи, у даному аспекті диспозиція норми кримінального права розуміється О. І. Бойцовим саме як така її частина, яка забороняє вчинення злочину. Якщо ж норма кримінального права розглядається в «ретроспек-

<sup>1</sup> Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 282.

<sup>2</sup> Кленова, Т. В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования как основные критерии классификации уголовно-правовых норм [Текст] / Т. В. Кленова // Актуальные вопросы реализации уголовной ответственности : межвед. сб. ст. — Куйбышев : Куйбыш. гос. ун-т, 1988. — С. 8.

<sup>3</sup> Герцензон, А. А. Уголовное право. Часть Общая [Текст] : учеб. пособие / А. А. Герцензон. — М. : РИО ВЮА, 1948. — С. 184.

<sup>4</sup> Див., наприклад: Фріс, П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підруч. для студ. виш. навч. закл. / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2004. — С. 23; Пинаев, А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права [Текст]. Кн. 1 : О преступлении / А. А. Пинаев. — Харьков : Харьков юрид., 2001. — С. 20.

тивному плані», тобто як норма, яка встановлює відповідальність за вчинений злочин, то її диспозиція — це «вказівка на обов'язок суду вирішити питання про застосування до винного відповідних заходів впливу»<sup>1</sup>. З такими висновками О. І. Бойцова солідаризувався М. М. Кропачев<sup>2</sup>. На думку ж Г. О. Петрової, «диспозиція кримінально-правової норми, відображаючи правозобов'язану діяльність суб'єктів кримінально-правового відношення, визначає її у виді взаємних прав та обов'язків, що виникають у суб'єктів після вчинення злочину»<sup>3</sup> (курсив наш. — О. Н.). А Є. В. Благов відзначає, що диспозицією норми кримінального права без достатніх підстав часто називають її гіпотезу<sup>4</sup>.

Таким чином, огляд сучасної кримінально-правової літератури свідчить про те, що більшість криміналістів визначають зміст диспозицій норм кримінального права як такий, що визначає злочинність діянь. Більше того, така позиція міцно вкоренилася в практиці не тільки судів загальної юрисдикції, а й Конституційного та Верховного Судів України<sup>5</sup>. Однак вона не узгоджується із сучасним розумінням суспільного призначення кримінального права. Ті ж криміналісти, які намагаються їх узгодити (наприклад, О. І. Бойцов та Г. О. Петрова), у своїх поглядах є не завжди послідовними, оскільки поруч із диспозицією у структурі норми кримінального права знаходять місце ще й для санкції. Саме тому, на наш погляд, проблема визначення змісту і призначення диспозиції у структурі норми кримінального права є наразі такою, що потребує спеціального дослідження. Тому ми вбачаємо своє завдання у вирішенні проблеми поняття та змісту диспозиції норми кримінального права, дослідженні її сутнісних ознак, виділенні та описанні окремих видів диспозицій кримінально-правових норм.

<sup>1</sup> Бойцов, А. И. Действие уголовного закона во времени и в пространстве [Текст] / А. И. Бойцов. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. гос. ун-та, 1995. — С. 23.

<sup>2</sup> Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. — СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. — С. 86.

<sup>3</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение — средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. — Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 1999. — С. 114.

<sup>4</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 23–24.

<sup>5</sup> Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. — 2000. — № 2. — С. 29–34, а також постанови Пленуму Верховного Суду щодо практики застосування окремих статей КК України.

Не викликає заперечень висновок про те, що в двоелементній структурі правової норми другий її елемент містить вказівку саме на зміст правила поведінки. Інакше кажучи, у цьому елементі правової норми має визначитися як суб'єкт, чия поведінка регулюється, так і ті права, обов'язки чи повноваження, якими даний суб'єкт наділяється. Саме такий елемент правової норми цілком слушно іменується її диспозицією. Етимологічно цей термін походить від лат. *dispositio*, який спершу означав план розташування військ чи флоту на полі бою чи у місці стоянки, а пізніше — «розпорядження начальника, як військам розташуватися частинами своїми і як діяти»<sup>1</sup>. У сучасному юридичному розумінні в диспозиції будь-якої норми права міститься вказівка на ті зміни в статусі суб'єкта регульованих даною нормою суспільних відносин, які пов'язуються з появою юридичного факту, описаного в гіпотезі цієї норми.

Для того щоб норма права «спрацювала», необхідно, щоб у її диспозиції були чітко визначені ті правові наслідки, які настають за умов, визначених у гіпотезі. Тому зміст диспозиції норми права з необхідністю містить вказівку на три явища. По-перше, у ньому вказується на суб'єкта регульованих даною нормою суспільних відносин, в правовому статусі якого саме і настають зміни, зумовлені цією нормою права. По-друге, у диспозиції має бути вказано і на об'єкт правовідносин, оскільки саме стосовно нього і виникають власне правовідносини. Нарешті, по-третє, у диспозиції мають бути визначені ті права, обов'язки чи повноваження, які виникають у суб'єкта правовідносин щодо його об'єкта. Сказане повною мірою стосується і диспозицій норм кримінального права.

Наразі не видається за необхідне знову повертатися до дискусії про те, чию саме поведінку регулюють норми кримінального права. Вище нами вже неодноразово викладалася і аргументувалася наша позиція, яка ґрунтується на розумінні кримінального права як галузі матеріального публічного права України, яка регулює діяльність держави щодо здійснення нею своєї функції боротьби зі злочинністю. Відповідно до такого підходу суб'єктом, до якого звернуті норми кримінального права, інакше кажучи, суб'єктом, чию діяльність ці норми регулюють,

<sup>1</sup> Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : в 4 т. / В. И. Даль. Т. 1 : А-З. – М. : АО Изд. гр. «Прогресс», «Универс», 1994. – Стб. 1085 (912 с.); Словарь русского языка [Текст] : в четырех томах / редкол.: М. П. Алексеев и др. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – С. 544.

є сама держава, яку в кримінальних правовідносинах представляють відповідні її органи (суди загальної юрисдикції).

Отже, перша складова змісту диспозиції будь-якої кримінально-правової норми — це вказівка на державу як на суб'єкта кримінальних суспільних відносин, на якого ця норма покладає певні обов'язки у зв'язку з наявністю обставин, визначених в її гіпотезі. Проти цього можуть заперечити, звернувши увагу на те, що чинний КК України в жодному своєму приписі не містить безпосередньої вказівки на державу саме як на суб'єкта, який диспозицією норми кримінального права наділяється певними обов'язками. Очевидно, що це так і є. Однак, говорячи про зміст і структуру норм кримінального права, не можна підміняти їх змістом і структурою статей закону про кримінальну відповідальність. Уже давно визнаний і не потребує спеціального доведення той факт, що система і структура норм права далеко не завжди збігається із системою і структурою статей законодавства. Останні лише відображають зміст перших, причому конструюються статті законодавства не за правилами побудови норм права, а за своїми власними правилами, зумовленими як вимогами законодавчої техніки, так і юридичними традиціями, потребами практики тощо. І все ж в окремих статтях кримінального законодавства побічно відображається те, що суб'єктом кримінально-правового відношення, про якого згадується в диспозиції норми кримінального права, є саме держава. Так, у частині 1 статті 50 КК України визначається, що «покарання є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду...». Відповідно до частини 2 статті 44 КК України «звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюються виключно судом». Так само «звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання, крім звільнення від покарання або пом'якшення покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, може застосовуватися тільки судом» (частина 1 статті 74 КК України). Отже, кримінальне законодавство в одних випадках безпосередньо (частина 1 статті 50), а в інших — опосередковано (через вказівку на суд як на орган, що представляє державу в кримінальних правовідносинах) відображає, що суб'єктом, до якого звернуті норми кримінального права і якого стосуються диспозиції цих норм, є виключно держава.

Другою складовою змісту диспозиції норми кримінального права є вказівка на об'єкт регульованих цією нормою правовідносин. У літературі висловлювалися різні судження щодо об'єкта кримінальних правовідносин, огляд і критика яких здійснені нами вище. Тут же лише відзначимо, що оскільки кримінальним правом регулюються публічно-правові суспільні відносини щодо протидії злочинності, то, на нашу думку, ці правовідносини складаються саме з приводу обсягу правообмежень, які підлягають застосуванню щодо осіб, які вчинили злочини. Такий обсяг правообмежень у сучасній кримінально-правовій науці слушно називається кримінальною відповідальністю<sup>1</sup>. Інакше кажучи, об'єктом кримінальних правовідносин, який підлягає визначенню в диспозиції норми кримінального права, є кримінальна відповідальність, стосовно якої суб'єкти таких правовідносин мають юридичні права і обов'язки, які й становлять їх зміст.

І саме визначення змісту кримінальних правовідносин, які регулюються відповідною нормою кримінального права (тобто прав, обов'язків чи повноважень їх суб'єктів), є третьою складовою частиною змісту її диспозиції. Нагадаємо, що з позицій загальнотеоретичного вчення про структуру норми права таке визначення здійснюється шляхом вказівки в диспозиції на ті права, обов'язки чи повноваження, якими наділяється суб'єкт правовідносин за умов, визначених у гіпотезі норми. Цілком очевидно, що відповідні права, обов'язки чи повноваження суб'єкта мають підкорятися тим цілям, які ставляться перед нормами цієї галузі права. Позаяк метою кримінального права як галузі права є правове забезпечення протидії злочинності в Україні, то у змісті диспозицій кримінально-правових норм визначаються саме такі правомочності держави, які пов'язані з досягненням вказаної мети.

Зрозуміло, що основне навантаження в протидії злочинності має лягати на засоби запобігання та припинення вчинення злочинів. Їх ефективність є головною запорукою стримування злочинності, проте їх самих недостатньо без кримінально-правових засобів, які застосовуються вже *post factum*, коли злочин було вчинено. Кримінально-правові засоби протидії злочинності є складовими всієї системи засобів протидії їй. При цьому в системі таких заходів вони посідають другорядне, субсидіарне значення. Їх субсидіарність виявляється, зокрема, у тому, що до кримінально-правових заходів протидії злочинам

<sup>1</sup> Див.: Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – С. 30.

держава вдається лише тоді, коли вчиненню злочину не вдалося запобігти. З цього погляду уявляється за можливе підтримати точку зору тих криміналістів, які розглядають кримінальне право та його засоби як *ultima ratio* — останній засіб у протидії злочинності і як засіб, застосування якого є можливим і доцільним лише у разі неможливості чи неефективності застосування інших правових чи не правових засобів.

Основним і провідним серед кримінально-правових засобів протидії злочинності є покладення на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності. Власне призначенням самого Кримінального кодексу є визначення діянь, що є злочинами, а також покарань, які «застосовуються до осіб, що їх вчинили» (частина 2 статті 1 КК України). Проте кримінально-правове реагування на злочин може виразитися не тільки в покладенні кримінальної відповідальності на особу, яка його вчинила, але й у звільненні такої особи від кримінальної відповідальності. І саме це (тобто покладення кримінальної відповідальності або звільнення від неї) і передбачається в диспозиціях кримінально-правових норм. У зв'язку з цим постає питання щодо того, право, обов'язок чи повноваження має держава стосовно особи, яка вчинила злочин. Відповідь на нього досить суттєво різниться в літературі. Одні вчені вважають, що вона має право покласти на особу кримінальну відповідальність<sup>1</sup>, інші — що держава має право і обов'язок покласти таку відповідальність<sup>2</sup>, треті вважають, що держава у кримінальному правовідношенні має виключно обов'язок покласти на особу кримінальну відповідальність. Вище ми вже викладали свою позицію щодо того, що держава в кримінальних правовідносинах завжди має повноваження щодо покладення кримінальної відповідальності чи звільнення від неї, і наводили на обґрунтування цього судження відповідні аргументи. При цьому такий висновок уявляється нам універсальним, незалежно від того, про який різновид кримінальних правовідносин йдеться: чи то про ті, в яких держава має повноваження покласти на особу кримінальну відповідальність, чи то про ті, в яких вона має повноваження звільнити її від такої.

Наприклад, у кримінальних правовідносинах, які складаються у зв'язку із вчиненням особою, скажімо, шахрайства (частина 1 статті

<sup>1</sup> Див.: Уголовное право России. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. А. И. Рагога. — М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. — С. 3.

<sup>2</sup> Див.: Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — К. : Юрид. думка, 2004. — С. 5.



190 КК України), держава, за загальним правилом повноважна покласти на таку особу кримінальну відповідальність в обсязі, визначеному санкцією згаданого припису закону про кримінальну відповідальність, а також статтями Загальної частини КК. Разом із тим в окремих випадках держава в такому правовідношенні може отримати повноваження звільнити згадану особу від кримінальної відповідальності, наприклад, у зв'язку з її дійовим каяттям (стаття 45 КК України) або наявністю клопотання про передачу її на поруки (стаття 47 КК України).

Отже, третя складова змісту диспозиції кримінальних правовідносин, яка логічно поєднує між собою дві попередні, — це визначення повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність або повноваження звільнити її від такої. Коли йдеться про повноваження покласти кримінальну відповідальність, то його зміст різниться залежно від того обсягу кримінальної відповідальності, який становить об'єкт даних правовідносин. Зокрема, чим більшим є обсяг кримінальної відповідальності, тим більш суворим може бути назване повноваження держави в кримінальному правовідношенні, і навпаки. Відповідно і диспозиція однієї кримінально-правової норми відрізняється від диспозиції іншої. Диспозиції ж кримінально-правових норм про звільнення від кримінальної відповідальності є тотожними за своїм змістом. Змістом кожної з них є наділення держави повноваженням звільнити особу від кримінальної відповідальності.

Оскільки ж повноваження, що визначається диспозицією кримінально-правової норми, може мати два варіанти, то, очевидно, і самі диспозиції кримінально-правових норм за цією ознакою можуть бути класифіковані на дві групи. Далі, залежно від виду диспозиції, на дві групи цілком логічно можуть бути розподілені і власне кримінально-правові норми.

Отже, коли йдеться про види диспозицій кримінально-правових норм, то їх, на нашу думку, можна класифікувати таким чином. До першої групи, яка є більшою за обсягом, належать типові, традиційні для кримінального права норми, у диспозиціях яких встановлюється повноваження держави щодо покладення певного обсягу кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин. До другої, меншої за обсягом, групи норм кримінального права належать норми, в диспозиціях яких встановлюється повноваження держави звільнити від кримінальної відповідальності особу, яка вчинила злочин. Цілком умовно норми першої групи можна назвати традиційними нормами кримінального права, норми другої — альтернативними нормами кримінального права.

З урахуванням того, що гіпотези традиційних норм кримінального права містять описання вчинюваного особою злочину, а гіпотези альтернативних норм — описання злочину і певного іншого юридичного факту (як правило, позитивної посткримінальної поведінки), принципову схему даних видів норм кримінального права може бути подано таким чином:

1) для традиційних норм: якщо особа вчинила злочин (гіпотеза), держава повноважна покласти на неї кримінальну відповідальність (диспозиція);

2) для альтернативних норм: якщо особа вчинила злочин і здійснила позитивну посткримінальну поведінку (гіпотеза), держава повноважна звільнити її від кримінальної відповідальності (диспозиція).

Звертає на себе увагу те, що в запропонованому розумінні диспозиція традиційних норм кримінального права фактично підпадає під ті визначення, якими у правознавчій науці традиційно позначається санкція правової норми. Як відомо, і в загальній теорії права<sup>1</sup>, і в науці кримінального права під санкцією норми права розуміється такий її структурний елемент, в якому вказується на ту відповідальність, якій підлягає особа, яка вчинила правопорушення (зокрема, злочин). У зв'язку з цим цілком імовірною є постановка питання про те, чи не є даний структурний елемент кримінально-правової норми не диспозицією, а санкцією.

На наш погляд, слід погодитися із судженнями тих правознавців, які не знаходять підстав для протиставлення диспозиції і санкції у структурі норм права<sup>2</sup>. Дійсно, і диспозиція, і санкція визначають права, обов'язки чи повноваження суб'єктів правовідносин. Єдина особливість санкцій полягає в тому, що вони визначають їх у так званих «охоронних» нормах права, тобто у нормах, що регулюють правовідносини, які складаються у зв'язку з вчиненням правопорушення, і змістом яких є покладення на особу, яка його вчинила, відповідальності. Саме тому цілком обґрунтованим вбачається висновок про те, що

<sup>1</sup> Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА-ИНФРА-М. 1999. — С. 260; Фаткуллин, Ф. Н. Проблемы общей теории социалистической правовой настройки [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. Том первый. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. — С. 187.

<sup>2</sup> Див.: Крашенинников, Е. А. Структура норм права [Текст] / Е. А. Крашенинников, Т. Н. Лисова // Философские проблемы объективного права : тез. докл. VI Обл. науч.-практ. конф. молодых ученых и спец., 4–6 февр. 1990 г. — Ярославль, 1990. — С. 17–18.

санкція є не самостійним елементом норми права, а особливим різновидом диспозиції. Інакше кажучи, санкція — це такий різновид диспозиції норми права, який визначає правило поведінки, що полягає в покладенні відповідальності на правопорушника. Сказане означає, що диспозиція і санкція — не різнорідні, а однорідні явища, в силу чого не можуть фігурувати як складова частина однієї норми права. Санкція не є поряд із гіпотезою і диспозицією третім елементом структури юридичної норми, а виступає складовою частиною лише такого виду норм, які встановлені на випадок конфліктних ситуацій<sup>1</sup>.

Таким чином, особливість структури норм кримінального права, як норми специфічної галузі публічного права, призначенням якої є протидія злочинності, є те, що в більшості з них, а саме в традиційних нормах кримінального права диспозиція виступає у виді санкції. В альтернативних же нормах кримінального права диспозиція залишається правилом поведінки, не пов'язаним із покладенням відповідальності на особу, яка вчинила злочин, тобто не перетворюється на санкцію.

Викладене дозволяє зробити висновок, що диспозиція норми кримінального права — це такий її структурний елемент, який визначає повноваження держави як суб'єкта кримінальних правовідносин, покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність, або ж звільнити її від такої. Особливим різновидом диспозицій норм кримінального права, існування якого зумовлене специфікою самого призначення даної галузі права, є санкція, яка фігурує в традиційних кримінально-правових нормах. Подібне розуміння змісту диспозиції кримінального права, на наш погляд, узгоджує теоретичні погляди на неї із сучасним розумінням регуляторної функції кримінального права.

## **2.4. Закон про кримінальну відповідальність — юридична форма норм кримінального права**

На правотворчому рівні кримінально-правове регулювання полягає у формулюванні, зміні чи скасуванні норм кримінального права, що розраховані на регулювання типізованих, деперсоніфікованих

<sup>1</sup> Див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. — Х. : Право, 2003. — С. 65–67.

кримінально-правових суспільних відносин, і здійснюється, за загальним правилом, виключно законодавцем — Верховною Радою України. На іншому — другому рівні — кримінально-правове регулювання полягає в упорядкуванні конкретних кримінальних правовідносин. Воно здійснюється шляхом застосування в межах таких правовідносин норм кримінального права, на підставі яких визначаються та здійснюються владні повноваження та юридичні обов'язки суб'єктів кримінальних правовідносин. Подібне розуміння дворівневості кримінально-правового регулювання цілком логічно зумовлює постановку питання про зв'язки між ними, тобто про ті юридичні засоби, через які правовий потенціал, закладений на першому рівні, передається на другий рівень та реалізується на ньому. Цілком очевидно, що таким правовим засобом, через який передається зміст норм кримінального права від правотворчого до правозастосовчого рівня кримінально-правового регулювання, є закон про кримінальну відповідальність. У зв'язку з цим дослідження місця і ролі закону про кримінальну відповідальність у системі кримінально-правового регулювання суспільних відносин, його співвідношення з іншими категоріями даної системи уявляється актуальним і необхідним.

Слід відзначити, що дослідження проблем закону про кримінальну відповідальність має давню традицію у вітчизняній кримінально-правовій науці. Її закладено ще в роботах криміналістів ХІХ — початку ХХ століть, зокрема Л. С. Білогриць-Котляревського, Л. Є. Владимиrowa, П. Д. Калмикова, О. Ф. Кістяківського, С. П. Мокринського, В. С. Спасовича, М. С. Таганцева, М. П. Чубинського та ін. У радянський період дослідницький інтерес до проблем вчення про закон про кримінальну відповідальність то спадав, то зростав. Перший його спад спостерігається в період між двома світовими війнами. У ці часи в радянській кримінально-правовій літературі не з'явилося жодного монографічного дослідження, присвяченого кримінальному закону. Лише загальним чином питання про нього викладалися в навчальній літературі, а окремі з них — піднімалися в наукових статтях (О. А. Герцензон, М. М. Гродзинський, В. Ковалевський та ін.). З кінця 50-х до кінця 70-х років ХХ століття в радянській кримінально-правовій літературі спостерігається різке підвищення інтересу до проблем вчення про закон про кримінальну відповідальність. Саме в ці роки з'являються ґрунтовні дослідження М. І. Блум, Я. М. Брайніна, М. Д. Дурманова, М. І. Ковальова, Ю. Г. Ляпунова, А. Б. Сахарова, А. О. Тілле, Г. В. Шве-

кова, А. С. Шляпочникова та багатьох інших авторів. У 80-ті — на початку 90-х років минулого століття в науці знову спостерігався певний спад інтересів до досліджень проблем закону про кримінальну відповідальність, який змінився піднесенням, що триває на всьому пострадянському просторі з середини 1990-х років і дотепер. У цей період безпосередньо проблемам вчення про закон про кримінальну відповідальність присвятили свої дослідження російські криміналісти О. І. Бойцов, Б. В. Волженкін, О. М. Медведєв, С. Ф. Мілюков, О. М. Попов, С. Я. Улицький, А. Я. Якубов та ін.; українські криміналісти: П. П. Андрушко, В. І. Борисов, В. М. Василяш, В. К. Гришук, М. І. Мельник, О. І. Моїсєєв, В. О. Навроцький, Ю. А. Пономаренко, А. М. Ришелюк, М. І. Хавронюк та ін.; білоруські вчені О. І. Лукашов та В. Марчук; казахський криміналіст М. К. Жолумбаєв та багато інших.

Звісно, така пильна увага до проблем вчення про закон про кримінальну відповідальність не могла не дати своїх результатів. Разом із тим у проведених дослідженнях розроблялися в основному окремі прикладні питання, що пов'язані із загальним поняттям та структурою закону про кримінальну відповідальність, межами його чинності у часі, просторі та за колом осіб, тлумаченням закону про кримінальну відповідальність та деякі інші. Питання ж, що пов'язані з роллю закону про кримінальну відповідальність у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин, а саме: співвідношення закону про кримінальну відповідальність та кримінального права, значення закону про кримінальну відповідальність у системі засобів кримінально-правового регулювання тощо, почали підійматися лише в окремих останніх публікаціях (В. К. Дуюнов, М. Й. Коржанський, М. М. Кропачев, Г. О. Петрова та ін.). У цілому ж дані питання ще потребують своїх подальших досліджень.

Поняття закону про кримінальну відповідальність у науці кримінального права визначається досить по-різному, часто навіть одні й ті ж його ознаки наповнюються різним змістом, проте, в цілому, науковці знаходяться в рамках однієї концепції так званого формально-матеріального визначення даного поняття. Таке визначення відповідає логічним правилам дефініції через рід та видову відмінність. У рамках цієї концепції закон про кримінальну відповідальність визначається через вказівку на його формальні ознаки, які є родовими для всіх законів, та матеріальну ознаку, яка є у кожного закону відмінною і за якою один закон відрізняється від іншого (видова відмінність). Фор-

мальними (родовими) ознаками, якими володіють всі закони в Україні, є такі.

По-перше, будь-який закон є письмовим нормативно-правовим актом, тобто таким джерелом права, яке має технічно фіксуватися за допомогою певної знакової системи.

По-друге, всі закони мають одного суб'єкта прийняття, зміни чи скасування. Таким суб'єктом відповідно до пункту 3 частини 1 статті 85 Конституції України є Верховна Рада України. Саме даний орган державної влади, за загальним правилом, і здійснює законодавствування в країні. Сказане, однак, не означає, що повноваження Верховної Ради щодо прийняття чи скасування законів є виключними. Зокрема, відповідно до статті 69 Конституції України, народне волевиявлення в Україні здійснюється у тому числі й через референдум. На референдумі може бути прийнятий будь-який закон, окрім законів з питань податків, бюджету та амністії (стаття 74 Конституції України). Крім того, закони можуть бути визнані Конституційним Судом України такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними). Відповідно до частини 2 статті 152 Конституції України «закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність». На цей час в Україні жоден закон (не тільки кримінальний) ще не приймався на референдумі і навряд чи буде прийнятий у найближчому майбутньому. Окремі ж положення кримінальних законів уже двічі втрачали чинність у зв'язку з визнанням їх неконституційними. Маються на увазі рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі про смертну кару, яким були визнані неконституційними «положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України (1960 року. — *О. Н.*), які передбачають смертну кару як вид покарання»<sup>1</sup>; та від 2 листопада 2004 року у справі про призначення судом більш м'якого покарання, яким була встановлена неконституційність «положення частини першої статті 69 Кримінального кодексу України в частині, яка унеможлиблює призначення особам, які

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190<sup>1</sup> Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2000. — № 4. — Ст. 126.

вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом»<sup>1</sup>. З урахуванням викладеного, говорячи про те, що єдиним суб'єктом прийняття законів є Верховна Рада України, ми допускаємо певну умовність, оскільки маємо на увазі, що в окремих випадках кримінальні закони можуть прийматися всенародним референдумом, а скасовуватися — Конституційним Судом України.

Нарешті, третьою формальною ознакою, родовою для всіх законів, є те, що вони приймаються, змінюються або скасовуються виключно за спеціальною процедурою, що визначена Конституцією України, регламентом Верховної Ради України та спеціальними законами України (наприклад, Законом України «Про Конституційний Суд України»). Коли йдеться про прийняття, зміну чи скасування законів Верховною Радою України, така процедура іменується законодавчою.

Отже, формальними ознаками закону, ознаками, які є родовими для всіх законів, є те, що вони є нормативно-правовими актами, які приймаються, змінюються чи скасовуються виключно уповноваженими на те органами за спеціальною процедурою. Цими формальними (родовими) ознаками з необхідністю володіє кожен закон, у тому числі й кримінальний. За цими ознаками всі закони України подібні між собою і не мають жодних відмінностей.

Відрізняються закони за матеріальною ознакою, а саме за їх змістом. У загальній теорії права вже давно висунута, всебічно обґрунтована і практично ніким не оспорюється думка про те, що змістом закону є система норм права, яка відображається в його приписах. Залежно від того, норми якої галузі права переважною мірою відображаються в їх приписах, закони і поділяються на певні види. Відповідно до частини 1 статті 1 КК України, даний закон «має своїм завданням *правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам*» (курсив наш. — О. Н.). Для здійснення саме цього завдання Кримінальний кодекс України «визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.

та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили» (частина 2 статті 1 КК). Таким чином, головним призначенням Закону України про кримінальну відповідальність є відображення норм права, які визначають діяння, що є злочинами, та встановлюють кримінальну відповідальність за них, тобто норм кримінального права. Отже, змістом кримінального закону є такі правові приписи, які відображають норми кримінального права.

Виходячи з викладеного, *закон про кримінальну відповідальність розуміється нами як письмовий нормативно-правовий акт, який приймається, змінюється або скасовується Верховною Радою України за спеціальною законодавчою процедурою, і містить нормативно-правові приписи, в яких відображаються норми кримінального права.*

Надання нормам кримінального права зовнішнього вираження саме в приписах закону є важливим досягненням вітчизняної правової системи. Оскільки кримінально-правове регулювання за своєю суттю завжди пов'язане із застосуванням до особи найсуворіших заходів відповідальності, які найбільш суттєво обмежують її права та свободи, що визначені Конституцією та законами України, то цілком обґрунтованим є те, що вони визначаються саме законом, а не будь-яким іншим нормативно-правовим актом меншої юридичної сили. Сама Конституція України встановлює, що виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами ... та відповідальність за них» (пункт 22 частини 1 статті 92). На розвиток цього положення частина 3 статті 3 КК України закріплює, що «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Установлення обмежень прав людини у нормативно-правовому акті, який має силу закону, відповідає і вимогам міжнародно-правових актів у галузі прав людини, які передбачають, що «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені *законом* виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» (частина 2 статті 29 Загальної декларації прав людини).

У цьому плані кримінально-правове регулювання суспільних відносин в Україні вигідно відрізняється від кримінально-правового регулювання, скажімо, у Франції, з якою Україну часто порівнюють через належність до однієї правової сім'ї, співрозмірність території і чисель-



ності населення. Відповідно до статті 111<sup>2</sup> КК Франції 1992 року «Закон визначає злочини та проступки та встановлює покарання, що застосовуються до їх виконавців. Постанова визначає порушення та встановлює в межах та відповідно до особливостей, встановлених законом, покарання, що застосовуються до порушників». Таким чином, у кримінальному законодавстві Франції була закріплена практика видання *виконавчою владою* постанов (регламентів) як джерел кримінального права, що складалася ще з часів прийняття Конституції Франції 1958 року, згідно з якою до відання законодавчої влади віднесене лише «визначення злочинів та проступків, так само, як і покарань, що за них застосовуються». Проте і законодавство, і юридична доктрина Франції традиційно виділяли серед кримінальних правопорушень окрім злочинів та проступків ще й порушення<sup>1</sup>. У зв'язку з цим Конституційна рада Франції в своєму рішенні від 28 листопада 1973 року вказала, що «визначення порушень та покарань, що застосовуються за їх вчинення, є сферою дії постанов (регламентів), якщо ці покарання не включають заходів, що позбавляють волі», тобто належать до компетенції виконавчої влади<sup>2</sup>. У зв'язку з цим французькі юристи Ж. Левассер, А. Шаван та Ж. Монтрей відзначають: «упродовж довгого часу ми вважали, що лише закон міг бути джерелом кримінального права. У цьому гарантія від тоталітаризму, коли право встановлення кримінальної відповідальності та покарань належить виключно законодавчій владі, а не виконавчій. З розвитком економічного дирижизму та все більшою і більшою технічною еволюцією сучасних суспільств було визнано, що в областях недостатньо суттєвих законодавча процедура була б надто обтяжуючим джерелом права і що ці питання слід було б віднести до компетенції постанов та деяких адміністративних актів як джерел кримінального права»<sup>3</sup>. Видається, що в тих випадках, коли йдеться про написання «закону для негідників» (саме так інколи називають закон про кримінальну відповідальність через сутність його спрямованості) необхідність дотримання визначеної конституцією

<sup>1</sup> Див.: Крылова, Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции [Текст] / Н. Е. Крылова. – М.: СПАРК, 1996. – 124 с.

<sup>2</sup> Passat M.-L. Droit penal. Press Universitaires de France [Text] / M.-L. Passat. 1987. P. 121. (Цит. за: Крылова, Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции [Текст] / Н. Е. Крылова. – М.: СПАРК, 1996. – С. 25).

<sup>3</sup> Levasseur, G. Droit penal et procedure penal [Text] / G. Levasseur, A. Chavanne, J. Montreuil, 2-e annee, 9-e edition. Edition Sirey, 1988. P. 31. (Цит. за: Крылова, Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции [Текст] / Н. Е. Крылова. – М.: СПАРК, 1996. – С. 25).

і міжнародно-правовими угодами процедури встановлення обмежень прав людини є достатньою причиною задіяння всього законотворчого механізму, яким би громіздким і складним він не був. Ось чому прийняте в Україні, як і в більшості інших сучасних демократичних країн, закріплення норм кримінального права виключно в законах видається єдино правильним і обґрунтованим.

Виключно законодавче закріплення норм кримінального права, окрім піднесення на найвищий рівень ідеї захищеності прав людини сприяє і досягненню такого важливого фактора, як одноманітність правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин на всій території України. Публічно-правові відносини, на відміну від приватноправових, завжди засновані на публічному інтересі та імперативному методі правового регулювання. Публічний інтерес у кримінальному праві та імперативний метод правового регулювання не знають жодних особливостей залежно від локалізації конкретних кримінальних правовідносин, що регулюються. Ось чому кримінальне право знаходить своє втілення саме в законі, адже закони України, у тому числі й КК України, є однаково чинними на всій її території, на відміну від, скажімо, актів місцевих органів державної виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, які є чинними лише на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Саме тому обмеження кримінального законодавства виключно одним нормативно-правовим актом, а саме законом (КК України) унеможливує різноманітне регулювання кримінально-правових суспільних відносин в окремих місцевостях території України, виключає саму можливість існування «законності калузької і рязанської».

Запропоноване розуміння змісту поняття кримінального закону робить очевидною і його відмінність від поняття кримінального права. Якщо кримінальне право — це сукупність норм — правил поведінки держави щодо визначення кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, то закон про кримінальну відповідальність — це виключно текст, який може більш чи менш точно, більш чи менш вдало передавати (відображати) зміст цих норм. І хоча «батько європейського конституціоналізму» Г. Кельзен і стверджував, що «законодавчий орган насправді розглядається як творець права»<sup>1</sup>, проте ще

<sup>1</sup> Kelsen H. La garantie juridictionnelle de la Constitution [Text] / H. Kelsen // Revue de la droit public et de la science politique en France. — P., 1928. — № 2. — P. 198. (Цит. за: Маклаков В. В. Конституционный контроль в странах — членах Европейского Союза [Текст] / В. В. Маклаков. — М. : ИНИОН РАН, 1995. — С. 15).

Г. В. Ф. Гегель писав, що «те, що само собою, згідно з розумом, є правом, і те, що міститься в певному законодавстві як чинне право, становить дві різні категорії»<sup>1</sup>. «Чинне право» у Гегеля — це і є текст нормативно-правових приписів. Дані приписи не завжди точно і адекватно відображають кримінально-правові норми. Принципово допускаючи можливість розходження між змістом норм права та змістом приписів нормативно-правових актів, у загальній теорії права активно звертаються до дослідження проблем неправового закону. Ще в XIX столітті О. Ф. Кістяківський писав, що «не закон створює кримінальне право, а навпаки»<sup>2</sup>. Пізніше, вже на рівні загальної теорії права його син Б. О. Кістяківський стверджував, що «органи законодавчої влади не можуть наповнювати закони, що ними видаються, довільним змістом; вони повинні прагнути, щоб в цих законах виражалось нове право; це нове право не є продуктом їх вільного вимислу»<sup>3</sup>. У ті ж часи А. С. Алексєєв спеціально зазначав, що «органи держави, які покликані існуючим правопорядком до законодавчої діяльності, не творять право, а знаходять його»<sup>4</sup>.

Отже, приписи кримінального закону не тільки не є нормами кримінального права, а й цілком можуть розходитися з ними. Визнаючи це, разом із тим зауважимо, що в кримінальному праві, яке є специфічною галуззю національного публічного права, що передбачає найбільш суворі обмеження для правового статусу особи, розходження закону і права є особливо неприпустимим, що покладає на законодавця необхідність особливо уважно і обережно ставитися до формулювання кримінально-правових приписів, з тим, щоб у них якомога більш точно, однозначно і несуперечливо відображалися норми кримінального права. У тих же випадках, коли законодавець допускає неточності, непослідовність чи інші недоліки, які тягнуть за собою неможливість точного встановлення за змістом приписів кримінального закону змісту норм кримінального права, це може бути зроблено Конституційним

<sup>1</sup> Гегель, Г. В. Ф. *Философия права* [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 534 с.

<sup>2</sup> Кістяковскій, А. Ф. *Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства* [Текст] / А. Ф. Кістяковскій. — К. : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. — 850 с.

<sup>3</sup> Кістяковскій, Б. А. *Философия и социология права* [Текст] / Б. А. Кістяковскій. — СПб. : РХГИ, 1998. — 800 с.

<sup>4</sup> Цит. за: Кістяковскій, Б. А. *Философия и социология права* [Текст] / Б. А. Кістяковскій. — СПб. : РХГИ, 1998. — С. 447.

Судом України шляхом здійснення тлумачення кримінального закону. Більше того, встановлення невідповідності кримінального закону загальним нормам і принципам права, що відображені в Конституції держави, саме і є підставою скасування його (самого закону, а не правової норми!) через визнання неконституційним.

Усвідомлення нетотожності приписів кримінального закону та змісту норм кримінального права зумовлює і деякі подальші висновки. Зокрема, не є тотожними об'єкт правового регулювання норм кримінального права та предмет регулювання кримінального закону. Як зазначалося, нормами кримінального права є виключно ті норми, які визначають злочинність діянь та кримінальну відповідальність за них, та єдиним об'єктом їх регулювання є кримінально-правові суспільні відносини, тобто суспільні відносини, які складаються у зв'язку з вчиненням злочинів. У тій своїй частині, в якій закон про кримінальну відповідальність відображає норми кримінального права, предмет його регулювання збігається з об'єктом правового регулювання норм кримінального права.

Проте, як відомо, «практично всі більш-менш значущі закони, у тому числі й кодифіковані акти, містять норми галузей як публічного, так і приватного права, тобто такі акти є змішаними, комплексними. Не є винятком і КК України. Він містить не тільки норми кримінального права, що визначають злочинність діяння та його караність, а й норми інших галузей права»<sup>1</sup>. Чинний закон України про кримінальну відповідальність містить приписи, що відображають норми цілої низки галузей права України, причому не лише публічного права, але й приватного. До останніх належать норми про окремі обставини, що виключають злочинність діяння, зокрема ті, які полягають у реалізації приватною особою свого суб'єктивного права. Це, наприклад, необхідна оборона (статті 36 та 37 КК України), затримання особи, яка вчинила злочин (стаття 38), крайня необхідність (стаття 39). Відомо, що на етапі розробки проекту нині чинного Цивільного кодексу України 2003 року приписи про окремі з цих обставин планувалося помістити в названому Кодексі, проте в силу різних причин (законодавчі традиції, інертність мислення правозастосувачів, неготовність цивільно-

<sup>1</sup> Детальніше про це див.: Баулін Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 285–287.

правової науки до їх точного описання тощо) було прийняте в цілому слушне рішення про залишення даних обставин, які за своєю суттю є правомірною поведінкою приватних осіб, у законі, що визначає відповідальність за злочини.

Крім того, широко подані у кримінальному законі норми інших публічних галузей права. До них, зокрема, належать норми конституційного права, що регулюють межі чинності закону в часі й просторі (вони відображені в статтях 4–8 КК України); норми адміністративного права, що регулюють порядок застосування примусових заходів виховного характеру (статті 97, 105 КК України), примусових заходів медичного характеру та примусового лікування (розділ XIV Загальної частини КК України), які не є покаранням і застосовуються до осіб, у діяннях яких через недосягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або через неосудність немає складу злочину; норми кримінально-процесуального права (частина 2 статті 2, пункт 19, 20 та 21 розділу II Прикінцевих та перехідних положень) тощо.

За рахунок цих норм інших галузей права предмет регулювання кримінального закону стає ширшим за об'єкт кримінально-правового регулювання, оскільки ним охоплюються не тільки кримінально-правові суспільні відносини, а й ціла низка інших суспільних відносин, які не є кримінально-правовими.

Усвідомлення відмінності норм кримінального права та кримінально-правових приписів приводить до висновку про незбіг структури кримінального права та структури кримінального законодавства. У сучасній російській кримінально-правовій літературі вже неодноразово звертається увага на те, що норми кримінального права не мають поділу на норми Загальної та Особливої частин. Про це з різним ступенем деталізації та аргументації пишуть, зокрема, Л. В. Иногамова-Хегай<sup>1</sup>, В. П. Коняхин<sup>2</sup>, Г. П. Новоселов<sup>3</sup>, Г. О. Петрова<sup>4</sup>. На наш погляд, з та-

<sup>1</sup> Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений [Текст] : учеб. пособие / Л. В. Иногамова-Хегай. – М. : Инфра-М., 2002. – 168 с.

<sup>2</sup> Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин ; предисл. А. В. Наумова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 384 с.

<sup>3</sup> Новоселов, Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст] / Г. П. Новоселов. – М. : Норма, 2001. – 208 с.

<sup>4</sup> Петрова, Г. О. Норма и правоотношение: средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. – Н. Новгород : Изд-во Нижегородск. гос. ун-та, 1999. – 192 с.

ким підходом необхідно погодитися і розвивати його надалі. Норма кримінального права є цілісним, внутрішньо єдиним правилом поведінки, яке регулює повноваження держави в кримінальному правовідношенні. При цьому в такій нормі описуються ознаки як самого злочину (зокрема, його суб'єкта, суб'єктивної сторони, стадій, співучасті, множинності злочинів тощо), так і кримінальної відповідальності за нього (поняття і мета покарання, зміст окремих видів покарань, правила його призначення і звільнення від нього чи від кримінальної відповідальності, зміст, погашення та зняття судимості за злочин тощо). Цілком зрозуміло, що в більшості злочинів окремі з названих ознак повторюються. І саме тому, щоб уникнути зайвих повторень (у результаті наявності яких закон про кримінальну відповідальність зайняв би декілька томів), зробити зміст закону доступним, а користування ним — зручним, законодавець і вживає таке *правило законодавчої техніки*, як виділення в законі статей Загальної частини (в яких відображаються ті спільні ознаки злочинів та кримінальної відповідальності за них, що повторюються в усіх чи в більшості норм кримінального права) та Особливої частини (в яких відображаються ті складові норм кримінального права, які є в них унікальними, неповторними, такими, що відрізняють одну норму від іншої). Отже, виділяти Загальну та Особливу частини доцільно лише в кримінальному законі, однак аж ніяк не у кримінальному праві. Кримінальне ж право, як сукупність норм кримінального права, структурування на Загальну та Особливу частини не має.

Викладене дозволяє, на наш погляд, зробити деякі узагальнення та сформулювати висновки. Перш за все, закон про кримінальну відповідальність у сучасній правовій системі України виступає як єдина форма відображення (закріплення) норм кримінального права, яка не допускає існування інших нормативно-правових актів, що мали б своїм змістом визначення діянь, які є злочинами, та кримінальної відповідальності за них. По-друге, сам чинний закон про кримінальну відповідальність України (КК України 2001 року) відображає норми не лише кримінального права, а й інших галузей права, що, однак, не є його недоліком, а зумовлено законодавчими традиціями, зручностями практичного застосування, вимогами системності нормативно-правового акта та деякими іншими правилами законодавчої техніки. Нарешті, по-третє, ті ж правила законодавчої техніки зумовлюють існування у кримінальному законі Загальної та Особливої частин, які

є виключно його структурними одиницями і не поширюються на структурування норм кримінального права, які такого поділу не мають. Усе це має братися до уваги в подальших наукових дослідженнях правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин в Україні, зокрема питань, що постають при застосуванні норм кримінального права та приписів кримінального закону до окремих кримінальних правовідносин.

Викладене дає підстави сформулювати такі висновки щодо цього розділу.

1. Норма кримінального права — це публічно-правове правило поведінки, сформульоване, закріплене і охоронюване державою, яке визначає зміст і обсяг її повноважень у кримінально-правовому суспільному відношенні. У такому розумінні норму кримінального права не можна ототожнювати з кожним окремим приписом кримінального закону. Зміст поняття норми кримінального права може бути адекватно визначений лише через розуміння її як публічно-правової норми.

2. Будучи в цілому уповноважуваними, норми кримінального права можуть бути поділені на дві групи залежно від характеру повноваження, яке ними передбачено. Одні норми кримінального права встановлюють повноваження держави щодо покладення на злочинця кримінальної відповідальності, а інші передбачають повноваження повного або часткового звільнення його від такої відповідальності. Перша група норм є традиційною для кримінального права, оскільки саме в покладенні кримінальної відповідальності традиційно і виражався зміст кримінально-правового регулювання. До другої групи норм належать ті норми кримінального права, які почали з'являтися в ньому в міру гуманізації кримінальної репресії, впровадження до нього альтернатив кримінальному переслідуванню. Це норми, які встановлюють повноваження держави звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності, звільнити її від покарання чи його відбування, достроково погасити її судимість тощо. Усі ці норми можна назвати альтернативними кримінально-правовими нормами.

3. Структура норми кримінального права незалежно від виду такої норми завжди є двочленною. Першим елементом у такій структурі є гіпотеза норми кримінального права, у якій вказується на вчинений особою злочин, за який вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Ціла група норм кримінального права (так званих альтернативних) у своїх гіпотезах, крім вказівки на злочин, містить

також і вказівку на певний інший юридичний факт — позитивну посткримінальну поведінку особи або певну сприятливу для неї подію. Другим же елементом у кримінально-правових нормах, що встановлюють обов'язок держави покласти на особу кримінальну відповідальність, є санкція, а в тих, які допускають можливість її звільнення від відповідальності (так звані заохочувальні норми кримінального права), — диспозиція.

4. Гіпотеза норми кримінального права — це обов'язковий елемент структури кожної кримінально-правової норми, в якій визначаються юридичні факти, за наявності яких у суб'єкта кримінально-правового відношення (держави) виникає обов'язок, передбачений диспозицією цієї кримінально-правової норми. Натомість диспозиція норми кримінального права — це такий її структурний елемент, який визначає повноваження держави як суб'єкта кримінальних правовідносин, покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність або ж звільнити її від такої. Особливим різновидом диспозицій норм кримінального права, існування якого зумовлене специфікою самого призначення даної галузі права, є санкція, яка фігурує у традиційних кримінально-правових нормах.

5. Закон про кримінальну відповідальність у сучасній правовій системі України виступає як єдина форма відображення (закріплення) норм кримінального права, яка не допускає існування інших нормативно-правових актів, що мали б своїм змістом визначення діянь, які є злочинами, та кримінальної відповідальності за них. При цьому сам чинний закон про кримінальну відповідальність України відображає норми не лише кримінального права, а й інших галузей права, що однак не є його недоліком, а зумовлено законодавчими традиціями, зручностями практичного застосування, вимогами системності нормативно-правового акта та деякими іншими правилами законодавчої техніки. Нарешті, ті ж правила законодавчої техніки зумовлюють існування в кримінальному законі Загальної та Особливої частин, які є виключно його структурними одиницями і не поширюються на структурування норм кримінального права, які такого поділу не мають.



## Розділ 3

# Індивідуальне кримінально-правове регулювання

### 3.1. Юридичні факти в індивідуальному кримінально-правовому регулюванні

Визначення як предмет кримінально-правового регулювання на індивідуальному рівні кримінальних правовідносин зумовлює перш за все постановку питання про часові межі їх існування та динаміку розвитку. У зв'язку з цим спеціальному дослідженню підлягає питання юридичних фактів у кримінальному праві України, оскільки саме вони, за загальним визнанням правознавців, є тими обставинами, з якими пов'язуються виникнення, зміна та припинення правовідносин, що їй піддаються врегулюванню на цьому рівні.

Прийнято вважати, що вперше поняття «юридичний факт» було використано німецьким юристом Ф. К. Савінії у його роботі «Система сучасного римського права» (1840–1849 роки), де під юридичними фактами він розумів події, що ними обумовлюється початок чи кінець правовідносин<sup>1</sup>. Подальшого розвитку в європейському правознавстві XIX — початку XX століть теорія юридичного факту набула стосовно цивільних та підприємницьких правовідносин (Ф. Бернгефт, Г. Дербург, Л. Еннексерус, І. Колер, А. Тон). При цьому було сформовано загальні поняття юридичних фактів та складів, зроблено перші спроби систематизації фактів, створено основні класифікаційні системи, проведено розмежування юридичних фактів та інших фактичних обставин, пов'язаних із ними<sup>2</sup>. Відповідні дослідження мали попередній, підготовчий характер. Їх автори, наслідуючи традиції догматичної юриспруденції, ставили за мету створення стрункої та всеосяжної класифікаційної системи юридичних фактів, яка, залучивши факти у різні групи,

<sup>1</sup> Детальніше про це див.: Иоффе, О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. — С. 116.

<sup>2</sup> Більш детально основні напрями досліджень та перелік відповідних праць західних юристів наведено у О. С. Иоффе (див.: Иоффе, О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. — С. 116–119).

відображала б їх зовнішні правові властивості. Однак така система не розкривала сутності фактів, на що звертав увагу М. М. Агарков, відмічаючи, що побудова формально-логічної схеми не дає відповіді на питання про зв'язок між підставою виникнення зобов'язання та тими цілями, заради яких виникають зобов'язальні відносини<sup>1</sup>. Такої ж думки дотримується і В. Б. Ісаков, коли говорить, що «...юриста-догматика цікавить лише юридичне значення факту, а не причина його появи і соціальний зміст»<sup>2</sup>.

На початку ХХ століття вченням про юридичні факти зацікавились і російські правознавці, які, відмічаючи односторонність підходу західних теоретиків, намагались вийти за його межі та надати юридичним фактам своє тлумачення (Є. В. Васьковський, В. І. Синайський, Г. Ф. Шершеневич). Одним із яскравих прикладів таких прагнень стали праці Л. І. Петражицького<sup>3</sup>. Викладена в них психологічна теорія юридичних фактів не знайшла широкої підтримки, оскільки була наскрізь ідеалістичною та не відповідала потребам буденної реальності.

У радянській юридичній науці найбільш помітні, фундаментальні дослідження проблем теорії юридичних фактів припадають на 50–60-ті роки ХХ століття. У цей час і пізніше юридичним фактам був присвячений ряд самостійних праць та окремі розділи у роботах із загальної теорії права й у межах деяких галузей права (цивільного, сімейного, житлового). Серед таких робіт перш за все слід відзначити роботи М. М. Агаркова, С. С. Алексєєва, Н. В. Вороніної, З. Д. Іванової, О. С. Іоффе, В. Б. Ісакова, С. Ф. Кечек'яна, О. А. Красавчикова, А. В. Міцкевича, С. І. Реутова, К. А. Стальгевича, Ю. К. Толстого, Р. О. Халфіної, Л. С. Явича та ін. Коло питань, що були ними розглянуті, надзвичайно широке. Особлива увага приділялась розробці поняття юридичного факту, виявленню його природи та змісту, характеру зв'язку юридичного факту та правового наслідку, розгляду передумов динаміки правовідносин, фактичних складів, фактичних комплексів, класифікаційним дослідженням, функціям юридичних фактів, розкриттю значення фактів, принципів їх відбору та механізму дії, способів закріплення та ін.

<sup>1</sup> Агарков, М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву [Текст] / М. М. Агарков. – М. : Юриздат, 1940. – С. 85–86.

<sup>2</sup> Там само. – С. 5.

<sup>3</sup> Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 607 с.

Разом із тим у науці кримінального права вчення про юридичні факти не набуло завершеного вигляду. Досліджуючи питання кримінальних правовідносин, криміналісти часто дискутують навколо питання про момент його виникнення, тим самим визначаючи юридичний факт, який його породжує. Набагато рідше підіймається питання про момент припинення кримінального правовідношення, інакше кажучи — про правоприпиняючий юридичний факт у кримінальному праві. І, нарешті, лише останніми роками у дослідженнях окремих вчених почали вивчатися деякі аспекти правозмінюючих юридичних фактів. При цьому дослідження юридичних фактів у кримінальному праві здійснюється в рамках інших проблем, часто попутно з ними, а тому — фрагментарно, без належної системності й послідовності. У зв'язку з цим досі залишається невизначеним загальне поняття юридичного факту в кримінальному праві та не проведено їх систематизації.

Не може викликати заперечень теза про те, що поняття «юридичний факт» і «юридичний факт у кримінальному праві» знаходяться у відношенні підпорядкування. При такому відношенні між поняттями підпорядковує поняття, тобто поняття, яке має більший обсяг, проте менший зміст (у даному випадку: «юридичний факт») повністю охоплює собою підпорядковане поняття, яке має менший обсяг, проте більший зміст («юридичний факт у кримінальному праві»). При цьому підпорядковане поняття включає до свого змісту всі ознаки, властиві підпорядкованому поняттю, плюс ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого поняття<sup>1</sup>. У зв'язку з цим поняття «юридичний факт у кримінальному праві» з необхідністю містить ознаки, мислимі в загальному понятті «юридичний факт», у поєднанні з ознаками (ознакою), специфічними виключно для нього.

З'ясування загального поняття юридичного факту в кримінальному праві — це лише перший крок до розуміння їх сутності. Наступним етапом пізнання різноманітності юридичних фактів може бути розробка класифікації фактів, що мають правове значення. Така класифікація є ефективним засобом їх наукового аналізу, оскільки дозволяє вивчати юридичні факти у статичному вигляді. Класифікація юридичних фактів — це перспективний, але не виключний засіб пізнання фактів, її побудова не є самоціллю, а її значення не повинно абсолютизуватися. Так, М. М. Агарков писав, що «навіть якщо ми б мали до

<sup>1</sup> Див.: Жерьобкін, В. С. Логіка [Текст]: підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. С. Жерьобкін. — Х. : Основа ; К. : Знання, 1998. — 256 с.

кінця відпрацьовану схему всіх чи хоча б основних юридичних фактів радянського цивільного права і розклали за цією схемою різні підстави виникнення зобов'язальних відносин, то все ж завдання розробки системи цих підстав не тільки не було б вирішене, але не було б навіть належним чином поставлене»<sup>1</sup>.

Зрозуміло, що класифікація юридичних фактів, як і будь-яка інша наукова класифікація, відображає не всі, а лише деякі ознаки юридичних фактів і є схематичним відбитком реальності. Проте створення логічно-стрункої системи юридичних фактів із визначенням основних розрізняльних ознак окремих груп фактів безперечно має велике теоретичне значення для вирішення проблеми в цілому.

Обґрунтованість та доцільність використання методу класифікації щодо юридичних фактів підтверджується і при розкритті функцій відповідної класифікації. Розгляду цього питання значну увагу приділив В. Б. Ісаков, який виділяє такі функції класифікації юридичних фактів: 1) класифікація як засіб систематизації; 2) пояснювальна функція; 3) евристична функція; 4) прогностична функція; 5) практична функція<sup>2</sup>.

Класифікація юридичних фактів є різновидом наукової класифікації, тому результативність та ефективність використання класифікації як засобу вивчення правових відносин залежать від правильності вибору принципів її побудови. Необхідно мати на увазі, що поряд із загальнологічними принципами наукової класифікації (класифікування за суттєвими ознаками, використання єдиної основи поділу, співвідносності, недопущення взаємовиключення членів одного поділу та ін.) у класифікації юридичних фактів використовуються деякі специфічні принципи. Серед останніх можна виділити такі: розгляд юридичного факту в контексті соціальної ситуації, врахування складності природи окремих фактів (одночасне поєднання об'єктивного та суб'єктивного в одному факті).

Особливості юридичних фактів як об'єкта наукової класифікації визначають відповідний спосіб класифікації. Для проведення будь-якої класифікації спочатку необхідно вибрати певну ознаку, критерій поділу. При порівнянні різних фактів з'являється можливість розділити їх за цією ознакою. Різноманітність та значна кількість юридичних фак-

<sup>1</sup> Агарков, М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву [Текст] / М. М. Агарков. – М. : Юриздат, 1940. – С. 85–86.

<sup>2</sup> Див.: Юридические факты в советском праве [Текст]. – С. 28–29.

тів унеможливлують всебічну характеристику фактів у межах їх поділу за одним критерієм, хоч яким би універсальним він не зображувався. «Однак це не означає, що можливо і необхідно вдаватися до одночасного використання двох чи більше критеріїв у одному поділі для отримання бажаного результату»<sup>1</sup>. Одночасне використання двох ознак при поділі фактів не надає системі досконалості, а, навпаки, зменшує її наукове та практичне значення. Тому класифікація юридичних фактів являє собою сукупність більш чи менш розвинутих, паралельно існуючих класифікацій за різними критеріями. Тільки такі класифікації можуть дати досить повну характеристику юридичних фактів залежно від обраного дослідником аспекту розгляду фактів. Зрозуміло, що наукова та практична цінність таких класифікацій може бути різною і залежить від правильності вибору та чіткості формулювання критеріїв класифікації. Вибір ознаки класифікації визначається тими завданнями, які вирішуються при систематизації юридичних фактів.

Класифікація юридичних фактів — це один із традиційних і досить добре розроблених аспектів теорії. Різноманітністю фактичної основи класифікаційні дослідження завжди приваблювали науковців. Так, С. Ф. Кечек'ян вважав, що класифікація юридичних фактів може проводитись: а) за тими наслідками, які вони спричиняють, та б) за якість самих юридичних фактів<sup>2</sup>. На думку В. Б. Ісакова, сучасна структура класифікаційних досліджень юридичних фактів складається з таких елементів: 1) класифікація юридичних фактів за «вольовим» критерієм; 2) допоміжні класифікації; 3) дихотомічні класифікації<sup>3</sup>. Сьогодні наука має у своєму розпорядженні величезний обсяг відповідних досліджень, кожне з яких неможливо та і нема потреби розглядати у межах цієї роботи. Тому коротко зупинимося лише на зображенні окремих класифікацій, їх структурних частин та певних видів фактів, які мають особливе значення для дослідження системи юридичних фактів кримінального права.

Так, за характером наслідків юридичні факти прийнято розподіляти на правостворюючі (ті, що породжують правовідношення), правозмінюючі (ті, що змінюють зміст існуючого правовідношення) та

<sup>1</sup> Юридические факты в советском гражданском праве [Текст]. — С. 86.

<sup>2</sup> Кечек'ян, С. Ф. Правовідношення в соціалістическому обшестве [Текст] / С. Ф. Кечек'ян. — М., 1958. — С. 172.

<sup>3</sup> Див.: Юридические факты в советском праве [Текст]. — С. 30–31.

правоприпиняючі (ті, що припиняють існуюче правовідношення). Дослідимо прояв цієї класифікації стосовно юридичних фактів у кримінальному праві.

Питання про момент виникнення кримінального правовідношення досі залишається дискусійним у літературі з кримінального права. Деякі автори вважають, що кримінально-правове відношення, а тим самим кримінальна відповідальність як обов'язок винної особи відповідати за скоєний злочин виникає з моменту появи такого юридичного факту, як вчинення злочину<sup>1</sup>. А. Л. Ривлін вважав, що кримінальні правовідносини «виникають тоді, коли починається застосування норм кримінального права»<sup>2</sup>. Поділяючи цю думку, О. І. Санталов уточнює, що «кримінально-правове відношення виникає з того моменту, коли починається застосування норми кримінального права, тобто з моменту порушення кримінальної справи»<sup>3</sup>. Однак слід зазначити, що кримінальна справа може бути порушена і за відсутності складу злочину або події злочину. Правильно відзначає Т. Т. Дубінін, що таке «застосування норми кримінального права» будь-якого зв'язку з кримінальними правовідношеннями не має і моментом його виникнення бути не може<sup>4</sup>.

Установлення моменту виникнення кримінального правовідношення має, на наш погляд, пряму залежність від визначення того, що є юридичним фактом, який його породжує. Отже, моментом, з якого та чи інша дія або подія набуває ознак юридичного факту, описаного у кримінальному законі, можна констатувати появу кримінального правовідношення. Більшістю криміналістів юридичним фактом, який породжує кримінально-правове відношення, визначається вчинення особою злочину<sup>5</sup>. Разом із тим

<sup>1</sup> Див.: Пионтковский, А. А. Правоотношение в уголовном праве [Текст] / А. А. Пионтковский // Изв. вузов. Правоведение. – 1962. – № 2 – С. 87–89; Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М., 1968. – Т. 1. – С. 89–90.

<sup>2</sup> Ривлин, А. Л. Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях [Текст] / А. Л. Ривлин // Изв. вузов. Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 111.

<sup>3</sup> Санталов, А. И. Уголовно-правовые отношения и уголовная ответственность [Текст] / А. И. Санталов // Изв. вузов. Правоведение. – 1974. – № 5. – Вып. 1. – С. 125.

<sup>4</sup> Дубинин, Т. Т. О моменте возникновения уголовной ответственности [Текст] / Т. Т. Дубинин // Основания и порядок реализации уголовной ответственности : межвуз. сб. науч. ст. / отв. ред. С. А. Шейфер. – Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1989. – С. 32.

<sup>5</sup> Див.: Иоффе, О. С. Вопросы теории права [Текст] / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М., 1961. – С. 215–216; Курляндский, В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия [Текст] / В. И. Курляндский. – М., 1965. – С. 19; Пионтковский, А. А. О понятии уголовной ответственности [Текст] / А. А. Пионтковский // Сов. государство и право. – 1967. – № 12. – С. 41.

були висловлені й інші міркування щодо сутності юридичного факту, який породжує кримінальне правовідношення. Так, наприклад, Я. М. Браїнін вважав, що юридичним фактом, який породжує кримінальне правовідношення, є акт притягнення особи як обвинуваченого<sup>1</sup>. М. І. Загородніков та В. Г. Смирнов вважають, що таким юридичним фактом є набуття законної сили обвинувальним вироком суду<sup>2</sup>. Із такими підходами погодитися важко. Як відомо, встановлення органом дізнання, слідчим або судом ознак злочину ще не вирішує остаточного з'ясування питання про реальне вчинення злочину. Тому існування юридичного факту взагалі неправильно зводити до встановлення ознак злочину, наприклад, слідчим або судом. Відомо, що на практиці помилки хоча і небажані, але можливі в стадіях і судового розгляду, і винесення вироку<sup>3</sup>.

Помилково винесений вирок як обвинувальний, так і виправдальний, «встановлює» вчинення злочину, але не може «скасувати» реально вчиненого злочину або, навпаки, зробити його реальністю. Реальність, а точніше, матеріальність вчинення злочину, не пов'язана з фактом виявлення його ознак органами попереднього розслідування або винесення судом обвинувального вироку. Якщо злочин скоєно, але органи дізнання або попереднього слідства не виявили його, кримінально-правові відношення існують, оскільки вчинення злочину і є об'єктивною реальністю, яка повинна бути пізнана і встановлена слідством і судом, тобто той юридичний факт, який із цього моменту породжує обов'язок конкретної особи відповісти за вчинений злочин перед державою<sup>4</sup>. М. С. Строгович справедливо відзначив, що «вирок суду не робить людину злочинцем, а визначає злочинцем того, хто вже є злочинцем, хто став ним у момент вчинення злочину (якщо, звичайно, обвинувальний вирок винесено правильно)»<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Браїнін, Я. М. Уголовный закон и его применение [Текст] / Я. М. Браїнін. – М., 1967. – С. 96.

<sup>2</sup> Загородніков, Н. И. О пределах уголовной ответственности [Текст] / Н. И. Загородніков // Сов. государство и право. – 1967. – № 7. – С. 44–45; Смирнов, В. Г. Функции советского уголовного права [Текст] / В. Г. Смирнов. – Л., 1965. – С. 153–159.

<sup>3</sup> Див.: Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорской практики) [Текст] / А. В. Наумов. – Волгоград. 1973. – С. 9–10.

<sup>4</sup> Див.: Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорской практики) [Текст] / А. В. Наумов. – Волгоград, 1973. – С. 10.

<sup>5</sup> Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М., 1968. – Т. 1. – С. 89.

Для виникнення кримінально-правового відношення достатньо вчинення злочину. Саме з моменту вчинення злочинного діяння виникає і обов'язок особи, яка його вчинила, зазнавати тих несприятливих наслідків, які закон пов'язує із злочином, і право держави притягнути злочинця до виконання цього обов'язку. Таким чином, є наявними як суб'єкти правовідношення, так і кореспондуючі один одному їх юридичні обов'язки і суб'єктивні права, тобто наявне кримінально-правове відношення.

Отже, з моменту вчинення особою злочину між нею та державою складається кримінальне правовідношення. Значення юридичного факту діяння, які породжують ці правовідносини, надає саме закон про кримінальну відповідальність. Як відомо, згідно з пунктом 22 частини 1 статті 92 Конституції України виключно кримінальним законом визначаються діяння, які є злочином. Крім того, всі елементи такого правовідношення також визначаються кримінальним законом. Перш за все закон про кримінальну відповідальність визначає суб'єктний склад цих правовідносин — особу, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкта злочину, стаття 18 КК України), та державу, яка може піддати особу такій відповідальності. При цьому державу як учасника кримінальних правовідносин закон про кримінальну відповідальність називає не прямо, а опосередковано (у статтях 2, 8, 10 та ін. КК України).

Далі закон про кримінальну відповідальність визначає предмет таких правовідносин — кримінальну відповідальність. І нарешті він визначає права та обов'язки суб'єктів щодо предмета правовідносин. При цьому право держави покарати злочинця обмежується обов'язком покарати його лише в міру скоєного, а з боку злочинця обов'язок підлягати покаранню поєднується з правом бути покараним у строгій відповідальності до закону. І лише окреслені в законі ознаки конкретного діяння (склад злочину) служать підставою для вирішення питань про відповідальність такої особи<sup>1</sup>.

Таке кримінальне правовідношення, в якому держава має лише повноваження притягнути особу до кримінальної відповідальності за скоєний злочин, є кримінальним правовідношенням з покладення кримінальної відповідальності. Оскільки жодного іншого повноважен-

<sup>1</sup> Див.: Яковлев, А. М. Основания уголовной ответственности и личность преступника [Текст] / А. М. Яковлев // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. — Тбилиси, 1986. — С. 38.



ня, крім повноваження покласти на особу кримінальну відповідальність, держава в такому правовідношенні не має, то воно (це правовідношення) існує доти, поки таке повноваження держави не буде нею реалізоване або не буде припинено без реалізації.

Із метою реалізації названого повноваження органи державної влади спершу притягують особу до кримінальної відповідальності, а потім покладають на неї таку відповідальність. Притягнення особи до кримінальної відповідальності є стадією кримінального переслідування і починається, як відзначив в одному зі своїх рішень Конституційний Суд України, з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину<sup>1</sup>. Сама ж кримінальна відповідальність настає вже з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду<sup>2</sup>. Таким чином, якщо держава реалізує своє повноваження щодо покладення на особу кримінальної відповідальності, то кримінальне правовідношення між ними існує як протягом всього строку притягнення до кримінальної відповідальності та її зазнавання, так і ще протягом певного строку після закінчення відбування покарання, тобто протягом часу дана особа вважається судимою за вчинення злочину. Саме впродовж цього часу у держави існує і реалізується повноваження щодо покладення кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин.

Однак за певних умов зміст кримінально-правового відношення може бути змінений. Зокрема, це стосується зміни повноваження держави у такому правовідношенні. Як відомо, зміна кримінально-правового відношення, як і його поява чи припинення, відбувається у зв'язку з наявністю юридичного факту. Отже, для того щоб кримінально-правове відношення, в якому держава має повноваження покласти на особу кримінальну відповідальність, було змінене, впродовж часу його існування має з'явитися інший юридичний факт, відмінний від того, який породив це правовідношення.

Така зміна кримінального правовідношення відбувається у зв'язку з появою нового виду юридичного факту, а саме правозмінюючого юридичного факту. Дослідження правозмінюючих юридичних фактів у кримінальному праві, тобто юридичних фактів, що змінюють існуюче кримінально-правове відношення, започатковане в Україні в ро-

<sup>1</sup> Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) від 27 жовтня 1999 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 44.

<sup>2</sup> Там само.

ботах Ю. В. Бауліна та його учнів, що присвячені проблемам звільнення від кримінальної відповідальності. Так, зокрема, Ю. В. Баулін пише: «Таким юридичним фактом, здатним змінити існуюче кримінально-правове відношення, закон визнає, наприклад, позитивну посткримінальну поведінку особи, яка є суб'єктом даного правовідношення»<sup>1</sup>. Дослідження позитивної посткримінальної поведінки як юридичного факту, що змінює існуюче кримінально-правове відношення, здійснювали також М. Є. Григор'єва<sup>2</sup>, Ю. А. Пономаренко<sup>3</sup>, а також автор цих рядків<sup>4</sup>.

Під позитивною посткримінальною поведінкою традиційно прийнято розуміти вчинені суб'єктом злочину після його завершення суспільно корисні дії, з якими закон пов'язує можливість звільнення його від кримінальної відповідальності або від покарання. До таких дій належать, наприклад, щире каяття (стаття 45 КК України), примирення з потерпілим (стаття 46 КК України), доведення свого виправлення сумлінною поведінкою і ставленням до праці (стаття 81 КК України) тощо. Ці юридичні факти відповідно до закону змінюють існуюче кримінально-правове відношення, не припиняючи існування кримінально-правового відношення, а лише змінюючи його. Такий висновок випливає з того, що у правовідношенні, яке продовжує існувати, зберігається суб'єктний склад попереднього правовідношення — особа, яка вчинила злочин, та держава. Зберігається і предмет правовідношення — кримінальна відповідальність за вчинення злочину. Змінюється лише зміст цього правовідношення: в окремих випадках до повноваження держави покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність додається повноваження звільнити її від

<sup>1</sup> Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. — К. : Атіка, 2004. — С. 49.

<sup>2</sup> Григор'єва, М. Е. Уголовно-правовые средства освобождения лица от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием [Текст] / М. Е. Григор'єва // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. Вип. 66 / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. — С. 180.

<sup>3</sup> Пономаренко, Ю. А. Питання звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 2 ст. 255 КК України [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару. Харків 1–2 жовт. 2002 р. / редкол.: В. В. Сташис та ін. — Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив. 2003. — С. 166–167 (166–170).

<sup>4</sup> Наден, О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / О. В. Наден. — Х. : Право, 2003. — С. 82–84.

такої. В інших же випадках повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність замінюється повноваженням звільнити її від такої відповідальності.

Отже, з моменту виникнення правозмінюючого юридичного факту існуюче між особою та державою кримінальне правовідношення не припиняється, а змінюється, трансформується. Якщо до цього воно існувало як кримінальне правовідношення, змістом якого було покладення на особу кримінальної відповідальності, то віднині воно існує як кримінальне правовідношення, змістом якого є або можливість покласти на особу кримінальну відповідальність чи звільнити її від такої, або лише звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Такі можливі варіанти зміни повноважень одного із суб'єктів кримінального правовідношення цілком відповідають класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності на обов'язкові та факультативні, що була досліджена вище. Очевидно, що коли новий юридичний факт створює для держави у кримінально-правових відношеннях повноваження на звільнення особи від кримінальної відповідальності як додаткове до повноваження покласти на неї таку відповідальність, то має місце факультативний вид звільнення від кримінальної відповідальності. У такому разі суд, який представляє державу у цих правовідношеннях, спершу обирає одне з двох повноважень, що йому належать, а потім — реалізує обране повноваження.

В інших же випадках новий юридичний факт замінює повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність іншим повноваженням — повноваженням звільнити її від такої. У цьому разі суд вже не постає перед вибором, оскільки обирати йому немає з чого. Він має лише одне повноваження і зобов'язаний його реалізувати. Інакше кажучи, суд у такому разі імперативно зобов'язаний звільнити особу від кримінальної відповідальності, що характерно саме для обов'язкових видів звільнення.

**Правоприпиняючі юридичні факти у кримінальному праві.** Правоприпиняючими є ті юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення відповідного правовідношення. З моменту появи цих юридичних фактів правовідношення, яке виникло раніше, припиняє своє існування як таке. Ось чому питання про правоприпиняючий юридичний факт у кримінальному праві — це питання про момент припинення кримінального правовідношення.

Припинення кримінального правовідношення в наукових дослідженнях часто пов'язується з моментом припинення кримінальної відповідальності. Саме тому питання про момент припинення кримінальних правовідносин традиційно досліджувалося в аспекті питання про момент припинення кримінальної відповідальності. Що ж до самого моменту припинення кримінальної відповідальності, то він розумівся авторами по-різному, у зв'язку з чим називалися і різні моменти припинення кримінального правовідношення.

Отже, щодо моменту припинення кримінальної відповідальності, найбільш поширеними в літературі були такі позиції. Одні криміналісти вважали, що кримінальна відповідальність припиняється з моменту відбуття покарання<sup>1</sup>. На думку інших, кримінальна відповідальність припиняється з моменту *погашення чи зняття судимості*<sup>2</sup>. *Окремі автори, беручи до уваги, що відбуття не будь-якого покарання тягне за собою стан судимості, уточнюють, що кримінальна відповідальність припиняється з моменту відбуття покарання або погашення чи зняття судимості*<sup>3</sup>. Таким чином, очевидним є те, що принципово питання про момент припинення кримінальної відповідальності вирішується різними криміналістами однозначно. Вона вважається припиненою з моменту відбуття особою тих правообмежень, які входять до її обсягу. Відмінності ж у висновках обумовлені лише тим, який обсяг правообмежень вкладається до змісту поняття кримінальної відповідальності. Ті криміналісти, які виводять стан судимості за межі кримінальної відповідальності, вважають її припиненою з моменту відбуття покарання. Ті ж дослідники, які дотримуються думки про те, що судимість є одним із правообмежень, в яких полягає кримінальна відповідальність, визначають момент її закінчення саме моментом погашення чи зняття судимості.

Досліджуючи питання про елементи кримінальних суспільних відносин, які є об'єктом кримінально-правового регулювання, та кримінального правовідношення, яке є його предметом, ми дійшли висновку

<sup>1</sup> Див.: Ребане, И. А. Проблемы совершенствования уголовного законодательства [Текст] / И. А. Ребане // Изв. вузов. Правоведение. – 1987. – № 5. – С. 54 тощо.

<sup>2</sup> Див.: Курс советского уголовного права [Текст]. – Т. I. – Л., 1968. – С. 238; Багрий-Шахматов, Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации [Текст] / Л. В. Багрий-Шахматов. – Одесса, 1998. – С. 80.

<sup>3</sup> Див.: Коробов, В. П. Пределы уголовной ответственности [Текст] / В. П. Коробов // Основания и порядок реализации уголовной ответственности. – Куйбышев. 1989. – С. 27 тощо.

про те, що такий їх елемент, як об'єкт, в обох випадках становить кримінальна відповідальність, під якою мислиться вся сукупність передбачених кримінальним законом обмежень прав і свобод особи, яка вчинила злочин. У сучасній літературі в такому розумінні кримінальну відповідальність досліджує, наприклад, Ю. В. Баулін, який виділяє в ній потенційний і реальний аспекти. При цьому під потенційною кримінальною відповідальністю розуміються ті правообмеження, що передбачені кримінальним законом для невизначеного кола осіб, які можуть вчинити злочин, під реальною — ті правообмеження, що застосовуються на підставі вироку суду до конкретної особи, яка вчинила злочин<sup>1</sup>. Зрозуміло, що саме потенційна кримінальна відповідальність є об'єктом кримінально-правових суспільних відносин, які становлять об'єкт кримінально-правового регулювання, а реальна — об'єктом кримінального правовідношення, яке становить його предмет. Саме тому, коли йдеться про момент припинення кримінальної відповідальності, у даному випадку мається на увазі момент припинення реальної кримінальної відповідальності, яка становить собою зміст кримінального правовідношення.

Із моменту відбуття всіх правообмежень, у яких полягає реальна кримінальна відповідальність, тобто, за загальним правилом, із моменту погашення чи зняття судимості припиняється юридичний зміст існуючого між державою та особою, яка вчинила злочин, кримінального правовідношення. В окремих випадках юридичний зміст існуючого кримінального правовідношення може припинитися і раніше, коли всі правообмеження, в яких для даного випадку полягає кримінальна відповідальність, закінчилися не з моменту погашення чи зняття судимості, а з моменту відбуття самого покарання. Маються на увазі випадки, коли особа засуджується до покарання, відбуття якого не тягне за собою судимості. Так, відповідно до пунктів 3 і 4 статті 89 КК України визнаються такими, що не мають судимості особи, які відбули основне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, а також особи, які відбули покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, а також військовослужбовці, які відбули покарання на гауптвахті замість арешту. У названих випадках держава більше неповноважна покладати на таку

<sup>1</sup> Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. — К. : Атіка, 2004.

особу кримінальну відповідальність, а особа більше не зобов'язана її зазнавати (відбувати). Отже, з цього моменту з кримінального правовідношення зникає обов'язковий його елемент — зміст такого правовідношення, у зв'язку з чим воно припиняє існувати як таке.

Таким чином, за загальним правилом кримінальне правовідношення припиняється з моменту відбуття реальної кримінальної відповідальності, яка становить його зміст. Тому слушним буде висновок, що основним правоприпиняючим юридичним фактом у кримінальному праві є реалізація кримінальної відповідальності. Саме з моменту її закінчення і припиняється кримінальне правовідношення, що склалося між державою та особою, яка вчинила злочин. Такий юридичний факт, з огляду на його традиційність, типовість і в цілому бажаність для припинення кримінального правовідношення, пропонується називати ординарним правоприпиняючим юридичним фактом у кримінальному праві.

Проте кримінальне правовідношення в багатьох випадках може припинитися і до повної реалізації кримінальної відповідальності. Усвідомлюючи це, окремі криміналісти у своїх дослідженнях вже підійшли до постановки питання про розширення переліку правоприпиняючих юридичних фактів у кримінальному праві. Так, наприклад, В. С. Єгоров у ході дослідження питання про звільнення від кримінальної відповідальності доходить цілком слушного висновку про те, що кримінальна відповідальність може припинитися не тільки з моменту їх відбуття, а й раніше. Він, зокрема, зазначає, що це може бути «пов'язане із чотирма різними за змістом юридичними обставинами» і називає серед обставин такі: 1) звільнення особи від кримінальної відповідальності; 2) неможливість її застосування (коли винна особа померла або захворіла на психічне захворювання, яке виключає осудність); 3) декриміналізацію вчиненого особою злочинного діяння та нарешті 4) повне відбуття особою всіх передбачених законом мір негативного впливу, що входять до змісту кримінальної відповідальності<sup>1</sup>. Підтримавши такий підхід, до правоприпиняючих юридичних фактів варто було б віднести звільнення від кримінальної відповідальності, смерть особи, яка вчинила злочин, або її психічне захворювання, яке виключає осудність, та декриміналізацію вчиненого злочину.

<sup>1</sup> Єгоров, В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности [Текст] / В. С. Єгоров. — М., 2002. — С. 28–29.

У цілому таке судження уявляється правильним. Проте воно, на наш погляд, потребує деяких уточнень.

Уважаємо, автор не достатньо обґрунтовано об'єднав усі ці право-припиняючі юридичні факти в одну групу. Так, наприклад, звільнення особи від кримінальної відповідальності відбувається у кримінальному правовідношенні, зміст якого зазнав трансформації у зв'язку з появою правозмінюючого юридичного факту, яким, як уже зазначалося вище, за загальним правилом, є позитивна посткримінальна поведінка. З моменту появи такого юридичного факту обов'язок держави щодо покладення на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності, що становить зміст кримінального правовідношення, замінюється або доповнюється обов'язком звільнити таку особу від кримінальної відповідальності. Саме тому звільнення від кримінальної відповідальності розглядається нами як реалізація судом юридичного обов'язку, інакше кажучи — як реалізація змісту кримінального правовідношення стосовно його об'єкта. Оскільки ж кримінальне правовідношення, змістом якого є звільнення особи від кримінальної відповідальності, не має принципових відмінностей від кримінального правовідношення, змістом якого є покладення такої відповідальності на особу, яка вчинила злочин, і так само спрямоване на досягнення цілей кримінального права і кримінальної відповідальності<sup>1</sup>, то в даному випадку також можна говорити про ординарний право-припиняючий юридичний факт у кримінальному праві. Таким юридичним фактом є набуття законної сили постановою (ухвалою) суду про звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин. Саме з цього моменту обов'язок держави щодо звільнення від кримінальної відповідальності того, хто вчинив злочин, є реалізованим, а отже, такий обов'язок зникає, з ним зникає і весь юридичний зміст кримінального правовідношення, а значить, і саме правовідношення припиняється.

Таким чином, ординарними юридичними фактами, які припиняють кримінальне правовідношення, є ті юридичні факти, які полягають у реалізації обов'язків його суб'єктів. Найбільш поширений серед них — реалізація особою, яка вчинила злочин, свого обов'язку щодо відбуття покладеної на неї кримінальної відповідальності й реалізація при

<sup>1</sup> Детальніше про це див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. — Х. : Право. 2003.

цьому державою свого обов'язку щодо покладення такої відповідальності на цю особу. Менш поширений, проте такий, що має схожу юридичну природу, — це виконання державою свого обов'язку щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності, яка (особа) при цьому виконує свій обов'язок піддатися рішенню держави про таке звільнення.

Проте кримінальне правовідношення може бути припинене і до настання вказаних юридичних фактів. Так, В. С. Єгоров цілком слушно вказує на декриміналізацію вчиненого злочину, смерть особи, захворювання її на психічну хворобу, що виключає осудність. Проте вказаний автор відносить їх до обставин, які припиняють кримінальну відповідальність. Беззастережно з цим погодитися важко. Цілком очевидно, що дані обставини можуть мати місце в різні періоди існування кримінального правовідношення.

Зокрема, якщо вони виникають у момент, коли кримінальне правовідношення перебуває на стадії реалізації кримінальної відповідальності, тобто вже після набуття законної сили обвинувальним вироком суду, то в даному випадку цілком можна говорити про те, що вони припиняють кримінальну відповідальність, а з нею і кримінальне правовідношення. Так, наприклад, відповідно до частини 2 статті 74 КК України «особа, засуджена за діяння, караність якого законом усунена, підлягає негайному звільненню від призначеного судом покарання». При цьому, відповідно до частини 3 статті 88 КК України «особи ... що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості». Отже, якщо закон, який декриміналізував певний злочин, набув чинності в період відбування покарання особою, яка вчинила такий злочин, то з моменту набуття ним чинності припиняється кримінальна відповідальність даної особи, а значить і кримінальне правовідношення, яке склалося між нею та державою у зв'язку з вчиненням нині декриміналізованого діяння, яке раніше визнавалося злочином.

Так само смерть засудженого в період відбування ним кримінальної відповідальності (тобто в період відбування покарання або впродовж строку судимості) припиняє таку кримінальну відповідальність, а значить і кримінальне правовідношення.

Проте цілком очевидно, що декриміналізація вчиненого злочину може відбутися, а смерть особи, яка його вчинила, може настати в перший період розвитку кримінального правовідношення, тобто ще до



набрання законної сили обвинувальним вироком суду. В такому випадку говорити про припинення кримінальної відповідальності не доводиться, оскільки вона ще й не розпочалася. У кримінальному правовідношенні, що знаходиться на даній стадії розвитку, кримінальна відповідальність все ще має потенційний щодо особи, яка вчинила злочин, характер, оскільки для неї вона ще не визначена чітко за обсягом правообмежень судом. Разом із тим цілком очевидно і те, що кримінальна відповідальність у такому випадку так і залишиться не-реалізованою, точніше — її реалізація не розпочнеться. У чому ж причина цього?

На наш погляд, причина такого стану полягає у припиненні кримінального правовідношення, яке в названих і подібних випадках не пов'язане з реалізацією його змісту, тобто з відбуттям кримінальної відповідальності або зі звільненням від неї. Інакше кажучи, настають певні обставини, з якими пов'язується припинення кримінального правовідношення, тобто певного роду правоприпиняючі юридичні факти кримінального права.

При цьому такі правоприпиняючі юридичні факти мають природу, відмінну від правової природи розглянутих вище ординарних правоприпиняючих юридичних фактів. Ця відмінність зумовлена тим, що за даних юридичних фактів кримінальне правовідношення припиняється виходячи з якісно інших причин, відмінних від реалізації його змісту. Інакше кажучи, кримінальне правовідношення припиняється через виниклу неможливість реалізації змісту цього правовідношення.

За яких же умов може складатися та ситуація, коли зміст кримінального правовідношення не може бути реалізований? Таких умов, очевидно, дві. Перша з них — це знищення самого змісту кримінального правовідношення. Воно відбувається тоді, коли закон про кримінальну відповідальність змінюється таким чином, що держава більше не є повноважною ні притягнути особу до кримінальної відповідальності за раніше скоєний злочин, ні звільнити її від кримінальної відповідальності за нього в силу того, що само скоєне особою діяння більше стає кримінально індиферентним: перестає визнаватися злочином. У такій ситуації, яка має назву декриміналізації злочину, кримінальна відповідальність за нього погашається<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Детальніше див.: Пономаренко, Ю. А. Зворотна дія кримінального закону у часі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. А. Пономаренко. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. — С. 14.

Другою умовою, за якої не може бути реалізований зміст кримінального правовідношення, у зв'язку з чим і все дане правовідношення припиняється, є зникнення одного з його суб'єктів. Зрозуміло, що в більшості випадків мова йде про такого суб'єкта, як особа, яка вчинила злочин і підлягає за нього кримінальній відповідальності. Причиною ж, з якої може «зникнути» цей суб'єкт, є його смерть. Оскільки кримінальна відповідальність заснована на принципах індивідуальності та вини, то правонаступництво в кримінальному правовідношенні є неприпустимим. Отже, з моменту смерті особи, яка вчинила злочин, припиняється її кримінальне правовідношення з державою в силу того, що ні держава не може виконати свій обов'язок щодо покладення кримінальної відповідальності, ні особа не може виконати свій обов'язок щодо її зазнавання. Саме тому пункт 8 частини 1 статті 6 КПК України і встановлює, що кримінальна справа не може бути порушена, а порушена підлягає закриттю «щодо померлого, за винятком випадків, коли провадження у справі є необхідним для реабілітації померлого або відновлення справи щодо інших осіб за нововиявленими обставинами».

Умоглядно також можна передбачити ситуацію, коли з кримінального правовідношення вибуває інший суб'єкт — держава, щодо якої жодна інша держава не здійснює правонаступництва. Проте така ситуація дійсно має виключно умоглядний характер і навряд чи матиме практичний прояв у сучасності.

Отже, у названих випадках (декриміналізація вчиненого злочину та смерть особи, яка є суб'єктом кримінально-правового відношення) кримінальне правовідношення припиняється не з причин реалізації його змісту, а з причин неможливості його реалізації. Такі обставини мають виключний характер щодо припинення кримінального правовідношення, не є для нього типовими і бажаними, а тому їх цілком можна, на протипагу розглянутим вище, іменувати екстраординарними.

Виходячи з викладеного, правоприпиняючі юридичні факти у кримінальному праві можуть бути класифіковані на такі дві групи: ординарні та екстраординарні. До перших належать ті юридичні факти, які полягають у реалізації змісту кримінального правовідношення, у зв'язку з чим останнє і припиняється. До другої групи необхідно віднести ті, які унеможливають реалізацію змісту такого право-

відношення, що також тягне за собою припинення цього правовідношення.

Крім класифікації за їх значенням (на правопороджуючі, правозмінюючі та правоприпиняючі) юридичні факти в кримінальному праві можуть бути класифіковані ще й за іншими обставинами. Так, у загальній теорії права прийнято поділяти всі юридичні факти на події та дії. До перших, зокрема, належать ті юридичні факти, які є явищами, що не залежать від волі особи<sup>1</sup>. Відповідно, другу групу становлять ті, які є діями, тобто свідомими вчинками людини, в яких виявляється її волевиявлення<sup>2</sup>.

Загальний принцип кримінального права України — надавати значення юридичних фактів виключно діям (а точніше — діям) людини або держави. Саме тому до юридичних фактів належать такі діяння, як: злочин, позитивна посткримінальна поведінка, відбуття кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності. Проте у тих випадках, де це є необхідним, значення юридичного факту отримують також і події. До таких, зокрема, належать ті події, які унеможливають реалізацію кримінально-правового відношення в цілому або в певній частині. Так, у цілому унеможливають реалізацію кримінально-правового відношення і тягнуть за собою його припинення смерть особи, яка вчинила злочин, декриміналізація вчиненого злочину. В певній частині роблять неможливою його реалізацію психічне або інше тяжке захворювання особи, яка вчинила злочин, у зв'язку з чим особа може бути звільнена від покарання на підставі статті 84 КК України. Проте в окремих випадках закон невинувато розширює коло тих подій, яким він надає значення юридичного факту. Так, наприклад, значення правозмінюючого юридичного факту має зміна обстановки, яка створює підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності (стаття 48 КК України). На наш погляд, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності має заохочувальний характер, стосовно неї підстави може створювати лише позитивна посткримінальна поведінка особи, тобто виключно такі юридичні факти, які є діями особи.

<sup>1</sup> Див.: Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма-Инфра-М, 1999. — С. 379.

<sup>2</sup> Там само.

### 3.2. Застосування норм кримінального права як форма індивідуального кримінально-правового регулювання

Досягнення мети правового регулювання суспільних відносин здійснюється тоді, коли встановлені нормами права правила поведінки втілюються в життя відповідними суб'єктами — адресатами цих норм. У цьому випадку йдеться про те, що правило поведінки, загальним чином визначене в нормі права для певної ситуації, з площини потенційного («як має бути») переходить у площину реального («як є»), інакше кажучи — реалізується. Не можна не погодитися з А. В. Наумовим у тому, що «оскільки основною функцією правової норми є правове регулювання суспільних відносин, остільки виконання її завдань полягає у фактичному врегулюванні нею конкретних суспільних відносин. Якщо норма права виконала своє соціальне призначення, тобто підкорила собі вольову поведінку людей у процесі їх спільної діяльності або спілкування, можна сказати, що реалізація цієї правової норми є наявною»<sup>1</sup>. Саме реалізація норми права завершує процес правового регулювання суспільних відносин і залежно від того, якою вона (реалізація) є, можна судити і про якість самого правового регулювання в цілому, і про стан правопорядку (законності) в суспільстві, і про ефективність окремих державних та соціальних інституцій, і про деякі інші явища, що пов'язані з правовим регулюванням. У зв'язку з цим теоретичні питання реалізації норм права традиційно мають вагоме значення не тільки у вченні про правове регулювання суспільних відносин, а й в усій правознавчій науці (як загальній теорії, так і в окремих галузях) загалом.

Дослідження окремих питань реалізації норм права в поведінці учасників правовідносин почалося у вітчизняному правознавстві ще наприкінці XIX століття, проте особливого розвитку набуло у другій половині XX століття з появою концепції механізму правового регулювання. Ґрунтовні дослідження цих питань з позицій загальної теорії права здійснювали С. С. Алексєєв, С. Н. Братусь, А. Б. Венгеров, І. Я. Дюрягін, В. М. Карташов, В. В. Лазарєв, П. О. Недбайло, А. С. Піголкін, Ю. С. Решетов та деякі інші автори. У результаті проведених

<sup>1</sup> Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. — Волгоград : Волгогр. ВСШ МВД СССР. 1973. — С. 35.

ними досліджень було вироблено та досліджено як загальне поняття реалізації форм права, так і виділено та описано його форми. І слід відзначити, що в цілому ці питання були розв'язані достатньо повно і послідовно, у зв'язку з чим протягом певного часу задовольняли потреби юридичної науки.

Проте переосмислення багатьох юридичних концепцій, кардинальні зміни в методологічних підходах до дослідження проблем держави та права привели до того, що в уже здавалося б давно вирішених питаннях правознавці знаходять нові аспекти, нові залежності, відкривають раніше не відомі грані досліджуваних явищ. Загальновідомо, що тільки послідовне проведення поділу права на публічне та приватне і постановлення висновків у залежність від тієї чи іншої природи досліджуваної галузі права вже привело правознавців до нових висновків щодо певних властивостей окремих, раніше вже неодноразово досліджуваних явищ<sup>1</sup>. Цілком імовірно, що критичний аналіз вчення про реалізацію норм права з урахуванням його природної дихотомії дасть змогу розглянути особливості її прояву в приватному та публічному праві, що, у свою чергу, стане підвалинами для подальших наукових досліджень реалізації норм кримінального права як права публічного.

У загальній теорії права питання про поняття реалізації норм права вирішується без конкретизації того, про реалізацію приватного чи публічного права йдеться. Тим не менше, окремі дослідники вкладають у нього дещо різний зміст, залежно від того, як ними розуміється регулятивна функція права. Ті, хто дотримуються вузько юридичного розуміння правового регулювання, тобто як впливу права на поведінку суб'єктів виключно через юридичні засоби, пов'язують регулятивну функцію права тільки з правовідносинами. Зокрема, ці автори вважають, що будь-яка правова норма може бути реалізована тільки у правовідносинах, а поза ними жодна правореалізація неможлива<sup>2</sup>. Інші ж вчені, розуміючи регулятивну функцію права більш широко, тобто

<sup>1</sup> Див., наприклад: Баулін, Ю. В. Кримінальне право як публічна галузь права [Текст] / Ю. В. Баулін // Вісн. Конституц. Суду України. – 2005. – № 2. – С. 83–85.

<sup>2</sup> Див.: Крезе, О. О. Нормативно-правові акти судових органів в механізмі дії права [Текст] / О. О. Крезе // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / голов. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13–14. – С. 223; Стальгевич, А. К. Некоторые вопросы теории социалистических правоотношений [Текст] / А. К. Стальгевич // Сов. государство и право. – 1957. – № 2. – С. 24–25; Толстой, Ю. К. [Рецензія] / Ю. К. Толстой // Изв. вузов. Правоведение. – 1958. – № 4. – С. 121–126. – Рец. на кн.: Советское право – регулятор общественных отношений / Л. С. Явич. – М., 1958.

включаючи до неї не тільки власне юридичний вплив на суб'єктів, а й ціннісно-орієнтаційний, виховний, ідеологічний тощо, цілком логічно більш широко розуміють і реалізацію права. Зокрема, вони вважають, що реалізація правової норми відбувається не тільки через правовідносини, що існують й інші форми цього процесу<sup>1</sup>.

Не зупиняючись на детальному аналізі та критиці аргументів прибічників обох позицій, ще раз нагадаємо нашу позицію про те, що правове регулювання необхідно розуміти як вплив права на суспільні відносини виключно через правові засоби, і наведемо необхідні аргументи на його користь. Інакше кажучи, до змісту правового регулювання належить тільки визначення нормами права суб'єктивних прав, обов'язків та повноважень учасників таких відносин. Будь-який інший вплив права на їх поведінку (ціннісно-орієнтаційний, виховний, ідеологічний тощо) перебуває за рамками правового регулювання. З такого розуміння змісту правового регулювання цілком логічним буде висновок про те, що реалізуються норми права виключно в рамках правовідносин, які ними регулюються. Отже, вважаємо, судження тих юристів, які знаходять за можливе досліджувати реалізацію норм права поза рамками правовідносин, не може бути підтриманим. Реалізацію права (норм права) необхідно розглядати виключно в рамках правовідносин. «У цілому, реалізація норм права може бути визначена як процес їх фактичного втілення в суспільних відносинах через правомірну поведінку соціальних суб'єктів, що здійснюють належні їм суб'єктивні юридичні права і обов'язки»<sup>2</sup>.

У загальній теорії права «за характером правореалізуючих дій, що обумовлені змістом правової норми»<sup>3</sup>, або «залежно від видів юридичних норм»<sup>4</sup>, або «за способами здійснення правових приписів»<sup>5</sup> тради-

<sup>1</sup> Див.: Орзих, М. Ф. *Формы реализации норм социалистического права [Текст] / М. Ф. Орзих // Сов. государство и право. – 1968. – № 2. – С. 100–103; Пиголкин, А. С. *Формы реализации норм общенародного права [Текст] / А. С. Пиголкин // Сов. государство и право. – 1963. – № 6. – С. 25–36.**

<sup>2</sup> *Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 360.*

<sup>3</sup> *Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – С. 423.*

<sup>4</sup> *Алексеев, С. С. *Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 115.**

<sup>5</sup> *Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 361.*

ційно виділяють три форми реалізації права: використання, дотримання та виконання<sup>1</sup>. Поряд з ними як «особлива (неординарна) форма реалізації правових норм» називається застосування права. Окремі ж правознавці нічого особливого, неординарного в застосуванні права не вбачають, відносячи його на загальних підставах до форм реалізації права, рівнозначної з використанням, дотриманням та виконанням<sup>2</sup>. При цьому перші три з названих форм реалізації права вважаються такими, що звернуті переважно чи виключно до приватних суб'єктів, і розуміються, в цілому, однозначно. Практично загально визнано, що: «використання — форма реалізації, яка виражається у здійсненні можливостей, що випливають з дозволів. Характерна риса такої форми реалізації — активна поведінка суб'єктів; причому воно стосується суб'єктивних прав, прав на свою власну активну поведінку, на використання наданих правом юридичних можливостей (використання, наприклад, права на захист, права юридичного розпорядження об'єктами власності, винахідницьких прав). Дотримання — форма реалізації, яка виражається в тому, що суб'єкти узгоджують свою поведінку з юридичними заборонами. Характерна риса такої форми — пасивна поведінка суб'єктів: вони не вчиняють дій, заборонених юридичними нормами, тобто виконують покладені на них пасивні обов'язки. Виконання — форма реалізації, яка виражається в діях суб'єктів зі здійснення зобов'язуючого правового припису. Характерна риса такої форми — активна поведінка суб'єктів: вони вчиняють дії, що приписуються юридичними нормами, тобто виконують покладені на них обов'язки щодо активної поведінки»<sup>3</sup>. Що ж до застосування права, то воно більшістю дослідників розуміється як особлива форма його реалізації, іноді як складна форма правореалізації, потреби в якій про-

<sup>1</sup> Див.: Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. — М.: БЕК, 1994. — С. 176–177; Загальна теорія держави і права [Текст]: підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 361; Карташов, В. Н. Применение права [Текст]: учеб. пособие / В. Н. Карташов. — Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1980. — С. 6; Рабинович, П. М. Основы общей теории права та держави [Текст]: навч. посіб. / П. М. Рабинович. — 5-те вид. зі змінами. — К.: Атіка, 2001. — С. 129; Теория государства и права [Текст]: курс лекций / М. Н. Марченко, А. В. Мишкевич, О. Э. Лейст и др.; под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — С. 416–422.

<sup>2</sup> Див.: Проблемы общей теории государства и права [Текст]: учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М.: Норма-Инфра-М, 1999. — С. 423.

<sup>3</sup> Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. — М.: БЕК, 1994. — С. 176–177.

являються, коли адресати правових норм не можуть реалізувати свої права та обов'язки безпосередньо<sup>1</sup>. Підкреслимо ще раз — у таких визначеннях немає жодних відмінностей у тому — про реалізацію норм приватного чи норм публічного права йдеться.

Проте ці відмінності з очевидністю мають бути. Не потребує спеціального доведення той факт, що приватне і публічне право як самостійні підсистеми права кожне мають свої унікальні властивості. І навіть тоді, коли для позначення схожих явищ публічно-правової і приватноправової сфери вживають однакових термінів, зміст означуваних ними понять розрізняється. Так, норма приватного права має властивості, відмінні від норми публічного права; правовідносини в публічному праві не є тотожними правовідносинам у приватному праві; відповідальність у приватному праві — це не відповідальність у публічному праві тощо.

Приватноправові суспільні відносини — це особисті немайнові та майнові відносини, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (частина 1 статті 1 ЦК України). Натомість публічно-правові відносини — це суспільні відносини, що складаються між юридично нерівними суб'єктами, один з яких (держава, публічна влада) підпорядковує своїй волі поведінку іншого. У правовій державі правовий статус учасників (суб'єктів) суспільних відносин, незалежно від того, є вони приватними чи публічними, а щодо публічних — також і незалежно від того, про домінуючого чи підпорядкованого суб'єкта йдеться, визначається виключно нормами права. Отже, реалізація цих норм має місце як у приватноправових, так і в публічно-правових суспільних відносинах.

У приватноправових суспільних відносинах норми права використовуються, виконуються чи дотримуються безпосередньо їх учасниками — фізичними та юридичними особами. Указаний висновок не заперечується і щодо тієї ситуації, коли «держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин» (частина 1 статті 167 ЦК України), тобто коли держава приходить у ці відносини «під маскою» приватного суб'єкта — юридично рівного з іншим

<sup>1</sup> Див.: Дюрягин, И. Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы [Текст] / И. Я. Дюрягин. — Свердловск, 1973. — С. 7-9; Павлишин, О. В. Основні напрямки вдосконалення застосування норм права в Україні [Текст] / О. В. Павлишин // Часопис Київського університету права. — 2004. — № 4. — С. 33; Сливка, С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації [Текст] / С. С. Сливка // Життя і право. — 2004. — № 4. — С. 33.



суб'єктом. У таких випадках вона (в особі її органів) також використовує норми приватного права (наприклад, при оголошенні конкурсу (тендеру) на закупівлю товарів для державних потреб), виконує їх (наприклад, у тих випадках, коли вона є боржником у зобов'язаннях) або ж дотримується (наприклад, як і всі інші учасники цивільних відносин, держава дотримується обов'язку не перешкоджати чужому законному праву власності). Таким чином, використання, виконання та дотримання норм приватного права завжди здійснюється «зсередини», тобто самими учасниками відповідних суспільних відносин. Коли ж йдеться про застосування норм приватного права, то в даному випадку картина є дещо іншою.

Застосування норм приватного права здійснюється суб'єктом, який не є учасником відповідних цивільних правовідносин. Традиційно вважалося, що суб'єктом, який може застосовувати норми права (без конкретизації, про приватне чи публічне право йдеться), може бути держава, окремі ж автори припускали можливість здійснення правозастосування також і уповноваженими на те громадськими організаціями чи іншими суб'єктами. З цього приводу в науці навіть розпочалася певна дискусія. Одні автори стверджують, що «застосуванням права називається... розгляд і вирішення справ уповноваженими на те *державними органами або посадовими особами* та прийняття рішень, що визначають юридичне значення встановлених обставин справи»<sup>1</sup>, інші вважають, що правозастосування — «це здійснювана у спеціально встановлених законом формах державно-владна, організуюча діяльність компетентних *державних органів і уповноважених державою органів громадськості* по винесенню індивідуально-конкретних правових приписів»<sup>2</sup>. Окремі дослідники обтічно зазначають, що «застосування права — це владна організуюча діяльність *компетентних органів та осіб*, що має своєю метою сприяння адресатам правових норм у реалізації прав та обов'язків, які їм належать, а також контроль за даним процесом»<sup>3</sup> (курсив скрізь наш. — О. Н.). Очевидно, ця дискусія й була викликана саме нехтуванням поділу права на приватне та публічне.

<sup>1</sup> Теория государства и права [Текст] : курс лекций / М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др. ; под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — С. 422.

<sup>2</sup> Дюрягин, И. Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы [Текст] / И. Я. Дюрягин. — Свердловск, 1973. — С. 19.

<sup>3</sup> Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М. : Норма-Инфра-М, 1999. — С. 425.

Дійсно, не можна заперечувати, що застосування норм приватного права може здійснюватися державою. Проте, у даному випадку вона не є суб'єктом тих цивільних правовідносин, щодо яких застосовується норма права. Так, суд, здійснюючи захист цивільних прав (стаття 16 ЦК України), не є суб'єктом відповідних цивільних правовідносин, проте виступає як суб'єкт застосування норм цивільного права до цих відносин. Ніщо не перешкоджає визнати застосувачем норм цивільного права і тих недержавних суб'єктів, які не будучи учасниками цивільних правовідносин застосовують до них норми цивільного права за ініціативою самих учасників таких відносин або відповідно до закону. Зокрема, відповідно до Закону України «Про третейські суди» «третейський суд — це недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб ... для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин» (частина 1 статті 2) і вирішує він їх шляхом застосування законодавства України, міжнародних договорів чи норм права інших держав (стаття 11)<sup>1</sup>. Варто, на наш погляд, також підтримати судження тих вчених, які вважають, що застосування норм приватного права може здійснюватися і такими недержавними суб'єктами, як приватні нотаріуси<sup>2</sup>. Отже, застосування норм приватного права здійснюється ззовні — суб'єктом, який не є учасником тих суспільних відносин, що ними регулюються.

Цілком очевидно, що використання, виконання та дотримання норм права має місце і в публічно-правових суспільних відносинах. Причому підпорядкованим суб'єктом таких відносин норми права можуть реалізовуватися в усіх цих формах. Зокрема, підпорядкований суб'єкт у публічно-правових відносинах може використати право (на участь у виборах чи референдумі), виконати обов'язок (зі сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів) чи дотриматися заборони (на розголошення довіреної йому державної таємниці). Що ж стосується домінуючого суб'єкта публічно-правових відносин (держави), то в тих випадках, коли норма публічного права звернута саме до нього, ним правореалізація здійснюється виключно у формі застосування шляхом визначення на підставі норм права виду і обсягу прав і обов'язків кон-

<sup>1</sup> Про третейські суди [Текст] : Закон України від 11 травня 2004 року // Відом. Верхов. Ради України. — 2004. — № 35. — Ст. 412.

<sup>2</sup> Див.: Правовые основы нотариальной деятельности [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Аргунов, Э. П. Гаврилов, Е. Н. Гендзехадзе и др. ; под ред. В. Н. Аргунова. — М. : БЕК. 1994. — С. 2–3.

кретного підпорядкованого суб'єкта даних правовідносин. Отже, на відміну від застосування права в приватноправових відносинах, у публічно-правових воно здійснюється не ззовні, а зсередини — одним із його учасників (публічною владою). Жоден інший суб'єкт (чи то підпорядкований суб'єкт відповідних правовідносин, чи то суб'єкт, який знаходиться за межами цих правовідносин) застосовувати норми публічного права нездатний.

У зв'язку з викладеними відмінностями застосування норм приватного права та публічного права, можна помітити певні «нестиковки» в окремих намаганнях сформулювати універсальне визначення поняття «застосування права». Так, П. М. Рабінович вважає, що «застосування правових норм — це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм»<sup>1</sup>. Указівка на «умови, необхідні для реалізації норм» певними суб'єктами, які не є правозастосувачем, обмежує таке визначення лише випадками застосування норм приватного права. При застосуванні ж норм публічного права вона реалізується вже самим фактом її застосування державним органом. З іншого боку, «крен» у бік публічного права спостерігається в загальному розумінні правозастосування, що запропоноване С. С. Сливкою. Він вважає, що «реалізація, впровадження юридичних норм передбачає правозастосування, без якого не може здійснюватися реалізація норм права»<sup>2</sup>. Подібні судження висловлюються і деякими іншими вченими<sup>3</sup>. Однак, як зазначалося вище, норми приватного права, так само, як і норми публічного права, які звернуті до підпорядкованого суб'єкта публічних правовідносин, можуть бути реалізовані і без їх застосування. Шляхом же виключно застосування можуть реалізовуватися тільки ті норми публічного права, які звернуті до домінуючого суб'єкта відповідних правовідносин. Такий же публічно-правовий ухил спостерігається і у наступному

<sup>1</sup> Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — 5-те вид., зі змінами. — К. : Атіка, 2001. — С. 133.

<sup>2</sup> Сливка, С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації [Текст] / С. С. Сливка // Життя і право. — 2004. — № 4. — С. 30.

<sup>3</sup> Див.: Проблемы общей теории государства и права [Текст] ; учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма-Инфра-М, 1999. — С. 424.

твердженні: «правозастосування — це владна діяльність. І якщо деякі дії громадян (дарування автомобіля, звернення з позовом до суду тощо) і нагадують акти правозастосування, то ознаки державної владності їм явно бракує»<sup>1</sup>. Це тільки в публічному праві правозастосування завжди державно-владне. У приватному ж праві воно може здійснюватися і недержавними суб'єктами.

Оскільки кримінально-правові суспільні відносини є класичним зразком публічно-правових відносин, а норми кримінального права — у рафінованому вигляді являють собою норми публічного права, причому звернуті вони саме до держави як суб'єкта кримінально-правових суспільних відносин, то й реалізовуватися вони (норми) можуть лише шляхом застосування їх державою в особі відповідних органів державної влади. Усі зазначені вище характеристики застосування норм публічного права загалом властиві і застосуванню норм кримінального права. У цьому зв'язку можна зробити висновок, що застосування норм кримінального права є однією з форм реалізації норм публічного права, яка за своїми характеристиками не є тотожною відповідній формі реалізації приватного права. Крім того, застосування кримінального права відрізняється і від інших форм реалізації норм публічного права. З урахуванням викладеного, застосування норм кримінального права можна розуміти як форму його реалізації, форму їх фактичного втілення в суспільних відносинах, що здійснюється домінуючим суб'єктом кримінально-правових суспільних відносин (державою) через правомірну поведінку по визначенню кримінально-правових наслідків вчинення злочину для підпорядкованого суб'єкта таких відносин — особи, яка його вчинила. Виходячи з такого розуміння сутності застосування норм кримінального права і його співвідношення з іншими формами реалізації норм права (як приватного, так і публічного), у подальшому нами буде здійснено дослідження загального поняття застосування норм кримінального права, його видів, стадій (етапів) та інших властивостей.

Зокрема, ведучи мову про загальне поняття застосування норм кримінального права, необхідно перш за все відзначити, що стосовно нього, як і стосовно будь-якої іншої проблеми окремої галузі права, яка

<sup>1</sup> Карташов, В. Н. Применение права [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Карташов. — Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1980. — С. 6; Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапасва и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М. : Норма-Инфра-М, 1999. — С. 424.

має загальнотеоретичне коріння, наукові дослідження традиційно здійснювалися «з двох напрямів». З одного боку ця проблема досліджувалася в науці теорії держави та права, де розроблялося загальне поняття застосування норм права, визначалося його місце в системі інших видів реалізації права, досліджувалися зміст, форма, етапи (стадії) правозастосовчої діяльності, її суб'єкти та об'єкт тощо. Зокрема, таким питанням були присвячені дослідження С. С. Алексєєва, А. Б. Венгерова, І. Я. Дюрягіна, В. М. Карташова, В. В. Лазарева, П. О. Недбайла, А. С. Піголкіна, Ю. С. Решетова та інших науковців. Варто зазначити, що у другій половині ХХ століття окремий параграф (чи розділ), присвячений застосуванню норм права, став обов'язковим атрибутом кожного підручника з теорії держави та права. З іншого боку спеціальні питання застосування норм кримінального права (інколи в аспекті застосування положень кримінального закону) розроблялися і на галузевому рівні. Проте бібліографія таких досліджень є відносно скромною за обсягом і включає праці Я. М. Брайніна, В. К. Дуюнова, В. Г. Беляєва, Є. В. Благова, А. В. Наумова та деяких інших криміналістів.

У результаті проведених на сьогодні досліджень було вироблене досить узгоджене розуміння поняття застосування норм права як одного з видів реалізації права, описано його специфіку порівняно з іншими видами правореалізації, встановлено наявність у ньому певних стадій тощо. Практична однотайність в їх розумінні дала окремим авторам підстави для висновку про те, що «юридична наука достатньо мірою відповіла на питання про те, хто застосовує правові норми і в чому специфіка цієї форми реалізації права»<sup>1</sup>. Проте питання визначення місця і значення застосування норм кримінального права в ході правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин наразі залишається малодослідженим. У російській науці кримінального права це питання під певним кутом зору ставиться і досліджується тільки в монографії В. К. Дуюнова<sup>2</sup>, в українській же поки що не піднімалося зовсім. З огляду на це ми вбачаємо своїм завданням визначити поняття застосування кримінального права як однієї зі скла-

<sup>1</sup> Правоприменение в Советском государстве [Текст] / А. С. Пиголкин, М. Н. Николаева, М. С. Студеникина и др. ; рук. авт. кол. и отв. ред. И. Н. Кузнецов и И. С. Самошенко. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 21.

<sup>2</sup> Дуюнов, В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика [Текст] / В. К. Дуюнов. – М. : Науч. кн., 2003. – С. 40–43.

дових процесу кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні.

Більшість правознавців не беруть під сумнів той факт, що норми кримінального права можуть реалізовуватися виключно шляхом їх застосування, а інші способи реалізації права (дотримання, виконання, використання) щодо кримінального права незастосовні. Разом із тим було висловлено й думку про те, що «вже такий факт, що кримінально-правові норми здійснюються в житті по-різному, тобто в різних формах, дає підстави вважати реалізацію кримінально-правової норми складним та багатоплановим явищем»<sup>1</sup>. Таке судження, цілком очевидно, зумовлене специфікою розуміння А. В. Наумовим об'єкта (предмета) кримінально-правового регулювання. Як відомо, він відносить до нього не тільки суспільні відносини, які складаються між державою та особою, яка вчинила злочин, у зв'язку з його вчиненням, а й «суспільні відносини, пов'язані з утриманням від вчинення злочину», а також суспільні відносини, які складаються при наявності передбачених кримінальним законом обставин, що включають злочинність діяння (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, крайня необхідність тощо). Якщо настільки широко розуміти предмет кримінально-правового регулювання, а до норм кримінального права відносити норми, що регулюють правомірну поведінку приватних осіб, то, дійсно, можна вважати, що вони реалізуються не тільки шляхом застосування, а й у інших формах. У попередніх своїх дослідженнях ми вже піддавали подібні судження критиці і наводили аргументи на користь того, що об'єкт кримінально-правового регулювання становлять виключно публічно-правові суспільні відносини, які складаються у зв'язку з вчиненням злочину, а норма кримінального права, як норма публічного права, регулює виключно діяльність держави у цих відносинах. Оскільки ж норми публічного права, які звернуті до домінуючого суб'єкта публічно-правових відносин, можуть бути реалізовані тільки шляхом застосування, то й норми кримінального не можуть реалізовуватися жодним іншим способом, окрім як через їх застосування.

І в загальній теорії права, і в окремих галузевих науках застосування норм права традиційно досліджується як специфічний, особливий

<sup>1</sup> Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. – Волгоград : Волгогр. ВСШ МВД СССР, 1973. – С. 36.

вид (форма, спосіб) їх реалізації. І якщо під реалізацією права (з певними несуттєвими відмінностями у визначеннях окремих авторів) у цілому розуміється «переведення права в життя, реальне втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб'єктів»<sup>1</sup>, то застосування права (норми права), як правило, називається специфічною формою його реалізації, що вирізняється з-поміж інших за певними характеристиками. До них, зокрема, належать «1) односторонність волевиявлення органу, що наділений владними повноваженнями, хоча в деяких випадках ініціатором видання акта застосування виступає не сам цей орган; 2) категоричність передбаченого цим актом веління; 3) обов'язковість владних рішень для виконавців, підпорядкованість їх волі; 4) забезпеченість та охорона таких рішень примусовою силою держави»<sup>2</sup>. Кожного разу, говорячи про застосування норм права, правознавці вказують на його владний характер і обов'язковість рішення правозастосувача для іншого суб'єкта, аж до можливості його примусового виконання. У рамках такого підходу перебувають і криміналісти, які визначають застосування норм кримінального права як «прийняття та закріплення рішення про передбаченість (чи непередбаченість) встановлених фактичних обставин у відповідній нормі та про визначення (чи невизначення) заходу кримінально-правового характеру, що міститься в ній»<sup>3</sup> або ж як «позитивний соціальний результат правомірної діяльності правомочних органів та осіб по досягненню цілей цього закону шляхом реалізації встановленої ним відповідальності»<sup>4</sup>.

У запропонованих визначеннях як загального поняття застосування норм права, так і поняття застосування кримінального права, безумовно, відбиваються певні властиві їм ознаки. Проте такі ознаки, на наш погляд, виділяються не системно і без урахування двох важливих факторів: по-перше, публічно-правової природи норм кримінального права, а по-друге, контекстів вживання в самому КК України терміна «застосування». Є. В. Благов, наприклад, звернувши увагу на певні протиріччя вживання терміна «застосування кримінального закону»

<sup>1</sup> Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – С. 114.

<sup>2</sup> Правоприменение в Советском государстве [Текст] / А. С. Пиголкин, М. Н. Николаева, М. С. Студеникина и др.; рук. авт. кол. и отв. ред. И. Н. Кузнецов и И. С. Самошенко. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 18.

<sup>3</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 73.

<sup>4</sup> Беляев, В. Г. Применение уголовного закона [Текст]: учеб. пособие / В. Г. Беляев. – Волгоград: ВЮИ МВД России, 1998. – С. 4.

в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві Російської Федерації, дійшов категоричного і, як на наш погляд, не зовсім обґрунтованого висновку про те, що нормативний підхід до з'ясування сутності застосування норм кримінального права виключений<sup>1</sup>.

Публічно-правовий характер кримінального права як галузі права та суспільних відносин, які ним регулюються, привів нас до висновку, що застосування норм кримінального права є специфічною діяльністю лише одного із суб'єктів таких правовідносин, домінуючого суб'єкта, а саме — держави. Будь-які інші суб'єкти в публічному праві, на відміну від права приватного, правозастосування не здійснюють. У зв'язку з цим, на наш погляд, підлягають критичній оцінці судження тих криміналістів, які визнають за можливе застосування норм кримінального права, або участь у їх застосуванні інших суб'єктів. Зокрема, на думку В. Г. Беляєва, правозастосовчий процес не можна зводити лише до одностороннього підкорення особи, яка вчинила злочин, тільки до зовнішнього впливу на неї, оскільки «обвинувачений, підсудний, засуджений — не просто об'єкт або всього лиш жертва правозастосування, не потерпілий від правозастосування». Він пише, що цілі й завдання правозастосування вимагають і від самого засудженого, за логікою його власних державно і суспільно значущих інтересів, першої і головної активності в досягненні цілей кримінального закону, а тому в інтересах правосуддя, держави, суспільства вимагається, щоб обвинувачений, підсудний, засуджений був суб'єктом правозастосування і правозастосовчого процесу та володів би статутними і всіма іншими правовими засобами для реальної і позитивної участі в успіху правозастосування<sup>2</sup>. Надати правозастосовчі функції потерпілому від злочину пропонує М. Г. Сорочинський, який пише про те, що «одним з основних напрямків реформування кримінального права України на сучасному етапі має стати... збільшення ролі потерпілого на всіх етапах застосування норм кримінального права. Тобто як на етапі визнання певних дій злочинними, так і на етапі застосування кримінального покарання чи звільнення від нього»<sup>3</sup> (курсив наш. — О. Н.). Ще далі в цьому плані

<sup>1</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 65.

<sup>2</sup> Беляев, В. Г. Применение уголовного закона [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Беляев. — Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. — С. 10.

<sup>3</sup> Сорочинський, М. Г. Застосування кримінального права судом: захист прав потерпілого та попередження злочинності [Текст] / М. Г. Сорочинський // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. — Одеса : Юрид. л-ра, 2002. — Вип. 13–14. — С. 588.



йде М. Т. Ташилін, який пропонує цілу концепцію закріплення на законодавчому рівні повноваження потерпілого від злочину щодо участі у застосуванні норм кримінального права в частині визначення виду і розміру покарання, що може бути призначене особі, яка вчинила злочин<sup>1</sup>.

Цілком очевидно, що ідеї В. Г. Беляєва, М. Г. Сорочинського та М. Т. Ташиліна не узгоджуються з публічно-правовим характером норм кримінального права, заперечують виключно імперативний метод регулювання кримінально-правових суспільних відносин, що їм властивий. Саме тому вони не можуть бути підтримані і зроблений вище висновок про те, що норми кримінального права можуть застосовуватися виключно державою, залишається непохитним. Для з'ясування ж того, що слід розуміти під застосуванням державою норм кримінального права, на наш погляд, слід перш за все звернутися до змісту положень відповідного законодавства України і передусім — самого КК України.

У чинному КК України поняття «застосування кримінального права (норм кримінального права)» не тільки не визначається, а й не вживається. Натомість Кодекс широко оперує терміном «застосування» в поєднанні з іншими поняттями. Зокрема, відповідно до частини 4 статті 3 *«Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено»*. У підпункті «г» пункту 1, пунктах 13, 14, 15 Прикінцевих та перехідних положень конкретизуються правила дії кримінального закону в часі стосовно *застосування окремих статей чи частин статей* КК України 1960 року та КК України 2001 року. В статтях 50 та 51 КК України йдеться про застосування покарання загалом, а в статтях 57, 58, 60, 61 та деяких інших — про застосування окремих видів покарань. У статтях 49 та 80 КК України йдеться про застосування давності, статтях 74, 81, 82 — про застосування звільнення від покарання або його відбування. У статтях 93, 94, 95 КК України вживається термін «застосування примусових заходів медичного характеру», в статті 96 — «застосування примусового лікування», у статтях 97 та 105 — «застосування примусових заходів виховного характеру». Як бачимо, у КК йдеться не про застосування норм кримінального права, а про застосування саме положень кримінального закону.

<sup>1</sup> Ташилін, М. Т. Назначение наказания судом с участием присяжных заседателей по уголовному праву Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. Т. Ташилин. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2003. – С. 18–27.

Очевидно, така відмінність (звичайно ж, за умови її критичного сприйняття) не може бути перешкодою для використання згаданих положень КК України для з'ясування поняття застосування норм кримінального права. С. С. Сливка звертає на це увагу, зазначаючи, що в юридичній практиці «передусім йдеться про застосування законодавчих і підзаконних актів, оскільки правоохоронні органи й інші суб'єкти, які застосовують норми права, орієнтуються на нормативні акти, а не на право і його принципи. Таким чином, термін «застосування правових норм», який закріпився в теорії права і в правозастосовчій діяльності, можна вважати до певної міри умовним. Якщо ж закони і підзаконні акти мають правовий характер, то сам термін адекватний до його змісту і значення»<sup>1</sup>.

Сказане, звичайно, є слушним щодо тих випадків, коли положення нормативно-правового акта певної галузевої належності відображають норми однойменної галузі права. Застосування тих положень кримінального закону, які відображають норми кримінального права, дійсно є застосуванням норм кримінального права. Проте комплексний характер основних галузей законодавства, передусім — кодифікованих, все ж таки свідчить на користь необхідності чіткого розмежування понять «застосування норми права» і «застосування закону». Відомо, що не всі норми, що закріплені в КК України, є нормами кримінального права. Не є такими, наприклад, конституційно-правові положення про чинність кримінального закону в часі й межі його дії у часі та просторі (статті 4–8 КК України), про цивільно-правові та адміністративно-правові положення про обставини, що виключають діяння (статті 36–43 КК України), адміністративно-правові положення про примусові заходи медичного характеру та примусове лікування (статті 92–96 КК України) та деякі інші. Застосування вказаних статей є застосуванням кримінального закону, проте не є застосуванням норм кримінального права. Є. В. Благов, який здійснив фундаментальне дослідження проблем застосування норм кримінального права, тим не менше, вважає, що таке застосування має місце також у тих випадках, коли здійснюється «діяльність у сфері оцінки діянь, які в силу малозначності не становлять суспільної небезпечності, і обставин, що виключають злочинність діяння»<sup>2</sup>. Положення кримінального закону, які визначають

<sup>1</sup> Сливка, С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації [Текст] / С. С. Сливка // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 30.

<sup>2</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 66, 69, 70, 73.

діяння, що не є злочинами (в силу малозначності, наявності обставин, що виключають злочинність діяння тощо), як уже зазначалося вище, не є нормами кримінального права. Саме тому їх застосування не можна визнавати застосуванням норм кримінального права.

Отже, для з'ясування поняття «застосування норм кримінального права» можуть бути використані лише ті положення КК України, в яких йдеться про застосування кримінального закону в тій частині, в якій він відображає норми кримінального права. І, навпаки, не можуть бути використані ті місця, де йдеться про «застосування примусових заходів медичного характеру», «застосування примусового лікування», «застосування примусових заходів виховного характеру», оскільки застосування цих положень КК України не є застосуванням норм кримінального права.

Системний аналіз кримінально-правових положень кримінального закону України, в яких йдеться про його застосування, приводить до висновку, що шляхом застосування норм кримінального права визнається, по-перше, злочинність діяння, а по-друге, кримінальна відповідальність за його вчинення. Перший висновок підтверджується змістом частини 4 статті 3 КК України, відповідно до якої «застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено». Відомо, що під застосуванням кримінального закону за аналогією розуміється визнання злочином тих діянь, які прямо в ньому як такі не передбачені. Забороняючи таке застосування, законодавець тим самим повеліває застосовувати закон про кримінальну відповідальність для визнання злочинами лише тих діянь, які прямо в ньому передбачені. Висновок про те, що застосування кримінального закону полягає у визнанні злочином вчиненого діяння, підтверджується також змістом підпункту «г» пункту 1, Прикінцевих та перехідних положень КК України, а також їх пунктом 18, відповідно до якого «При вирішенні питання про віднесення злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України 1960 року, які були вчинені до набрання чинності цим Кодексом, до злочинів невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжких або особливо тяжких слід керуватися статтею 12 цього Кодексу, якщо це пом'якшує кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочини до набрання чинності цим Кодексом. В інших випадках необхідно застосовувати відповідні положення Кримінального кодексу України 1960 року» (курсив наш. — О. Н.). Зрозуміло, що «відповідними» є положення про злочинність (зокрема, про категоризацію злочинів), що

містилися в КК України 1960 року — стаття 7<sup>1</sup>, частина 1 статті 25, стаття 25<sup>2</sup>.

Другою складовою застосування норми кримінального права, як це слідує зі змісту положень чинного КК України, є визначення кримінальної відповідальності особи, яка визнана винною у вчиненні злочину. В частині 2 статті 1 КК України прямо вказується, що «Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Указівка на застосування за вчинений злочин покарання як головної складової кримінальної відповідальності, або ж на застосування звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання, міститься також і в статтях 49, 50, 51, 57, 58, 60, 61, 74, 80, 81, 82 КК України.

Отже, у самому кримінальному законі йдеться про те, що застосування норми кримінального права може бути здійснене як у тій частині, яка визначає злочинність скоєного особою діяння, так і в тій частині, яка визначає кримінально-правові наслідки визнання цього діяння злочином. Інакше кажучи, сам закон дає підстави для висновку про те, що в кримінально-правовій нормі можуть застосовуватися обидва її структурні елементи — і гіпотеза, і диспозиція (яка в більшості таких норм подана у вигляді санкції). Зрозуміло, що диспозиція (санкція) норми кримінального права не може бути застосована без застосування її гіпотези, оскільки саме в гіпотезі визначаються умови застосування диспозиції (санкції). Однак чи може бути застосована гіпотеза норми кримінального права (тобто той її структурний елемент, в якому визначаються ознаки злочину) без застосування її диспозиції? На це запитання в науці кримінального права даються різні відповіді.

Одні автори вважають, що норма кримінального права застосовується тільки одночасно і в частині гіпотези, і в частині диспозиції<sup>1</sup>. Інші ж дотримуються думки про те, що застосування кримінально-правової норми можливе лише в частині гіпотези, шляхом кваліфікації вчиненого діяння. В. Г. Гончаренко, Г. Г. Ружицький та А. Р. Хурцидзе пишуть: «одним із найбільш складних і суттєвих моментів кримінального судочинства є застосування норм кримінального права, інакше — питання кримінально-правової кваліфікації»<sup>2</sup>. Деякі аргументи на ко-

<sup>1</sup> Див.: Пономаренко, Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі [Текст] / Ю. А. Пономаренко. — К. : Атіка, 2005. — С. 114.

<sup>2</sup> Гончаренко, В. Г. Загальнотеоретичні, процесуальні та організаційні питання впровадження автоматизації застосування норм кримінального права [Текст] / В. Г. Гончаренко, Г. Г. Ружицький, А. Р. Хурцидзе // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. Вип. 35. — К. : РВЦ «Київ. ун-т», 1998. — С. 66.

ристь другої точки зору можна знайти і в законодавстві. Відповідно до частини 1 статті 98 КПК України «При наявності приводів і підстав, зазначених у статті 94 цього Кодексу, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані винести постанову про порушення кримінальної справи, вказавши приводи і підстави до порушення справи, *статтю кримінального закону, за ознаками якої порушується справа*, а також даліше її спрямування» (курсив наш. — О. Н.). Начебто сам закон, хоч і не вживає відповідного терміна, однак має на увазі застосування норми кримінального права тільки в частині кваліфікації скоєного, тобто застосування гіпотези норми кримінального права без її диспозиції (санкції). Проте, на наш погляд, у даному випадку про застосування норми кримінального права не йдеться. Адже застосувати норму права — значить вчинити на її основі владну дію, припис на адресу тих чи інших конкретних осіб. Тому слушною є думка Я. О. Мотовиловкера про те, що «вказуючи статтю кримінального закону, за якою порушується кримінальна справа, слідчий чи орган, який проводить дізнання, ще зовсім не вчиняє на адресу конкретної особи будь-якої дії, припису. Отже, про жодне застосування кримінального закону поки що не може йтися»<sup>1</sup>. У даному випадку посилання органу досудового слідства на певну статтю КК України для кваліфікації діяння, у скоєнні якого підозрюється чи обвинувачується певна особа, з великою часткою умовності можна називати «використанням кримінального закону». Слід, однак, застерегти, що даний термін ми використовуємо умовно, за відсутності кращого, оскільки в загальній теорії права поняття «використання норми права» наділяється своїм специфічним значенням. Застосувати ж норму кримінального права в обох її складових (і гіпотезу, і диспозицію), дійсно, може виключно суд. Адже відповідно до частини 1 статті 62 Конституції України та частини 2 статті 2 КК України «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Інакше кажучи, тільки суд може застосувати гіпотезу норми кримінального права (визнати особу винною у вчиненні злочину) та її диспозицію (піддати її кримінальному покаранню).

<sup>1</sup> Мотовиловкер, Я. О. О соотношении понятий «применение уголовно-правовой нормы» и «юридическая квалификация деяния» [Текст] / Я. О. Мотовиловкер // Правовые вопросы борьбы с преступностью : сб. ст. / под. ред. В. Д. Филимонова. — Томск : Изд-во Томского гос. ун-та, 1988. — С. 122.

Підбиваючи підсумок викладеному, вважаємо за можливе відзначити, що *під застосуванням норм кримінального права необхідно розуміти імперативну владну діяльність виключно держави (в особі виключно суду) щодо визнання конкретного скоєного особою діяння злочином (застосування гіпотези) та встановлення його кримінально-правових наслідків (застосування диспозиції)*. Застосування норм кримінального права необхідно відрізнити від інших форм реалізації тих положень кримінального законодавства, які не є кримінально-правовими.

При цьому діяльність суду із застосування норм кримінального права повинна підкорятися певним вимогам. Такі вимоги впливають як із загальних принципів кримінально-правового регулювання (див. підрозділ 1.5 цього дослідження), які рівною мірою поширюються і на даний рівень його здійснення, так і з низки спеціальних правил. До таких правил належать, на нашу думку, вимоги законності, врахування суддівської правосвідомості та документального вираження застосування норм кримінального права. У такому розумінні система загальних принципів та спеціальних правил застосування норм кримінального права як рівня кримінально-правового регулювання суспільних відносин ще не була предметом наукових досліджень.

*Принцип законності у застосуванні норм кримінального права.* Цей принцип традиційно виділяється і аналізується серед принципів кримінального права. Разом із тим потрібно зазначити, що поширювати його на всю сферу кримінально-правового регулювання, як це робиться окремими криміналістами, не зовсім виправдано. Так, інколи стверджується, що до змісту принципу законності належить і пріоритет міжнародного кримінального права над національним, і підконституційність кримінального права, і повна кодифікація кримінального законодавства, і деякі інші вимоги<sup>1</sup>. Не можна заперечувати того, що кримінальне право має відповідати вказаним вимогам. Але, вочевидь, такі вимоги є змістом інших принципів кримінально-правового регулювання, які або мають більш загальний характер, або ж є спеціальними принципами не застосування, а створення норм кримінального права. Зокрема, це такі загальні принципи, як дотримання прав людини, дотримання Конституції та узгодженості з регуляторним законо-

<sup>1</sup> Уголовное право России: Общая часть [Текст] : учеб. для вузов / Н. Н. Белокобыльский, Г. Н. Борзенков, М. Н. Голоднюк и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 2005. – С. 35–38.

давством України, а також такі спеціальні принципи кримінальної правотворчості, як монізм джерел кримінального права та ін.

Принцип законності як спеціальний принцип застосування норм кримінального права виявляється тільки в діяльності суду щодо застосування таких норм. У зв'язку з цим полягає даний принцип у тому, що оцінка судом діяння як злочинного чи незлочинного та визначення його кримінально-правових наслідків може здійснюватися виключно на підставі кримінального закону: тільки ті діяння, які передбачені в ньому як злочин, можуть бути визнані судом такими, а особа, яка їх вчинила, може бути піддана тільки тим правообмеженням, в яких, відповідно до закону, може полягати кримінальна відповідальність за таке діяння.

*Принцип реалізації суддівської правосвідомості в застосуванні норм кримінального права.* Однією з особливостей українського кримінального законодавства, яка по-різному оцінюється різними криміналістами, є широке допущення ним вираження суддівської правосвідомості. Цей висновок підтверджується перш за все широким використанням законодавцем оціночних понять, зміст яких підлягає встановленню саме суддею. Крім того, санкції статей Особливої частини КК України в своїй переважній більшості є альтернативними і, крім того, всі вони є відносно визначеними. Ці фактори зумовлюють те, що суддя при застосуванні норми кримінального права змушений конкретизувати її зміст, уточнювати її щодо особливостей конкретного кримінального правовідношення, характеристик конкретної особи, яка вчинила злочин.

Таким чином, регулювання конкретного кримінально-правового відношення здійснюється не тільки на базі суворого дотримання норм кримінального права (принцип законності), а й на базі врахування внутрішнього переконання (правосвідомості, суддівського розсуду) судді. Проте чинний КК України не містить згадки про можливість судді керуватися своєю правосвідомістю при врегулюванні кримінальних правовідносин. У цьому плані КК України 2001 року є кроком назад порівняно з КК України 1960 року, де в статті 39 «Загальні начала призначення покарання» вказувалося на необхідність керування судом правосвідомістю при призначенні покарання.

У нині чинному законодавстві окремі положення про можливість врахування суддівської правосвідомості в процесі застосування кримінального закону є вкрай обмеженими. Зокрема, чинний Закон Укра-

їни «Про судоустрій і статус суддів», на відміну від попереднього Закону «Про судоустрій України» вже не містить положення про те, що «суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону». Разом із тим у частині 3 статті 323 КПК України встановлено, що «суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом». Припис подібного змісту міститься і в статті 252 Кодексу про адміністративні правопорушення України. Цілком очевидно, що й до КК України слід повернути положення про те, що суд застосовує норми кримінального права з урахуванням внутрішньої правосвідомості.

Однак формування належного рівня суддівської правосвідомості пов'язане не тільки з удосконаленням законодавчої бази, а й, за слушним твердженням В. М. Махінчука, з необхідністю «здійснення цілого комплексу неправових заходів з боку держави з метою створення дієвої системи гарантій» такої правосвідомості, яка, на наш погляд, стане важливою передумовою не тільки, як пише автор, призначення судом адекватного покарання у конкретній кримінальній справі<sup>1</sup>, а й взагалі правильного застосування кримінального закону відповідно до цілей кримінально-правового регулювання.

*Принцип документального вираження застосування норм кримінального права.* Застосування судом норм кримінального права щодо конкретних кримінальних суспільних відносин у будь-якому разі стосується правового статусу іншого суб'єкта цих відносин — особи, яка вчинила злочин. Цей висновок є незмінним незалежно від того, якого виду норму кримінального права суд застосовує щодо цих правовідносин: чи то норму про покладення кримінальної відповідальності (так звану традиційну норму кримінального права), чи то норму про повне або часткове звільнення особи від такої відповідальності (нетрадиційну або альтернативну норму кримінального права). У першому випадку правовий статус особи погіршується, оскільки для неї встановлюються конкретні обмеження її прав та свобод, у яких полягає кримінальна відповідальність. У другому ж випадку правовий статус такої особи або захищається, залишається незмінним, не піддається згаданим

<sup>1</sup> Махінчук, В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. М. Махінчук. — К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. — С. 11.



правообмеженням (при повному звільненні від кримінальної відповідальності), або ж поліпшується шляхом часткового відновлення тих прав і свобод, які були обмежені при покладенні кримінальної відповідальності (при частковому звільненні від кримінальної відповідальності). Так чи інакше, але застосування судом кримінально-правової норми завжди чинить вплив на правовий статус фізичної особи.

У зв'язку з цим постає необхідність певного зовнішнього вираження дій держави (в особі суду) щодо втручання у правовий статус особи, яка вчинила злочин. Така необхідність зумовлена ще й тим, що при покладенні кримінальної відповідальності остання підлягає виконанню спеціально уповноваженими на те органами державної влади, які повинні діяти щодо засудженої особи на підставі формально зафіксованої підстави. Так само ці органи повинні мати підставу для дій стосовно засудженого при частковому звільненні його від кримінальної відповідальності. Нарешті, повне звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності залишає її у правовому статусі законослухняної особи (особи, яка не вчиняла злочин)<sup>1</sup>. А це, з огляду на те, що раніше стосовно даної особи здійснювалося кримінальне переслідування, тим більше вимагає наявності формалізованої підстави для підтвердження її правового статусу.

Викладене зумовлює те, що важливим принципом застосування норм кримінального права є принцип його документального вираження. Зміст цього принципу полягає в тому, що будь-який вплив норм кримінального права на правовий статус особи, яка вчинила злочин (як-от: його обмеження, залишення незмінним, повне або часткове відновлення), повинен мати фіксацію у спеціальному визначеному законодавством України документі. І слід відзначити, що в чинному кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України, в цілому, дотримуються вимоги щодо документальної фіксації впливу норм кримінального права на правовий статус особи, яка вчинила злочин.

Так, обмеження такого статусу шляхом покладення на особу кримінальної відповідальності має документальну фіксацію у специфічному акті судової влади — обвинувальному вирoku суду. Положення про те, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину та підданий кримінальній відповідальності інакше як на підставі вирoku

<sup>1</sup> Детальніше див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – С. 184–186.

суду, закріплене сьогодні не тільки в КК України (частина 2 статті 2) та КПК України (частина 2 статті 15), а й у Конституції України (частина 1 статті 62).

Повну документальну фіксацію має застосування норм кримінального права про звільнення від кримінальної відповідальності, незалежно від того, йдеться про повне звільнення (за якого правовий статус особи, яка вчинила злочин, залишається незмінним) чи про часткове звільнення (за якого правовий статус особи, яка вчинила злочин, частково відновлюється). Так, повне звільнення особи від кримінальної відповідальності (за термінологією чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства України «звільнення від кримінальної відповідальності»), а тим самим і підтвердження незмінним правового статусу особи, яка вчинила злочин, оформлюється таким актом судової влади, як постанова суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Часткове ж звільнення від кримінальної відповідальності (до якого в чинному КК України належить, наприклад, «звільнення від покарання») також оформлюється передбаченими процесуальним законодавством документами. Зокрема, те ж звільнення від покарання може здійснюватися або вироком суду (якщо йдеться, наприклад, про звільнення від відбування покарання з випробуванням) або постановою суду (у випадках, наприклад, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання).

Нарешті, принцип документального вираження застосування норм кримінального права для свого повного втілення вимагає, щоб повністю документальним було припинення кримінальної відповідальності і кримінальних правовідносин. За загальним правилом кримінальна відповідальність і кримінальні правовідносини припиняються з моменту погашення чи зняття судимості. Саме в цей момент припиняються всі правообмеження, які покладаються на особу у зв'язку з вчиненням нею злочину<sup>1</sup>. З цього моменту особа вже перестає бути злочинцем, для неї відновлюються в повному обсязі всі її права і свободи. Проте, з огляду на той факт, що раніше вона була засудженою, їй на цій підставі в окремих випадках можуть створюватися перешкоди в реалізації вже відновлених прав і свобод. Тому, на наш погляд, припинення стану судимості має у кожному випадку (не тільки при її знятті, а й при погашенні) отримувати документальне закріплення.

<sup>1</sup> Див.: Голіна В. В. Судимість [Текст] : монографія / В. В. Голіна. – Х. : Харків юрид., 2006. – С. 97–98.

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що дотримання спеціальних правил застосування судами норм кримінального права є важливою запорукою ефективного здійснення кримінально-правової політики в Україні та однією з гарантій прав і свобод її громадян.

### 3.3. Стадії застосування норм кримінального права

Правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин, одним із рівнів якого є застосування норм кримінального права, як і будь-який інший вид соціальної діяльності, має певну часову протяжність. У зв'язку з цим у процесі його здійснення цілком обгрунтовано можуть бути виділені певні відрізки, що відділяються один від одного визначеними моментами в часі й відрізняються за характером дій, вчинюваних при цьому. Такі окремі складові процесу застосування норми права дістали в науці назву стадій їх застосування.

У радянській теорії держави і права від моменту появи відомого дослідження П. О. Недбайла прийнято було виділяти шість стадій процесу застосування права, під якими розумілися «такі, що мають самостійне значення, етапи розгляду справи»: 1) вивчення фактичних обставин справи; 2) вибір відповідної норми права; 3) перевірка дійсності тексту норми, аналіз її з точки зору законності, дії у часі, просторі та за колом осіб; 4) аналіз змісту норми права (тлумачення); 5) винесення рішення компетентним органом; 6) доведення змісту рішення до відома зацікавлених осіб та організацій<sup>1</sup>. Далі загальна теорія права, в цілому, пішла шляхом уточнення запропонованого переліку стадій застосування норм права. У сучасний період, хоча ще деякі автори дотримуються такого ж поділу процесу правозастосування на етапи<sup>2</sup>, більшість же виділяє меншу

<sup>1</sup> Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм [Текст] / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с. Див. також: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право [Текст] / Н. Г. Александров, С. С. Алексеев, Е. А. Лукашева и др. ; редкол. : Е. А. Лукашева (отв. ред.) и др. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 448–453.

<sup>2</sup> Див., наприклад: Теория государства и права [Текст] : курс лекций / М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др. ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – С. 423–432.

їх кількість, втім, зберігаючи загальну логіку підходу. Скажімо, П. М. Рабінович об'єднує в одну стадію встановлення юридично значущих фактів і пошук правової норми, яку належить до них застосувати, проте розглядає як самостійні стадії винесення рішення у справі та його оформлення в акті застосування права<sup>1</sup>. С. С. Алексеев як головні ланки — стадії застосування, що характеризують саму логіку і послідовність дій при вирішенні юридичної справи, виділяє і досліджує: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) встановлення юридичної основи справи — вибір та аналіз юридичної норми; 3) вирішення справи та документальне оформлення прийнятого рішення<sup>2</sup>. Такої ж думки дотримуються М. А. Вороніна<sup>3</sup>, А. В. Малько<sup>4</sup>, О. Ф. Скакун та Н. К. Подберезький<sup>5</sup> та багато інших авторів. Отже, фактично, загальна теорія права зійшлася сьогодні на думці про те, що застосування норм права — суть категоричний силогізм часткового ствердження, окремі складові якого (більша посилка, менша посилка та висновок) і називаються стадіями застосування норм права.

Подібна логіка простежується і в роботах криміналістів, у яких йдеться про виділення стадій застосування норм кримінального права. Так, Я. М. Брайнін стадіями застосування кримінального закону називав: 1) установлення фактів; 2) визначення закону і встановлення того, що факти підпадають під дію цього закону; 3) перевірку дійсності існування закону та його дію в часі і просторі; 4) прийняття відповідного рішення<sup>6</sup>. Думка А. В. Наумова щодо стадій застосування норм права в цілому є відображенням на галузевому рівні загальнотеоретичного підходу, відображеного в наведених вище судженнях С. С. Алексеева та інших вчених. Він виділяє: 1) встановлення та дослідження

<sup>1</sup> Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — 5-те вид., зі змінами. — К. : Атіка, 2001. — С. 136.

<sup>2</sup> Алексеев, С. С. Право: азбука — теорія — філософія: Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — С. 119–126.

<sup>3</sup> Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 365–366.

<sup>4</sup> Малько, А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах [Текст] : учеб.-метод. пособие / А. В. Малько. — М. : Юристъ, 1997. — С. 143–144.

<sup>5</sup> Скакун, О. Ф. Теория права и государства [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун, Н. К. Подберезский. — Харьков : [Б. и.], 1997. — С. 162.

<sup>6</sup> Брайнін, Я. М. Уголовный закон и его применение [Текст] / Я. М. Брайнін. — М. : Юрид. лит., 1967. — С. 105.

дійсних фактичних обставин; 2) встановлення кримінально-правової норми; 3) прийняття рішення по суті<sup>1</sup>.

У цілому такий підхід до періодизації процесу застосування норми права не викликає заперечень, оскільки дійсно відображає (з більшим чи меншим ступенем деталізації) всі етапи діяльності правозастосовчого органу. Разом із тим, як уявляється, така періодизація правозастосовчого процесу не може бути визнана єдиною прийнятною для юридичної науки в цілому та науки кримінального права зокрема. По-перше, при використанні подібного підходу в процесі правозастосування виділяють ті етапи, які знаходяться за рамками самого застосування норми права, тобто до нього (наприклад, перевірка дійсності норми, встановлення меж її дії в часі, просторі та за колом осіб) або після нього (доведення прийнятого рішення до відома заінтересованих осіб). По-друге, наведення запропонованого переліку етапів застосування норми права не відповідає на питання щодо критерію їх класифікації. Нарешті, по-третє, запропонований перелік етапів застосування норми права не враховує, на наш погляд, місця застосування норм права у правовому регулюванні суспільних відносин. Саме тому, як уявляється, стосовно застосування норм кримінального права має бути розроблений інший підхід до виділення етапів у ньому, який би, по-перше, ґрунтувався на певному критерії, по-друге, відобразив би виключно процес реалізації норми кримінального права у кримінальних правовідносинах, по-третє, узгоджував би періодизацію застосування норм кримінального права із вченням про кримінально-правове регулювання суспільних відносин.

Позаяк другий (правозастосовчий) рівень кримінально-правового регулювання суспільних відносин полягає в упорядкуванні на підставі норм кримінального права конкретних кримінальних правовідносин, що складаються між особами, які вчиняють злочини, та державою, він може мати місце лише після вчинення злочину. Саме з моменту вчинення злочину між особою, яка його вчинила, та державою складаються кримінальні правовідносини. У своєму розвитку такі правовідносини проходять певні етапи, серед яких за загальним правилом такі: досудове слідство, розгляд справи судом, постановлення вироку, виконання покарання, призначеного судом, судимість. У окремих випад-

<sup>1</sup> Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. – Волгоград : Волгогр. ВСШ МВД СССР, 1973. – С. 45.

ках з об'єктивних (наприклад, у зв'язку зі смертю особи, яка вчинила злочин) або суб'єктивних причин (наприклад, у зв'язку зі звільненням такої особи від кримінальної відповідальності) кримінальні правовідносини проходять у своєму розвитку не всі названі етапи. Проте у будь-якому випадку очевидним є таке — на перших етапах розвитку кримінальних правовідносин, коли вони переплітаються із кримінально-процесуальними правовідносинами та існують у вигляді правовідносин кримінального переслідування, компетентні органи державної влади (спершу — органи прокуратури і слідства, потім — суд) встановлюють і вивчають так звані фактичні обставини справи, тобто відомості про ті явища і процеси, які стосуються факту вчинення злочину, а саме: подія злочину, винність обвинуваченого у вчиненні злочину, обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання тощо. Ці відомості відповідно до статті 64 КПК України належать до так званого предмета доказування по кримінальній справі. Саме таку діяльність більшість сучасних правознавців відносить до першої стадії застосування норм кримінального права.

Разом із тим з такою думкою, на наш погляд, погодитися складно з таких міркувань. Перш за все самі її причіники не можуть заперечувати того, що «право застосовується до конкретних життєвих випадків, до конкретних фактів реального життя»<sup>1</sup>, а точне встановлення обставин справи, їх належна оцінка є необхідною передумовою правильного застосування норм кримінального права<sup>2</sup>. З урахуванням цього цілком очевидним є те, що реальні обставини життя (у нашому випадку — факт вчинення злочину) з їх усвідомленням компетентним органом, який застосовує норми права (зокрема — судом) знаходяться за межами самого застосування, оскільки не може предмет правозастосування бути складовою частиною самого правозастосування. Як слушно зазначає Є. В. Благов, «правозастосування відбувається, принаймні, після встановлення фактів, а значить, останнє не може бути стадією першого»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Дюрягин, И. Я. Применение норм советского права [Текст] / И. Я. Дюрягин. — Свердловск, 1973. — С. 53.

<sup>2</sup> Див.: Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. — Волгоград : Волгогр. ВСШ МВД СССР, 1973. — С. 45.

<sup>3</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 83.

Крім того, про передування встановлення фактичних обставин справи застосуванню норм кримінального права свідчать і позиції законодавця, закріплені у Кримінально-процесуальному кодексі України. У них послідовно розмежовуються встановлення фактичних обставин справи та застосування норм кримінального права (положень кримінального закону). Зокрема, відповідно до пункту 2 частини 1 статті 367 однією з підстав для скасування або зміни вироку або постанови суду першої інстанції є «невідповідність висновків суду, викладених у вироку (постанові), фактичним обставинам справи». При цьому в пункті 4 частини 1 тієї ж статті як самостійна підстава для скасування апеляційним судом судового рішення першої інстанції називається «неправильне застосування кримінального закону». Виведення законодавцем встановлення фактичних обставин справи за межі процесу застосування норм кримінального права відображене і в статтях 369, 371, 398 та деяких інших КПК України.

Далі, знаходження встановлення фактичних обставин справи за межами процесу застосування норм кримінального права широко підтверджується судовою практикою. У рішеннях судів апеляційної та касаційної інстанцій нерідкісними є формулювання на кшталт: «Суд першої інстанції правильно встановив фактичні обставини справи, але помилився в їх юридичній оцінці, внаслідок чого неправильно застосував кримінальний закон»<sup>1</sup> або «Органи досудового слідства і суд, вірно встановивши фактичні обставини вчиненого злочину, дали діям неправильну юридичну оцінку...»<sup>2</sup>.

Нарешті, діяльність зі встановлення фактичних обставин справи може здійснюватися не тільки органами державної влади, а й іншими суб'єктами. Зокрема, відповідно до пункту 13 частини 2 статті 48 КПК України брати участь у встановленні фактичних обставин справи може також і захисник, який наділений правом «збирати відомості про факти, що можуть використовуватися як докази в справі». Не перший рік в Україні обговорюється питання про створення приватних детективних агентств, які, у разі їх створення, очевидно, також набудуть права встановлювати фактичні обставини вчинення злочинів. Інакше кажучи,

<sup>1</sup> Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 червня 2004 р. (витяг) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 11. – С. 28.

<sup>2</sup> Ухвала спільного засідання судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 р. (витяг) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 3. – С. 16–17.

встановлювати фактичні обставини справи можуть як органи державної влади, так і інші суб'єкти, які не є такими органами. Разом із тим публічно-правова природа норм кримінального права зумовлює те, що застосовуватися вони можуть виключно публічним суб'єктом — державою в особі компетентних органів влади (судом). Отже, встановлення фактичних обставин справи, позаяк воно може здійснюватися і недержавними суб'єктами, не може включатися до процесу застосування норм кримінального права.

Таким чином, відзначені вище суперечності в судженнях тих, хто відносить до стадій застосування норм кримінального права встановлення фактичних обставин справи, а також підходи законодавця, відображені ним у положеннях кримінально-процесуального законодавства, позиції судової практики, а також розбіжності між виключно публічно-правовим характером застосування норм кримінального права і змішаним суб'єктним складом тих, хто може встановлювати фактичні обставини справи, дозволяють, на наш погляд, дійти висновку про те, що встановлення фактичних обставин справи знаходиться за межами процесу застосування норм кримінального права і підтримати в цьому висновку Є. В. Благова<sup>1</sup>. Інакше кажучи, у період встановлення фактичних обставин справи (як органами досудового слідства та судом, так і іншими суб'єктами) застосування норм кримінального права ще не відбувається, а у зв'язку з цим — і про стадії цього процесу ще не може йтися.

Так само не можна відносити до стадій застосування норм кримінального права їх (норм) вибір, перевірку їх чинності, встановлення меж дії у часі, просторі та за колом осіб. Усі ці дії, як і встановлення фактичних обставин справи, ще не є застосуванням норми кримінального права, а передують цьому процесові, зумовлюють його законність і ефективність. Є. В. Благов слушно зазначає: «оскільки ясно, що доки не встановлена норма (додамо — і визнано, що межами її дії у часі, просторі та за колом осіб охоплюється конкретні кримінальні правовідносини. — О. Н.), неможливе застосування права, то й встановлення кримінально-правової норми належить розглядати як передумову застосування кримінального права»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 84.

<sup>2</sup> Там само.



Проте не можна заперечувати значення правильного і точного встановлення фактичних обставин справи для застосування норм кримінального права. Слідуючи за встановленням фактичних обставин, застосування норм кримінального права ґрунтується на ньому і вирішальною мірою зумовлюється ним. Це пояснюється тим, що фактичні обставини справи, які встановлюються перед застосуванням норм кримінального права, — це не що інше, як ті юридичні факти, які описані в гіпотезах згаданих норм. І саме від того, чи встановлені такі юридичні факти, а якщо встановлені — то які, залежить, по-перше, чи будуть застосовуватися норми кримінального права, а по-друге, якщо й будуть, то які саме. Таким чином, застосування норми кримінального права починається тоді, коли суд доходить висновку, що встановлені обставини справи відповідають ознакам того юридичного факту, який закріплений у гіпотезі норми кримінального права. У зв'язку з цим першою стадією застосування норм кримінального права є застосування його гіпотези.

Установивши відповідність обставин конкретної справи ознакам юридичного факту, описаного в нормі кримінального права, суд тим самим створює підставу для визначення кримінально-правових наслідків для особи, яка вчинила злочин. Ці кримінально-правові наслідки визначаються другим структурним елементом норми кримінального права, а саме її санкцією (якщо мова йде про «традиційні» норми кримінального права, які передбачають покладення кримінальної відповідальності) або диспозицією (якщо мова йде про «альтернативні» норми кримінального права, які передбачають повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності). Через застосування санкції або диспозиції норми кримінального права визначається зміст повноважень держави і обов'язків особи, яка вчинила злочин, як суб'єктів кримінальних суспільних відносин, і тим самим досягається стан правової урегульованості останніх. Саме тому другою стадією застосування норм кримінального права слід вважати застосування санкції або диспозиції такої норми.

Така стадійність має місце у кожному випадку застосування норми кримінального права. Не можна погодитися з Є. В. Благовим у тому, що можливе застосування однієї тільки гіпотези чи однієї тільки санкції норми кримінального права, причому кожного разу в дві стадії. На його думку, «при застосуванні тільки гіпотези на першій стадії визначається непередбачуваність встановлених фактичних обставин у цій

гіпотезі, а на другій — не визначаються заходи кримінально-правового характеру, що містяться в санкції. При застосуванні тільки санкції на першій стадії визначається передбачуваність чи непередбачуваність встановлених фактичних обставин факторам, що обумовлюють зміну чи припинення юридичних обов'язків і суб'єктивних прав, на другій же змінюються чи припиняються обов'язки і права або вони залишаються в раніше визначеному вигляді»<sup>1</sup>. Очевидно, що коли судом приймається рішення про непередбачуваність встановлених фактичних обставин справи ознакам юридичного факту, описаного в гіпотезі норми кримінального права, застосування останньої не відбувається зовсім, тому говорити про якусь його стадійність необгрунтовано. У тих же випадках, коли, встановивши відповідність фактичних обставин справи гіпотезі норми кримінального права, суд змінює чи припиняє обов'язки і права учасників кримінальних суспільних відносин, мають місце обидві стадії застосування норми кримінального права: і застосування гіпотези (встановлення передбаченості), і застосування санкції або диспозиції (зміна змісту кримінальних правовідносин).

Підбиваючи підсумок викладеному, можна сформулювати висновок про те, що застосування гіпотези та застосування санкції (або диспозиції) є обов'язковими самостійними необхідними стадіями кожного випадку застосування норми кримінального права. Подібне розуміння стадійності цього процесу створює підґрунтя для системного аналізу кожної з названих стадій, що є предметом самостійних подальших наукових досліджень.

### **3.4. Застосування гіпотез норм кримінального права**

Цілком очевидно, що розуміння поняття застосування гіпотез норм кримінального права має пряму логічну залежність від розуміння поняття самої гіпотези норми кримінального права, а також — загально-го поняття застосування норм кримінального права. Якщо під гіпотезою норми кримінального права, як уже аргументувалося вище, розуміти такий елемент її структури, в якому визначаються юридичні

<sup>1</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 85.

факти, за наявності яких у одного з суб'єктів кримінально-правового відношення (а саме — держави) виникає повноваження, що передбачені диспозицією (санкцією) цієї кримінально-правової норми, а застосуванням норм кримінального права вважати імперативну владну діяльність тієї ж таки держави (в особі суду) по визнанню конкретного скоєного особою діяння злочином та встановленню його кримінально-правових наслідків, то цілком слушним буде висновок про те, що застосування гіпотези норм кримінального права — це частина (етап, стадія) застосування норми кримінального права, яка полягає у здійсненні умовиводу про відповідність ознак фактично скоєного діяння ознакам передбаченого законом складу злочину. Слід, щоправда, одразу зазначити, що таке принципово правильне визначення поняття застосування гіпотези норми кримінального права разом із тим не може вважатися повним і остаточним, про що буде сказано нижче.

Проте вже навіть таке розуміння поняття застосування гіпотези норми кримінального права дає підстави для того, щоб погодитися із твердженнями тих криміналістів, на думку яких застосування гіпотез норм кримінального права є кримінально-правовою кваліфікацією<sup>1</sup>. Такий концептуальний підхід став запорукою того, що теоретичні дослідження проблем застосування гіпотез норм кримінального права традиційно здійснювалися саме в рамках вчення про кваліфікацію злочину. Окремі вчені застосовували і більш широкий підхід — досліджували питання кримінально-правової кваліфікації в цілому.

У радянській науці кримінального права теоретичні дослідження кримінально-правової кваліфікації були започатковані В. М. Кудрявцевим<sup>2</sup> і далі розвинуті Б. А. Куриновим<sup>3</sup>, Г. А. Левицьким<sup>4</sup>, А. В. Наумовим, А. С. Новиченком<sup>5</sup> та іншими криміналістами. У пострадянський період у російській науці кримінального права відповідні до-

<sup>1</sup> Див., наприклад: Галкин, В. М. Применение гипотезы уголовно-правовой нормы [Текст] / В. М. Галкин // Проблемы совершенствования советского законодательства. ВНИИ СЗ. Труды. Т. 15. — М., 1979. — С. 156; Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 86.

<sup>2</sup> Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. — М.: Юрид. лит., 1972. — 352 с.

<sup>3</sup> Куринов, Б. А. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б. А. Куринов. — М.: Изд-во МГУ, 1976. — 182 с.

<sup>4</sup> Левицкий, Г. А. Квалификация преступлений (Общие вопросы) [Текст] / Г. А. Левицкий // Изв. вузов. Правоведение. — 1962. — № 1.

<sup>5</sup> Наумов, А. В. Законы логики при квалификации преступлений [Текст] / А. В. Наумов, А. С. Новиченко. — М.: Юрид. лит., 1978.

слідження здійснювали Л. Д. Гаухман<sup>1</sup>, М. Г. Кадніков<sup>2</sup>, А. А. Толкаченко<sup>3</sup> та деякі інші автори. В українській науці кримінального права окремі, як правило часткові, прикладні, питання кваліфікації злочинів досліджували М. Й. Коржанський<sup>4</sup> та С. А. Тарарухін<sup>5</sup>. Останніми роками дослідження теоретичних питань кримінально-правової кваліфікації набули значного поштовху в роботах криміналістів львівської школи — В. О. Навроцького<sup>6</sup> та його учнів: Л. П. Брич<sup>7</sup>, О. К. Маріна<sup>8</sup>, Т. М. Марітчака<sup>9</sup> та ін.

У результаті досліджень, проведених згаданими та іншими вченими, було сформульовано, в цілому узгоджене, розуміння кваліфікації як процесу та результату (окремі криміналісти також додають — фіксації результату) встановлення відповідності між ознаками вчиненого особою діяння та ознаками певного діяння, описаного у кримінальному законі. Залежно від того, які саме з діянь, описаних у статтях кримінального закону, бралися до уваги окремими авторами, було також розмежовано поняття «кваліфікація злочинів» та «кримінально-правова кваліфікація». Зокрема, під першою розуміється лише встановлення відповідності певного вчиненого особою діяння ознакам певного складу злочину<sup>10</sup>. Під другою ж розуміються не тільки випадки кваліфікації

<sup>1</sup> Гаухман, Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л. Д. Гаухман. — М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. — 448 с.

<sup>2</sup> Кадников, Н. Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика [Текст] : учеб. пособие / Н. Г. Кадников. — М. : Норма, 2003. — 144 с.

<sup>3</sup> Толкаченко, А. А. Теоретические основы квалификации преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. А. Толкаченко. — М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2004. — 128 с.

<sup>4</sup> Коржанський, М. Й. Кваліфікація злочинів [Текст] / М. Й. Коржанський. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 416 с.

<sup>5</sup> Тарарухин, С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике [Текст] / С. А. Тарарухин. — Киев : Юринком, 1995. — 208 с.

<sup>6</sup> Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. — К. : Атіка, 1999. — 418 с.

<sup>7</sup> Брич, Л. П. Кваліфікація ухилення від сплати обов'язкових внесків державі [Текст] / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. — К. : Атіка, 2002.

<sup>8</sup> Марін, О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм [Текст] / О. К. Марін. — К. : Атіка, 2003. — 224 с.

<sup>9</sup> Марітчак, Т. М. Помилки в кваліфікації злочинів [Текст] / Т. М. Марітчак. — К. : Атіка, 2004. — 188 с.

<sup>10</sup> Див., наприклад: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1972. — С. 7–8; Куринов, Б. А. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б. А. Куринов. — М. : Изд-во МГУ, 1976. — С. 7–11; Тарарухин, С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике [Текст] / С. А. Тарарухин. — Киев : Юринком, 1995. — С. 8.

злочинів, а й кваліфікація діянь, які в силу малозначності або обставин, що виключають злочинність діяння, не є злочинами<sup>1</sup>, кваліфікація «будь-якого діяння, яке містить хоча б формальні ознаки злочину... Такій кваліфікації підлягають і випадки необхідної оборони, і малозначні посягання, і заподіяння шкоди за відсутності певних елементів чи ознак складу злочину»<sup>2</sup>.

Проте за межами уваги дослідників проблем кримінально-правової кваліфікації досі лишаються питання кваліфікації такого різновиду юридичних фактів, що описуються гіпотезами норм кримінального права, як позитивні посткримінальні факти (дії та події). Крім того, не безспірними видаються судження окремих авторів (Є. В. Благов та ін.) про те, що застосування норми кримінального права (зокрема, її гіпотези) має місце і при так званій «негативній» кваліфікації злочину, тобто при кваліфікації певного діяння як незлочинного. Уявляється, що поява відзначених вад стала результатом розгляду більшістю дослідників питань кримінально-правової кваліфікації у відриві від проблем застосування норм кримінального права, так би мовити на «інструментальному» рівні, без з'ясування теоретичних положень про норму кримінального права, її структуру і призначення.

У зв'язку з викладеним ми вважаємо за необхідне визначити поняття, види та властивості кваліфікацій, що здійснюються в процесі застосування гіпотез норм кримінального права. На базі цього, як уявляється, може бути зроблений і висновок про сутність самого процесу застосування згаданого структурного елементу кримінально-правової норми.

Отже, як вже відзначалося вище, в найпершому наближенні під застосуванням гіпотез норм кримінального права розуміється кваліфікація юридичних фактів, що передбачені в них. Позаяк основним юридичним фактом, який передбачається в гіпотезах норм кримінального права, є правопороджуючий юридичний факт — злочин, то застосування таких гіпотез перш за все полягає у кваліфікації злочинів. Таке твердження є практично загальноновизнаним у літературі та, на наш погляд, не може викликати скільки-небудь серйозних заперечень.

Проте окремі автори йдуть у розумінні застосування гіпотез норм кримінального права значно далі. Скажімо, Є. В. Благов вбачає таку

<sup>1</sup> Див.: Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 86–87.

<sup>2</sup> Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 1999. – С. 119.

діяльність не тільки у процесі та результаті кваліфікації певного діяння як злочину, а й у «прийнятті та закріпленні рішення про ...непередбачуваність встановлених фактичних обставин таким, що містяться в ній (в гіпотезі. — О. Н.), умовам для ...невизначення заходу кримінально-правового характеру, відображеного в санкції»<sup>1</sup>. Такий висновок згаданого автора є логічним наслідком розуміння ним під нормами кримінального права не тільки тих норм, які визначають злочинність діяння, а й тих, які визначають обставини, що її виключають<sup>2</sup>. Фактично, такої ж позиції дотримується і В. О. Навроцький, який пише, що «кваліфікація скоєного як злочину, передбаченого певною кримінально-правовою нормою, необов'язково тягне за собою притягнення до кримінальної відповідальності. Це, зокрема, має місце ... при визнанні того, що посягання через малозначність не становить суспільної небезпеки; при наявності обставин, що усувають злочинність (суспільну небезпечність і протиправність діяння)»<sup>3</sup>.

На наш погляд, із такими судженнями погодитися не можна. Цілком очевидною і безспірною уявляється посилка про те, що кримінально-правовою може бути лише кваліфікація того юридичного факту, який описаний у гіпотезах норм кримінального права. Кваліфікація ж інших юридичних фактів, які описані в нормах іншої галузевої належності, навіть якщо ці норми в силу системності комплексних галузей законодавства відображені в статтях КК України, не є кримінально-правовою. Якщо виходити з того, що гіпотези норм кримінального права містять вказівку (через описання їх ознак) лише на злочин, як на підставу кримінальної відповідальності, і певний посткримінальний юридичний факт, який є підставою повного або часткового звільнення від кримінальної відповідальності, то кримінально-правова кваліфікація — це виключно кваліфікація злочинів та кваліфікація вказаних посткримінальних юридичних фактів. У зв'язку з цим не є кримінально-правовою кваліфікація тих юридичних фактів, які хоч і описані у статтях кримінального закону, проте в таких статтях, які відображають норми, що за своєю природою не є кримінально-правовими. Скажімо, кваліфікація певного діяння як малозначного (частина 2 статті 11 КК України)

<sup>1</sup> Благов. Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 90.

<sup>2</sup> Там само. — С. 36.

<sup>3</sup> Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. — К. : Атіка, 1999. — С. 78.

або як правомірної необхідної оборони (частина 1 статті 36 КК України), правомірного затримання особи, яка вчинила злочин (частина 1 статті 38 КК України), тощо не є кримінально-правовою кваліфікацією. Так, це кваліфікація, здійснювана із застосуванням статей кримінального закону, проте галузева належність норм права, відображених у згаданих статтях, не дає підстави назвати її (кваліфікацію) кримінально-правовою. Викладене свідчить, що у наведених вище та подібних до них випадках застосування гіпотези норми кримінального права не відбувається.

Так само не є кримінально-правовою і кваліфікація певного діяння як такого, що не відповідає всім ознакам конкретного складу злочину. Так, наприклад, Олевський районний суд Житомирської області вироком від 18 травня 2004 року виправдав Ч. В. і Ч. М. за відсутністю в їхніх діях складу злочину, передбаченого статтею 166 КК України. Суд встановив, що між злісним невиконанням вказаними особами обов'язків по догляду за своїм сином та тяжкими наслідками, що настали для останнього, відсутній причинний зв'язок<sup>1</sup>. Таким чином, у даному випадку суд визнав відсутність в об'єктивному бутті такого діяння, яке відповідає ознакам юридичного факту, що породжує кримінально-правове відношення. Отже, норму кримінального права (і, зокрема, її гіпотезу), яка передбачає (описує) такий юридичний факт, суд не застосував і об'єктивно не міг застосувати, оскільки відсутньою була підстава для її застосування. Саме тому, на наш погляд, не можна погодитися із судженнями тих криміналістів, які вважають, що в подібних випадках відбувається застосування норми кримінального права.

Таким чином, застосування гіпотези норми кримінального права має місце тільки в тому випадку, коли фактично скоєне діяння відповідає ознакам того юридичного факту, який описаний саме в даній гіпотезі. Причому, якщо йдеться про типову (традиційну) норму кримінального права, тобто таку, яка передбачає повноваження держави щодо покладення кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин, то при застосуванні гіпотези такої норми здійснюється кримінально-правова кваліфікація тільки одного юридичного факту, а саме — злочину. Коли ж мова йде про застосування нетипових (альтернативних) норм кримінального права, тобто таких, які передбачають

<sup>1</sup> Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 лютого 2005 р. [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 6. – С. 21.

повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності за вчинений злочин, то застосування їх гіпотез зумовлює кримінально-правову кваліфікацію двох юридичних фактів — власне, самого злочину, а також посткримінального юридичного факту, з наявністю якої ця норма (зокрема, її диспозиція) і пов'язує можливість повного або часткового звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, наприклад, нормами кримінального права, диспозиції яких містять описання двох юридичних фактів: злочину та позитивного посткримінального юридичного факту, є всі норми про повне звільнення від кримінальної відповідальності. Розглянемо для прикладу норму, що відображена у статті 45 КК України «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям». Гіпотеза цієї норми має приблизно такий вигляд: «Якщо особа вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості (перший юридичний факт), а після цього діяльно розкаялася у його вчиненні, тобто широко покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (другий юридичний факт), то...». Отже, для того щоб застосувати дану гіпотезу, слід послідовно здійснити дві кваліфікації: спершу кваліфікацію злочину (він дістав назву передумови звільнення від кримінальної відповідальності), а потім — позитивної посткримінальної поведінки (підстави звільнення від кримінальної відповідальності). При цьому друга кваліфікація, попри те, що вона не є кваліфікацією злочину, тим не менше, є кримінально-правовою кваліфікацією, оскільки в даному випадку відбувається процес встановлення відповідності ознак реально вчинюваного діяння ознакам юридичного факту, описаного в нормі кримінального права.

Викладене вище не може заперечуватися тим, що застосування гіпотез норм кримінального права, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності, у деяких випадках може мати місце при розірваній у часі кримінально-правовій кваліфікації передбачених нею юридичних фактів. Це, зокрема, має місце в окремих випадках часткового звільнення від кримінальної відповідальності. Наприклад, норми кримінального права, що відображені у статті 82 КК України, передбачають можливість умовно-дострокового звільнення від покарання. Гіпотези таких норм (на прикладі пункту 1 частини 2 статті 82 КК України) мають приблизно такий вигляд: «Якщо особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості або необережний тяжкий



злочин (перший юридичний факт), відбула не менше половини строку призначеного за даний злочин покарання у вигляді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі та сумлінною поведінкою і ставленням до праці довела своє виправлення (другий юридичний факт, точніше — юридичний склад), то...». Зрозуміло, що кваліфікація кожного з названих юридичних фактів здійснюватиметься з розривом у часі. Перший із них отримає кваліфікацію при винесенні судом обвинувального вироку, другий — тільки через певний час, при винесенні постанови про умовно-дострокове звільнення від покарання. Причому, як правило, кваліфікацію першого та другого юридичного факту здійснюватимуть різні суди.

Проте такий механічний часовий розрив двох кваліфікацій не заперечує того, що здійснена раніше кваліфікація злочину має своє значення при застосуванні норми про часткове звільнення від кримінальної відповідальності (умовно-дострокове звільнення від покарання). Адже для того, щоб застосувати таку норму, суд повинен установити, що скоєний злочин кваліфікований саме так, як того вимагає передумова такого звільнення. Той же факт, що кваліфікація різних юридичних фактів у такому випадку може здійснюватися різними судами, також не заперечує того, що має місце застосування гіпотези однієї норми кримінального права. Сказане пояснюється тим, що суб'єктом її застосування є не конкретний суд, а держава в цілому, яку можуть персоніфікувати (представляти) різні суди, що не заперечує, а навпаки, підтверджує саме державний характер застосування норми кримінального права в цілому та її гіпотези зокрема.

Викладене дає підстави для висновку про те, що під кримінально-правовою кваліфікацією слід розуміти кваліфікацію тільки тих юридичних фактів, які передбачені гіпотезами норм кримінального права. І навпаки, немає підстав для віднесення до кримінально-правової кваліфікації певного діяння як незлочинного, навіть якщо така кваліфікація здійснюється із застосуванням статей кримінального закону України. Залежно ж від того, який саме з юридичних фактів, що передбачені гіпотезою норми кримінального права, підлягає кваліфікації, кримінально-правова кваліфікація може мати два види: кваліфікація злочинів та кваліфікація посткримінальних юридичних фактів. І той і інший вид кримінально-правової кваліфікації здійснюється виключно судом. Причому при застосуванні традиційних норм кримінального

права, тобто норм, які передбачають покладення кримінальної відповідальності, здійснюється тільки один вид кримінально-правової кваліфікації, а саме — кваліфікація злочинів. При застосуванні ж так званих альтернативних норм кримінального права, тобто норм, що передбачають повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності, здійснюються одразу або з певним розривом у часі обидва названі вище види кримінально-правової кваліфікації. З урахуванням сказаного під застосуванням гіпотези норми кримінального права слід розуміти стадію застосування норми кримінального права, яка полягає у здійсненні умовиводу про відповідність ознак фактично скоєних діянь чи подій, які відбулися, ознакам передбачених цією гіпотезою юридичних фактів. Беручи до уваги, що такими юридичними фактами є злочини та позитивні посткримінальні факти, можна стверджувати, що застосування гіпотез норм кримінального права перш за все виявляється в їх кваліфікації. Втім не лише у кваліфікації. Коли йдеться про те, що застосування гіпотези — це становлення відповідності ознак вчинених діянь ознакам описаних у гіпотезі юридичних фактів, то до змісту застосування гіпотез належить також і оцінка кваліфікованих злочинів чи інших юридичних фактів на предмет їх відповідності певним властивостям (наприклад, оцінка ступеня тяжкості злочину), а також оцінка інших супутніх юридичних фактів, таких, наприклад, як обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання.

Запропоноване розуміння змісту застосування гіпотези норм кримінального права дає, на наш погляд, можливість уточнити категоріальний апарат науки кримінального права в цілому і вчення про кримінально-правове регулювання суспільних відносин зокрема. З його використанням, як уявляється, у подальшому можуть бути не тільки проведені нові дослідження теоретичних питань застосування норм кримінального права, а й вироблені практичні рекомендації для органів, які безпосередньо застосовують такі норми.

### **3.5. Застосування санкцій норм кримінального права**

У понятті «застосування санкції норми кримінального права» ключовими є два терміни: «застосування [норми права]» і «санкція норми кримінального права». Зрозуміло, що зміст першого поняття має пря-

му логічну залежність від того, який зміст вкладається в два наступні. При цьому відомо, що якщо відносно поняття «застосування норм права» дискусії точаться лише щодо окремих аспектів, то питання структурованості норм кримінального права, особливо останнім часом, є вельми дискусійними. І хоча питання розуміння санкцій норм кримінального права є, очевидно, найменш дискусійним у літературі, проте розуміння співвідношення санкції з іншими структурними елементами кримінально-правової норми, а також санкції норми кримінального права із санкцією статті кримінального закону і досі не є однозначним. А це, у свою чергу, створює підґрунтя і для суперечностей та прогалин у висновках щодо застосування санкцій норм кримінального права. Не вдаючись наразі до полеміки щодо їх визначення, візьмемо за основу ті розуміння понять «застосування норм кримінального права» та «санкція норми кримінального права», які викладені нами вище. Інакше кажучи, вирішення теоретичних питань застосування санкцій норм кримінального права є похідним від розуміння структурованості такої норми, зокрема, від змісту і значення її санкції, а також від загального поняття застосування норм кримінального права.

Отже, якщо під санкцією норми кримінального права розуміти такий елемент її структури, в якому визначається правило поведінки держави, що полягає в покладенні кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин, а застосуванням норм кримінального права вважати імперативну владну діяльність тієї ж таки держави (в особі суду) з визнання конкретного скоєного особою діяння злочином та встановлення його кримінально-правових наслідків, то цілком слушним буде висновок про те, що застосування санкції норми кримінального права — це стадія застосування норми кримінального права, яка полягає у покладенні на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності.

Виходячи з такого розуміння, яке, зазначимо, є попереднім і не може вважатися остаточним, про що буде сказано нижче, звернемося до дослідження окремих теоретичних питань застосування санкцій норм кримінального права.

Варто відзначити, що не тільки дослідження санкцій як структурного елемента норми кримінального права, а питання їх застосування отримало досить значну увагу в літературі з кримінального права. Оскільки основним змістом санкції є покарання, то й вивчалися питан-

ня застосування санкцій норм кримінального права, головним чином, у рамках вчення про призначення покарання (М. І. Бажанов, С. А. Велієв, А. А. Мамедов, М. М. Становський, М. Д. Шаргородський та ін.). З іншого боку, позаяк санкція норми кримінального права, хоч і відмінна від санкції статті кримінального закону, проте має з нею багато спільного, вивчення проблем застосування санкцій норм кримінального права здійснювалося і в рамках наукових досліджень з Особливої частини кримінального права, а саме — у рамках досліджень караності окремих видів злочинів. Разом із тим обидва підходи, на наш погляд, не можуть бути визнані ефективними щодо дослідження теоретичних проблем застосування санкцій норм кримінального права в рамках вчення про кримінально-правове регулювання суспільних відносин, оскільки володіють деякою неповнотою і внутрішніми суперечностями. Зокрема, перший — залишає поза увагою ту частину застосування санкції норми кримінального права, яка полягає в застосуванні інших заходів кримінальної відповідальності, окрім покарання. Другий, маючи названий вище недолік, крім того призводить також до змішування понять «норма права» та «стаття закону», що є особливо неприпустимим.

З огляду на це ми ставимо собі за мету розгляд окремих теоретичних питань застосування санкцій норм кримінального права шляхом дослідження цього процесу з позицій вчення про кримінально-правове регулювання суспільних відносин. У такому розумінні питання застосування санкцій норм кримінального права в науці кримінального права ще не досліджувалися.

Принципово правильним уявляється розуміння поняття «застосування санкції кримінально-правової норми» Є. В. Благовим, на думку якого ним «слід вважати прийняття та закріплення рішення про такі, що містяться в ній (санкції. — *О. Н.*), юридичні обов'язки та суб'єктивні права, втілені в певному заході кримінально-правового характеру»<sup>1</sup>. Питання постає лише в тому, про які заходи кримінально-правового характеру, а отже — і про які юридичні обов'язки та суб'єктивні права йдеться. Інакше кажучи, яким є зміст, що вкладається до самого поняття «санкція», бо саме він (цей зміст) і буде реалізовуватися під час застосування. Сам Є. В. Благов до змісту санкції норми кримінального права, а отже, і до кола тих прав та обов'язків, які можуть бути по-

<sup>1</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 294.

роджені застосуванням такої санкції, включає: покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, а також так звані «фактори, що дозволяють конкретизувати, змінити чи припинити права та обов'язки, які виникли». До останніх він відносить характер та ступінь суспільної небезпечності злочину, особу винного, обставини, що обтяжують та пом'якшують покарання, а також інші фактори<sup>1</sup>. І слід зазначити, що в таких своїх висновках цей автор не є самотнім.

Так, звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання вважають результатом застосування санкцій норм кримінального права Ю. В. Голик<sup>2</sup>, І. Е. Звечаровський<sup>3</sup>, І. О. Никифорчин<sup>4</sup>, Р. А. Сабітов<sup>5</sup> та деякі інші автори. При цьому інколи здійснюється посилення на семантичне розуміння слова «санкція», одним із значень якого є «схвалення»: «санкціонувати» означає «дозволяти», «схвалювати»<sup>6</sup>. У зв'язку з подібним розумінням В. М. Кудрявцев навіть стверджував про існування так званих «заохочувальних санкцій», які мають місце там, де «заходи заохочення прямо передбачені у правових нормах як фактичний і юридичний наслідок правомірного вчинку». У такому випадку, як писав автор, «можна констатувати використання заохочувальних санкцій для стимулювання цього вчинку», хоча й зазначав, що при цьому «термін санкція використовується тут за відсутністю кращого»<sup>7</sup>. Що ж до застосування в санкції таких «факторів, які дозволяють конкретизувати, змінити чи припинити права та обов'язки, які виникли», а саме характеру та ступеня суспільної небезпечності

<sup>1</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 61.

<sup>2</sup> Голик, Ю. В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук в виде науч. доклада : 12.00.08 / Ю. В. Голик. – М., 1994. – С. 25.

<sup>3</sup> Звечаровский, И. Э. О поощрительных нормах советского уголовного права [Текст] / И. Э. Звечаровский // Вестн. ЛГУ. Сер. 6. – 1987. – Вып. 3 (№ 20). – С. 92.

<sup>4</sup> Никифорчин, И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. А. Никифорчин. – Харьков : Укр. гос. юрид. академия, 1994. – С. 154–155.

<sup>5</sup> Сабитов, Р. А. Роль норм уголовного права, регулирующих посткриминальное поведение, в предупреждении правонарушений [Текст] / Р. А. Сабитов // Вопросы теории и практики предупреждения преступлений : межвуз. сб. – Барнаул : Алт. гос. ун-т, 1986. – С. 103–104.

<sup>6</sup> Словарь русского языка [Текст] : в 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. Т. 4 : С–Я. – М. : Рус. яз., 1981. – С. 27.

<sup>7</sup> Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – С. 236.

злочину, особи винного, обставин, що обтяжують та пом'якшують покарання, то про них, за свідченням Є. В. Благова, раніше писали також Є. В. Болдирев та В. М. Галкін<sup>1</sup>.

Погодитися з подібними твердженнями не можна з наступних міркувань. Дійсно, норми кримінального права передбачають не тільки можливість призначення покарання особі, яка вчинила злочин, а й звільнення такої особи від кримінальної відповідальності чи від покарання. Проте віднесення можливості звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання до змісту санкцій норм кримінального права, здійснюване згаданими вище криміналістами, уявляється теоретично необґрунтованим. Відомо, що в загальній теорії права під санкцією розуміється тільки та частина норми права, яка передбачає несприятливі для суб'єкта наслідки вчинення ним діяння, що є правопорушенням. Коли ж йдеться про заохочення певної суспільно корисної поведінки, то це здійснюється не шляхом покладення відповідальності, а шляхом встановлення для нього певної винагороди, одним із різновидів якої може бути повне або часткове звільнення від відповідальності. Тобто для іншого суб'єкта правовідносин нормою права встановлюється таке правило поведінки, яке полягає не в покладенні відповідальності. Отже, той структурний елемент норми, який передбачає таке правило поведінки, є диспозицією норми і не може визнаватися її санкцією, навіть «заохочувальною». Питання застосування диспозицій норм кримінального права були піддані нами самостійному аналізу.

Що ж стосується так званих «факторів, які дозволяють конкретизувати, змінити чи припинити права та обов'язки, які виникли», до яких окремими авторами віднесено характер та ступінь суспільної небезпечності злочину, особа винного, обставини, що обтяжують та пом'якшують покарання, то вказані фактори, цілком очевидно, стосуються злочину як юридичного факту, який породжує кримінальні правовідносини. Описання ж злочину як юридичного факту, а також вказівка на особу, яка його вчинила, і у зв'язку з цим вступає у кримінальні правовідносини з державою, є змістом не санкції, а гіпотези норми кримінального права<sup>2</sup>, питання застосування яких наразі також не досліджуються.

<sup>1</sup> Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 61.

<sup>2</sup> Наден, О. Щодо методологічних засад розуміння кримінального права (у зв'язку з дослідженням проблем кримінально-правового регулювання) [Текст] / О. Наден // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 4. – С. 172–181.

Таким чином, розуміння диспозиції норми кримінального права як такого її структурного елемента, який передбачає виключно правообмеження (зокрема — кримінальну відповідальність), дає підстави для розуміння застосування цього структурного елемента через застосування кримінальної відповідальності, проте не через звільнення від неї чи покарання. Зміст кримінальної відповідальності, яка визначається в санкціях норм кримінального права і покладається на особу в процесі їх застосування, по-різному розуміється в науці. Не вдаючись наразі до аналізу дискусій із цього питання, відзначимо, що ми виходимо з розуміння кримінальної відповідальності як передбачених нормою кримінального права обмежень прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що можуть полягати в її засудженні, покаранні, а також судимості<sup>1</sup>. «Кримінальна відповідальність як санкція кримінально-правової норми характеризується сукупністю положень КК, що викладені не тільки в санкції відповідної статті Особливої частини, а й у відповідних розділах Загальної частини КК»<sup>2</sup>.

Отже, хоч і не єдиною, проте головною складовою застосування санкції норми кримінального права є застосування покарання. Порядок застосування покарання знайшов детальну регламентацію в чинному кримінальному законодавстві. Зокрема, КК України визначає як загальні застосування покарання (статті 65–67), так і спеціальні правила його призначення в окремих ситуаціях, зокрема: за незакінчений злочин (частина 1 статті 68), співучасникам злочину (частина 2 статті 68), призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (стаття 69), призначення, покарання за сукупністю злочинів (стаття 70) та за сукупністю вироків (стаття 71). Ці питання є достатньою мірою дослідженими в літературі. Відзначимо тільки, що хоча нинішній стан законодавчого регулювання питань застосування санкції кримінально-правової норми в частині призначення покарання і є значно кращим від того, за якого «суддя зараз практично нічим не керується, коли він призначає покарання, якщо не брати до уваги життєвого досвіду»<sup>3</sup>, все

<sup>1</sup> Див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. — Х. : Право, 2003. — 224 с.

<sup>2</sup> Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. — К. : Атіка, 2004. — С. 26.

<sup>3</sup> Осипов, П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты) [Текст] / П. П. Осипов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. — С. 3.

ж правове регулювання цього порядку ще має резерви для вдосконалення. Звернемося до них.

Однією з новел КК України 2001 року стало «перевернення» переліку (системи) покарань і розташування їх у статті 51 КК України від найменш суворого (штраф) до найбільш суворого (довічне позбавлення волі). За тим же принципом тепер розташовані й окремі види покарань у санкціях статей Особливої частини КК України. Проте сам законодавець жодних пояснень подібної зміни підходу не визначив. Науковці ж цілком обґрунтовано вважають, що подібний порядок розташування покарань у системі і більше того — в окремих санкціях має свій сенс. Зокрема, за свідченням одного з членів робочої групи з підготовки проекту нині чинного КК України В. І. Борисова, розташування основних видів покарань в альтернативних санкціях статей Особливої частини КК за принципом від менш суворого до більш суворого є одним із проявів ідеї гуманізації системи покарань, а «сутність такої побудови полягає в тому, що суд, відмовляючись від м'якого покарання, повинен навести мотиви стосовно необхідності звернення до більш суворого покарання»<sup>1</sup>. Подібного змісту рекомендацію ще в 2003 році дав судам і Пленум Верховного Суду України, який роз'яснив, що «коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вироку»<sup>2</sup>. Сам же законодавець на той час жодних подібних правил не встановлював. Єдиним свідченням підтримки ним подібного підходу було хіба що положення частини 1 статті 64 КК України, відповідно до якого «довічне позбавлення волі... застосовується лише у випадках ... якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк». Проте таке правило стосується тільки співвідношення двох згаданих видів покарань і не мало загального значення.

<sup>1</sup> Борисов, В. І. Розв'язання проблемних питань Особливої частини у новому Кримінальному кодексі України [Текст] / В. І. Борисов // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства : матеріали наук. конф., Харків, 21–22 черв. 2001 р. / упоряд.: Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х. : Право, 2001. – С. 328.

<sup>2</sup> Про практику призначення судами кримінального покарання [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 р. // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 256–271.



У зв'язку з викладеним нами пропонувалося розширення цього правила до рівня загального і законодавче закріплення у вигляді, наприклад, нової самостійної частини статті 65 КК України, скажімо, такого змісту: «Більш суворий вид основного покарання, передбачений у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, може бути призначений лише у випадках, коли суд дійде аргументованою висновку про неможливість призначення менш суворого виду покарання»<sup>1</sup>. Цю нашу пропозицію підтримали й інші криміналісти<sup>2</sup>. Відрадно відзначити, що до наших пропозицій прислухався і законодавець, втіливши їх у чинному КК України. Зокрема, Законом України від 15 квітня 2008 року частина 2 статті 65 КК України була доповнена новим реченням такого змісту: «Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів».

Застосування санкції норми кримінального права є ширшим за своїм обсягом, ніж застосування санкції статті Особливої частини КК України. Таке розширення зумовлюється самою відмінністю в обсязі понять «санкція норми кримінального права» та «санкція статті кримінального закону». Навіть не беручи до уваги співвідношення між нормою і законом (як змістом і формою його вираження), звернемо увагу на таке. Структура кримінального закону, зокрема існування в ньому Загальної і Особливої частин, що невластиво для кримінального права<sup>3</sup>, зумовлює винесення окремих спільних положень, що властиві санкціям різних кримінально-правових норм, до статей Загальної частини. Такими, наприклад, є ті положення статей Загальної частини, які передбачають окремі види покарань, які або не завжди вказуються в санкціях статей Особливої частини і в окремих випадках можуть застосовуватися на підставі статей Загальної частини, або ніколи не вказуються у статтях Особливої частини і завжди застосовуються тільки на підставі статей Загальної частини.

<sup>1</sup> Наден, О. В. Теоретичні питання застосування санкцій норм кримінального права [Текст] / О. В. Наден // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. / за заг. ред. А. А. Музики. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. – С. 225.

<sup>2</sup> Див., наприклад: Попрас, В. О. Загальні засади призначення штрафу як виду покарання [Текст] / В. О. Попрас // Південноукр. правн. часоп. – 2007. – № 2. – С. 38–42.

<sup>3</sup> Див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – С. 172–181.

До перших, зокрема, належать позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, в тих випадках, коли воно виступає як додаткове покарання (частина 2 статті 55 КК України), службові обмеження для військовослужбовців (частина 1 статті 58 КК України), а також тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (частина 1 статті 62 КК України). Такі види покарань можуть бути застосовані не тільки тоді, коли вони безпосередньо вказані в санкції статті Особливої частини, а й за розсудом суду безпосередньо на підставі згаданих вище статей Загальної частини.

До других належить такий вид покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (стаття 54). Даний вид додаткового покарання не вказаний у жодній санкції статті Особливої частини КК України, проте фігурує як факультативне додаткове покарання в санкціях усіх норм кримінального права, що передбачають відповідальність за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Пленум Верховного Суду України, справедливо звертаючи увагу на такий статут даного виду покарання, відзначає, що «Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як вид покарання не зазначається у *санкціях норм Особливої частини КК* і застосовується за рішенням суду. Відповідно до частини 2 статті 52 і статті 54 КК це покарання є додатковим і може бути застосоване судом лише щодо особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, із наведенням у вирокі відповідних мотивів»<sup>1</sup> (курсив наш. — О. Н.). Принципово підтримуючи таке роз'яснення, разом із тим не можемо не відзначити певну архаїчність теоретико-правових підходів Пленуму Верховного Суду України, який називає окремі положення закону (КК України) не статтями чи приписами, а нормами, які є елементарними частинами системи права, проте не системи законодавства.

У зв'язку з викладеним уявляється за можливе зробити висновок про те, що застосування санкції норми кримінального права може фактично полягати як у застосуванні санкції статті Особливої частини КК України, так і в застосуванні деяких статей Загальної частини Кодексу. До останніх належать ті, які передбачають певні покарання, що не включаються до санкцій статей Особливої частини, так і ті, які

<sup>1</sup> Про практику призначення судами кримінального покарання [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 р. // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Маляренка. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 256–271.

передбачають можливість застосування інших правообмежень, що входять до змісту кримінальної відповідальності, проте не є покаранням. Крім того, застосування санкції норми кримінального права може полягати також і в застосуванні тих положень статей Загальної частини, які дозволяють в окремих випадках вийти за межі санкції статті Особливої частини КК України.

### 3.6. Застосування диспозицій норм кримінального права

У понятті «застосування диспозицій норм кримінального права» ключовими є два терміни: «застосування [норми права]» і «диспозиція норми кримінального права». Зрозуміло, що зміст першого поняття має пряму логічну залежність від того, який зміст вкладається в два наступні. При цьому відомо, що якщо відносно поняття «застосування норм права» дискусії точаться лише щодо окремих аспектів, то розуміння диспозиції норми кримінального права, особливо останнім часом, є вельми суперечливим. Не вдаючись наразі до полеміки щодо їх визначення, візьмемо за основу ті розуміння понять «застосування норм кримінального права» та «диспозиція норми кримінального права», які викладені нами вище.

Отже, якщо під диспозицією норми кримінального права розуміти такий елемент її структури, який визначає повноваження держави як суб'єкта кримінальних правовідносин, покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність, або ж звільнити її від такої, а застосуванням норм кримінального права вважати імперативну владну діяльність тієї ж таки держави (в особі суду) з визнання конкретного скоєного особою діяння злочином та встановлення його кримінально-правових наслідків, то цілком слушним буде висновок про те, що застосування диспозиції норми кримінального права — це стадія застосування норми кримінального права, яка полягає у покладенні на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності або звільненні її від такої.

Питання застосування диспозицій норм кримінального права (з урахуванням відомих розбіжностей у термінологічному означенні цього структурного елемента норми кримінального права) досліджувалися в нашій науці в рамках вчення про призначення покарання

(М. І. Бажанов, С. А. Велієв, А. А. Мамедов, М. М. Становський, М. Д. Шаргородський та ін.) звільнення від кримінальної відповідальності (Х. Д. Алікперов, Ю. В. Баулін, Л. В. Головка, В. С. Єгоров, А. В. Єндольцев, С. Г. Келіна, Л. М. Кривоченко та ін.) та звільнення від покарання (Н. Д. Дурманов, Г. Д. Коробков, В. А. Ломако, І. С. Ретюньських, Ю. М. Ткачевський та ін.). Не заперечуючи теоретичного та практичного значення досліджень згаданих та інших авторів, особливо ж тих, які були проведені вже останнім часом, тим не менше вважаємо за потрібне спеціально звернутися до осмислення проблеми застосування диспозицій норм кримінального права з урахуванням відзначених вище особливостей розуміння її змісту. В такому розумінні змісту диспозиції норми кримінального права питання її застосування в науці кримінального права ще не досліджувалися.

Отже, ми ставимо собі за мету визначити зміст поняття «застосування диспозиції норми кримінального права», його види та характеристики.

Визначаючи поняття «застосування диспозиції норми кримінального права», вважаємо за необхідне перш за все звузити обсяг самого поняття «диспозиція норми кримінального права». Як вже відзначалося нами вище, особливим різновидом диспозицій норм кримінального права, існування якого зумовлене специфікою самого призначення даної галузі права, є санкція, яка фігурує в традиційних кримінально-правових нормах. Сутність такої диспозиції полягає в тому, що нею визначаються повноваження держави щодо покладення на особу, яка вчинила злочин, кримінальної відповідальності. Такі диспозиції (санкції) характерні для переважної більшості норм кримінального права, а їх застосування пов'язане з низкою особливостей, що стосуються загальних засад та спеціальних правил призначення покарання. У рамках цього підрозділу досліджуватимуться питання застосування лише таких диспозицій норм кримінального права, які не є санкціями, тобто диспозицій нетипових (альтернативних) норм кримінального права.

Нетиповими (альтернативними) нормами кримінального права ми називаємо ті норми, диспозиція яких передбачає повноваження держави, що не пов'язані з покладенням на особу кримінальної відповідальності, а, навпаки, пов'язані зі звільненням її від такої відповідальності. Норми кримінального права, що містять таку диспозицію (диспозицію, яка не є санкцією; диспозицію у власному (вузькому) розумінні цього слова), посідають значно меншу питому вагу в системі

кримінального права, порівняно з традиційними нормами, що передбачають покладення кримінальної відповідальності. Проте їх особливість, нетиповість, важливість для кримінально-правового регулювання суспільних відносин, а також відносно незначний рівень наукової розробленості проблем їх застосування вимагають спеціальної уваги.

Отже, повноваження держави, що передбачене диспозиціями норм кримінального права, є протилежним до того, яке передбачене санкціями таких норм: якщо санкції передбачають покладення кримінальної відповідальності, то диспозиції передбачають звільнення від неї. Поняття звільнення від кримінальної відповідальності, хоч і неодноразово вживається в КК України, проте легального визначення не має.

Нами під звільненням від кримінальної відповідальності розуміється засіб кримінально-правового реагування держави на вчинений злочин, що не пов'язаний із реалізацією потенційної кримінальної відповідальності, але розрахований на інші шляхи впливу на особу, що вчинила злочин, а також на інших осіб, у рамках державної політики протидії злочинності. Звільнення від кримінальної відповідальності так само, як і сама кримінальна відповідальність, є за своєю природою ретроспективним. Воно хоч і реалізується на майбутнє, але звернене в минуле — є реакцією держави на поведінку особи в минулому. Звідси логічним є висновок, що при звільненні від кримінальної відповідальності важливу роль відіграє відмова держави від повної або часткової реалізації своїх повноважень із застосування до особи, що вчинила злочин, кримінальної відповідальності<sup>1</sup>. Ю. В. Баулін, піддавши аналізу і критиці різноманітні підходи до визначення поняття звільнення від кримінальної відповідальності, визначив його як «передбачену законом відмову держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених КК України»<sup>2</sup>. Слід відзначити, що подібне розуміння звільнення від кримінальної відповідальності знайшло не тільки широку підтримку в науці кримінального права, а й визнання з боку правозастосовчих органів. Зокрема, в узагальненні практики застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ, здійсненому Судовою палатою

<sup>1</sup> Детальніше див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. — Х. : Право, 2003. — С. 34–35.

<sup>2</sup> Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. — К. : Атіка, 2004. — С. 58.

у кримінальних справах Верховного Суду України, відзначалося, що: «Звільнення від кримінальної відповідальності — це відмова держави (її компетентних органів) від засудження особи, яка вчинила злочин, та застосування до неї кримінально-правових засобів примусового характеру. Закриття справ щодо таких осіб є проявом загальної тенденції розвитку кримінального законодавства у напрямі пом'якшення відповідальності за злочини невеликої та середньої тяжкості, вчинені вперше, законодавчим втіленням державного гуманізму, наданням державою людині, яка оступилася, можливості виправитися. Водночас звільнення від кримінальної відповідальності не є виправданням особи»<sup>1</sup>.

Таким чином, на разі в теорії кримінального права і у практиці застосування кримінального законодавства під звільненням від кримінальної відповідальності розуміється лише повне звільнення від неї, здійснюване судом до постановлення обвинувального вироку і засудження особи за вчинений злочин. У такому розумінні звільнення від кримінальної відповідальності протиставляється звільненню від покарання, яке, як стверджується, може мати місце вже після постановлення вироку і лише щодо особи, яка засуджена за вчинення злочину<sup>2</sup>. Певні аргументи для такого твердження можна знайти і в тексті чинного КК України, який послідовно розмежовує поняття «звільнення від кримінальної відповідальності» та «звільнення від покарання».

Проте, на наш погляд, здійснювати принципове протиставлення звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання немає підстав. Якщо виходити з того, що кримінальна відповідальність полягає в передбачених кримінальним законом обмеженнях прав та свобод, що підлягають застосуванню до особи, яка вчинила злочин, а покарання як складова кримінальної відповідальності є найбільш типовим з цих правообмежень<sup>3</sup>, то цілком логічним буде висновок про те, що повне або часткове звільнення від покарання є частковим

<sup>1</sup> Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ [Текст] : Узагальнення судової практики, здійснене Судовою палатою у кримінальних справах Верховного Суду України // Вісн. Верхов. Суду України. — 2004. — № 2 (42).

<sup>2</sup> Уголовное право Украины: Общая часть [Текст] : учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. — К. : Юринком Интер, 2003. — С. 421.

<sup>3</sup> Детальніше про це див.: Пономаренко, Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі [Текст] / Ю. А. Пономаренко. — К. : Атіка, 2005. — С. 153–160.

звільненням від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин. Крім того, віднесення до змісту кримінальної відповідальності також і правообмежень, в яких полягає судимість, дає підстави для висновку, що дострокове зняття судимості також є частковим звільненням від передбачених кримінальним законом правообмежень за вчинення злочину, а значить, частковим звільненням від кримінальної відповідальності.

У зв'язку з викладеним уявляється за можливе поставити питання про доцільність уведення до наукового обігу понять «повне звільнення від кримінальної відповідальності» та «часткове звільнення від кримінальної відповідальності», розуміючи під першим, власне, звільнення від кримінальної відповідальності, що відбувається шляхом винесення постанови суду відносно особи, яка не засуджується за вчинення злочину, а під другим — звільнення від окремих передбачених кримінальним законом правообмежень тієї особи, яка вже засуджена за вчинення злочину, як-от: звільнення від покарання чи його відбування, дострокове зняття судимості. І хоча чинний КК України не визначає запропонованих понять, проте наведене вище їх розуміння жодним чином не суперечитиме його положенням. Більше того, на користь можливості використання такої термінології в науці свідчить ще й те, що вона досить давно вже використовується в законодавстві України, у тому числі й у самому КК України. Зокрема, частиною 1 статті 1 Закону України «Про застосування амністії в Україні» передбачено: «Амністія є повне або часткове звільнення від відбування покарання певної категорії осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, або кримінальні справи стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили»<sup>1</sup>. Відповідно до цього положення, частиною 2 статті 86 КК України передбачено: «Законом про амністію особи, визнані винними у вчиненні злочину обвинувальним вироком суду, або кримінальні справи стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили, можуть бути повністю або частково звільнені від відбування покарання».

Таким чином, диспозиції норм кримінального права можуть передбачати повне або часткове звільнення від кримінальної відповідаль-

<sup>1</sup> Про застосування амністії в Україні [Текст] : Закон України від 1 жовтня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 48. – Ст. 263 (у ред. Закону України від 2 червня 2011 р. «Про внесення змін до Закону України “Про застосування амністії в Україні” та інших законодавчих актів України» // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 48. – Ст. 1958).

ності особи, яка вчинила злочин. Такі правові наслідки злочину в диспозиціях альтернативних норм кримінального права пов'язуються з правом або обов'язком держави як суб'єкта кримінально-правових суспільних відносин їх застосувати. Саме тому застосування диспозиції норми кримінального права полягає у здійсненні державою передбаченого в даній нормі (її диспозиції) права або виконанні обов'язку повністю або частково звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності.

Так, наприклад, коли йдеться про такі підстави повного звільнення від кримінальної відповідальності, як дійове каяття (стаття 45 КК України), або примирення винного з потерпілим (стаття 46 КК України), то диспозиції відповідних норм кримінального права мають приблизно такий вигляд: «звільняється від кримінальної відповідальності». Очевидно, що в даному випадку для держави встановлено імперативний обов'язок звільнити особу від кримінальної відповідальності. Так само імперативний обов'язок частково звільнити особу від кримінальної відповідальності містить диспозиція норми кримінального права, що відображена в частині 1 статті 84 КК України. Навпаки, право повністю звільнити особу від кримінальної відповідальності передбачають диспозиції норм кримінального права, що відображені в частині 1 статті 47 та у статті 48 КК України. Право частково звільнити особу від кримінальної відповідальності передбачають, наприклад, диспозиції норм, що відображені у статтях 81 та 82 КК України. Таким чином, зазначені відмінності змісту окремих диспозицій норм кримінального права потягнуть за собою і відмінності в їх застосуванні. Якщо диспозиція передбачає імперативний обов'язок звільнити особу повністю або частково від кримінальної відповідальності, то суд зобов'язаний застосувати виключно дану норму кримінального права, у тому числі — і її диспозицію. Якщо ж диспозиція передбачає право повного або часткового звільнення від кримінальної відповідальності, то суд не зобов'язаний її застосовувати. У таких ситуаціях він, в одних випадках, здійснює вибір між двома нормами кримінального права, одна з яких (у санкції) передбачає покладення на особу кримінальної відповідальності, а інша (у диспозиції) передбачає звільнення її від такої відповідальності<sup>1</sup>; в інших же випадках суд здійснює вибір між

<sup>1</sup> Детальніше про це див.: Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. — Х. : Право, 2003. — С. 82–83.



застосуванням і незастосуванням певної норми про часткове звільнення від кримінальної відповідальності. Останнє стосується, наприклад, випадків можливого умовно дострокового звільнення від відбування покарання (стаття 81 КК України) та заміни не відбутої частини покарання більш м'яким (стаття 82 КК України).

Виходячи з викладеного, з позицій вчення про кримінально-правове регулювання суспільних відносин, повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності є результатом застосування диспозицій норм кримінального права. Залежно від обсягу правобмежень, що від них звільняється особа, яка вчинила злочин, застосування диспозицій норм кримінального права може мати два види наслідків для правового статусу згаданої особи. По-перше, наслідком застосування диспозицій норм кримінального права може бути повне звільнення від кримінальної відповідальності, а по-друге, ним може бути часткове звільнення від кримінальної відповідальності. Ці посилки дають, на наш погляд, підстави визначити застосування диспозицій норм кримінального права як стадію застосування державою норми кримінального права, яка полягає у визначенні нею (державою) для особи, яка вчинила злочин, такого кримінально-правового наслідку його вчинення, як повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності.

Запропоноване розуміння змісту застосування диспозиції норм кримінального права дає, на наш погляд, можливість уточнити категоріальний апарат науки кримінального права в цілому і вчення про кримінально-правове регулювання суспільних відносин зокрема. З його використанням, як уявляється, у подальшому можуть бути не тільки проведені нові дослідження теоретичних питань застосування норм кримінального права, а й вироблені практичні рекомендації для органів, які безпосередньо застосовують такі норми.

Викладене дає підстави сформулювати такі висновки щодо цього розділу.

По-перше, застосування норм кримінального права можна розуміти як форму його реалізації, форму їх фактичного втілення в суспільних відносинах, що здійснюється домінуючим суб'єктом кримінально-правових суспільних відносин (державою) через правомірну поведінку по визначенню кримінально-правових наслідків вчинення злочину для підпорядкованого суб'єкта таких відносин — особи, яка його вчинила. З урахуванням викладеного застосування норм кримінального

права необхідно розуміти як імперативну владну діяльність виключно держави (в особі виключно суду) з визнання конкретного скоєного особою діяння злочином (застосування гіпотези) та встановлення його кримінально-правових наслідків (застосування диспозиції). Застосування норм кримінального права необхідно відрізнити від інших форм реалізації тих положень кримінального законодавства, які не є кримінально-правовими.

По-друге, застосування норми кримінального права обов'язково проходить дві стадії. Перша полягає в тому, що встановивши відповідність обставин конкретної справи ознакам юридичного факту, описаного в нормі кримінального права, суд тим самим створює підставу для визначення кримінально-правових наслідків для особи, яка вчинила злочин. Другою стадією застосування норм кримінального права слід вважати застосування санкції або диспозиції такої норми. Застосування однієї тільки гіпотези чи однієї тільки санкції норми кримінального права неможливе.

По-третє, під застосуванням гіпотези норми кримінального права необхідно розуміти кримінально-правову кваліфікацію, яка полягає у кваліфікації тільки тих юридичних фактів, які передбачені цими гіпотезами. І навпаки, немає підстав для віднесення до кримінально-правової кваліфікації певного діяння як незлочинного, навіть якщо така кваліфікація здійснюється із застосуванням статей кримінального закону України. Залежно ж від того, який саме з юридичних фактів, що передбачені гіпотезою норми кримінального права, підлягає кваліфікації, кримінально-правова кваліфікація може мати два види: кваліфікація злочинів та кваліфікація посткримінальних юридичних фактів. З урахуванням зазначеного під застосуванням гіпотези норми кримінального права слід розуміти стадію застосування норми кримінального права, яка полягає у здійсненні умовиводу про відповідність ознак фактично скоєних діянь чи подій, які відбулися, ознакам передбачених цією гіпотезою юридичних фактів.

По-четверте, з позицій вчення про кримінально-правове регулювання суспільних відносин, повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності є результатом застосування диспозицій норм кримінального права. Залежно від обсягу правообмежень, що від них звільняється особа, яка вчинила злочин, застосування диспозицій норм кримінального права може мати два види наслідків для правового статусу згаданої особи. По-перше, наслідком застосування диспозицій

норм кримінального права може бути повне звільнення від кримінальної відповідальності, а по-друге, ним може бути часткове звільнення від кримінальної відповідальності. На підставі цього застосування диспозицій норм кримінального права можна визначити як стадію застосування державою норми кримінального права, яка полягає у визначенні нею (державою) для особи, яка вчинила злочин, такого кримінально-правового наслідку його вчинення, як повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності.

По-п'яте, застосування санкції норми кримінального права може фактично полягати як у застосуванні санкції статті Особливої частини КК України, так і в застосуванні деяких статей Загальної частини Кодексу. До останніх належать як ті, які передбачають певні покарання, що не включаються до санкцій статей Особливої частини, так і ті, які передбачають можливість застосування інших правообмежень, що входять до змісту кримінальної відповідальності, проте не є покаранням. Крім того, застосування санкції норми кримінального права може полягати також і в застосуванні тих положень статей Загальної частини, які дозволяють в окремих випадках вийти за межі санкції статті Особливої частини КК України.

## Загальні висновки

Проведене дослідження дає нам підстави для таких узагальнюючих висновків.

1. Кримінально-правове регулювання — це один із видів правового регулювання в публічній сфері (сфері публічних відносин). У зв'язку з цим йому характерні властивості (суб'єктний склад, особливості об'єкта і предмета, способи тощо) публічно-правового регулювання і не характерні відповідні властивості приватноправового. Концептуальними засадами дослідження є визнання того, що:

а) об'єктом і предметом кримінально-правового регулювання є відповідно суспільні відносини та правовідносини;

б) кримінально-правове регулювання здійснюється на двох рівнях — нормативному (законодавчому, правотворчому) та індивідуальному (правозастосовочому), тобто включає як законотворення, так і правозастосування.

2. Законодавчий рівень кримінально-правового регулювання — це правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин. Ці відносини є об'єктом кримінально-правового регулювання на законодавчому (правотворчому) рівні. Особливістю об'єкта кримінально-правового регулювання на цьому рівні, яка зумовлена його публічно-правовим характером, є те, що такий об'єкт не може існувати до правового врегулювання. Якщо приватноправові відносини можуть складатися в громадянському суспільстві до і незалежно від їх правового регулювання, то кримінальні суспільні відносини (так само, як і всякі інші публічні відносини) можуть складатися лише на підставі відповідних норм права (зокрема, кримінального). Це обумовлено тим, що предмет таких відносин (кримінальна відповідальність), а також їх зміст (взаємні права та обов'язки суб'єктів) не можуть існувати поза нормою права, оскільки визначаються лише нею, не є для неї первісними.

Отже, кримінально-правові суспільні відносини не існують до появи норм кримінального права. Вони породжуються вчиненням сус-

пільно небезпечних діянь, визнаних нормами кримінального права як злочини, а тому стосовно таких норм є вторинними, похідними. У цьому виявляється «творча» роль кримінального права (кримінально-правового регулювання).

3. Правозастосовчий рівень кримінально-правового регулювання — це правове регулювання конкретного кримінально-правового відношення, породженого вчиненням конкретного злочину, яке загальним чином врегульоване нормами кримінального права. Наявність чи відсутність кримінального правовідношення є об'єктивною. Його об'єктивна наявність чи відсутність за загальним правилом повинна адекватно відобразитися державою, проте мають місце і розходження. Кримінально-правове відношення за загальним правилом існує паралельно з кримінально-процесуальним (для якого юридичним фактом є наявність приводів і підстав для порушення кримінальної справи), хоча можливе і їх роздільне існування.

4. Оскільки кримінально-правове регулювання є публічно-правовим, його суб'єктом може бути лише публічно-правовий суб'єкт, а саме — держава. Вона є суб'єктом кримінально-правового регулювання як на законодавчому, так і на правозастосовчому рівні, проте представлена на кожному з цих рівнів різними органами. На правотворчому — Верховна Рада України; в обмеженому обсязі також і Конституційний Суд України (у частині визнання неконституційними окремих положень кримінального законодавства). На правозастосовчому рівні — суди загальної юрисдикції, оскільки лише вони застосовують норми кримінального права. Органи досудового слідства та органи системи виконання покарань не представляють державу в кримінально-правовому регулюванні на правозастосовчому рівні, оскільки норм кримінального права не застосовують.

5. Засобом кримінально-правового регулювання на правотворчому рівні є норма кримінального права. Норма кримінального права — це таке правило поведінки, яке встановлює компетенцію держави щодо визначення кримінально-правового статусу особи, яка вчинила злочин. Таким чином, нормами кримінального права є лише такі правові норми, які:

а) у своїй гіпотезі мають вказівку на злочин. Не є нормами кримінального права ті, в яких вказується не на злочин, а виключно на будь-яке інше діяння як правомірне, так і неправомірне чи будь-які події (наприклад, норми, що визначають правові наслідки діянь неосудних та осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідаль-

ність, обставини, що виключають злочинність діяння, тощо). Однак є нормами кримінального права ті норми, у гіпотезах яких на такі діяння чи події вказується разом із злочином як на систему юридичних фактів (наприклад, норми про звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання);

б) у своїй диспозиції визначають такі правові наслідки для особи, яка вчинила злочин, що стосуються її правового статусу. Ці правові наслідки в типовому плані полягають у погіршенні такого статусу, тобто обмеженні прав чи покладенні додаткових обов'язків; у нетиповому — у повній чи частковій відмові від такого погіршення (звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання).

Засобом кримінально-правового регулювання на правозастосовчому рівні є акти застосування норм кримінального права. Серед таких актів провідне місце, найбільша питома вага, належить обвинувальному вироку суду. При цьому на одному рівні з ним мають розглядатися ухвали судів вищестоящих інстанцій, якими можуть бути внесені зміни до таких вироків. Нетиповим актом кримінально-правового регулювання на правозастосовчому рівні є постанова суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності. У цьому аспекті актуальним є питання про тлумачення положення Конституції про те, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, інакше як за вироком суду. Не є актами кримінально-правового регулювання акти органів досудового слідства та органів системи виконання покарань, які не застосовують закон про кримінальну відповідальність.

6. Мета кримінально-правового регулювання багатоступінчаста. Очевидно, найближчою метою є визначення кримінально-правового статусу особи, яка вчинила злочин. Найбільш віддаленою — підтримання правопорядку в суспільстві. Цілком вірогідно, що між цими двома цілями мають бути виділені декілька проміжних.

7. Правове регулювання на законодавчому рівні завжди загальне. Його об'єктом є суспільні відносини (типізовані, деперсоніфіковані); його засобом є норма кримінального права (загальнообов'язкове правило поведінки); його метою є визначення правообмежень для правового статусу злочинців. Правове регулювання на правозастосовчому рівні завжди конкретне. Його предметом є конкретне кримінальне правовідношення; його засобом є акт застосування кримінально-правової норми (вирок суду чи постанова суду про звільнення від

кримінальної відповідальності); його метою є визначення правового статусу (як правило, встановлення правообмежень) для конкретної особи, яка вчинила злочин.

8. Законодавчий рівень кримінально-правового регулювання — це діяльність держави зі створення, зміни чи скасування норм кримінального права. Таким чином, норма кримінального права є одночасно засобом кримінально-правового регулювання і результатом регуляторної діяльності суб'єкта кримінально-правового регулювання. Норма кримінального права має двоелементну структуру, причому обов'язковим першим елементом норми кримінального права є гіпотеза, а другим елементом — диспозиція, яка в більшості випадків визначає таку поведінку, як покладення кримінальної відповідальності, а отже, є санкцією. Норма кримінального права є публічно-правовою нормою, тому вона завжди абсолютно імперативна і не може бути змінена чи скасована будь-ким, крім самої держави.

Кримінально-правова нормотворчість — це виключна прерогатива держави, причому творення норм кримінального права має ґрунтуватися на принципах (правилах) криміналізації, пеналізації та депеналізації. Норма кримінального права має лише одну форму вираження — закон про кримінальну відповідальність, який має її адекватно відображати. Залишається актуальною проблема існування неправового кримінального закону, тобто розходження між нормою кримінального права і статтею кримінального закону.

9. Правозастосовчий рівень кримінально-правового регулювання — це діяльність держави по реалізації кримінально-правових норм щодо конкретних осіб, які вчинили злочини. Така реалізація здійснюється виключно судом у формі застосування таких норм. Застосування норми кримінального права полягає у послідовному застосуванні спочатку її гіпотези, потім — диспозиції (яка у переважній більшості випадків є санкцією). Тому кримінально-правове регулювання на правозастосовчому рівні розпадається на дві юридично значимі дії (які, проте, оформлюються одним правозастосовчим актом):

а) кримінально-правову кваліфікацію юридичного факту. Такими юридичними фактами є злочин, позитивна посткримінальна поведінка, а в окремих випадках — події (що, на нашу думку, не завжди обґрунтовано);

б) визначення кримінально-правових наслідків появи такого юридичного факту — покладення кримінальної відповідальності; повне чи часткове звільнення від неї.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Агарков, М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву [Текст] / М. М. Агарков. – М. : Юриздат, 1940. – 160 с.
- Александров, Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н. Г. Александров. – М. : Юрид. лит., 1955. – 176 с.
- Александров, Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма [Текст] / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – 271 с.
- Алексеев, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 186 с.
- Алексеев, С. С. О нормативном регулировании в коммунистическом обществе [Текст] / С. С. Алексеев // XXII съезд КПСС и вопросы государства и права : сб. ст. – Свердловск, 1966. – Вып. 1. – С. 281–295.
- Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 359 с.
- Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
- Алексеев, С. С. Структура советского права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.
- Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
- Алексеева-Процюк, Д. О. Спеціальні норми в кримінальному праві України [Текст] / Д. О. Алексеева-Процюк // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – № 5. – С. 120–124.
- Аликперов, Х. Д. Понятие норм уголовного законодательства, допускающих компромисс в борьбе с преступностью [Текст] / Х. Д. Аликперов. – Баку : ЭЛМ, 1992. – 63 с.
- Аликперов, Х. Д. Преступность и компромисс [Текст] / Х. Д. Аликперов. – Баку : ЭЛМ, 1992. – 196 с.
- Бабаев, В. К. Общая теория права: Краткая энциклопедия [Текст] / В. К. Бабаев, В. М. Баранов. – Н. Новгород : Нижегород. юрид. ин-т МВД РФ, 1997. – 516 с.
- Багрий-Шахматов, Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации [Текст] / Л. В. Багрий-Шахматов. – Одесса, 1998.
- Бажанов, М. И. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст] / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992.
- Базылев, Б. Т. Сущность санкций в советском праве [Текст] / Б. Т. Базылев // Изв. вузов. Правоведение. – 1976. – № 5. – С. 32–38.
- Баранов, В. М. Примечания в российском праве: природа, виды, проблемы реализации [Текст] / В. М. Баранов, Д. С. Кондаков // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – С. 390–399.



Баулин, Ю. В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния [Текст] / Ю. В. Баулин. – Харьков : Основа, 1991. – 360 с.

Баулин, Ю. В. Уголовное право как отрасль материального публичного права [Текст] / Ю. В. Баулин // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы Второй междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. А. И. Рарог. – М. : ТК Велби : Проспект, 2005.

Баулин, Ю. В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключющих преступность (общественную опасность и противоправность) деяния [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ю. В. Баулин. – Харьков : Укр. юрид. акад. им. Ф. Э. Дзержинского, 1991.

Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.

Баулін, Ю. В. Кримінальне право як публічна галузь права [Текст] / Ю. В. Баулін // Вісн. Конституц. Суду України. – 2005. – № 2. – С. 83–85.

Баулін, Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень [Текст] / Ю. В. Баулін // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. / упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 285–287.

Беляев, В. Г. Применение уголовного закона [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Беляев. – Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. – 124 с.

Беляев, Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации [Текст] / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1986.

Благов, Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 505 с.

Бобылев, А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения [Текст] / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 104–109.

Бобылев, А. И. Теоретические проблемы правового регулирования [Текст] / А. И. Бобылев // Право и политика. – 2002. – № 8. – С. 10–16.

Божьев, В. П. Уголовно-правовые и процессуальные правоотношения [Текст] / В. П. Божьев, Е. А. Фролов // Сов. государство и право. – 1974. – № 1. – С. 88–90.

Бойцов, А. И. Действие уголовного закона во времени и в пространстве [Текст] / А. И. Бойцов. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 1995. – 257 с.

Бондаренко, Г. И. Совершенствование общественных отношений и социального управления [Текст] / Г. И. Бондаренко. – Л., 1989.

Борисов, В. І. Розв'язання проблемних питань Особливої частини у новому Кримінальному кодексі України [Текст] / В. І. Борисов // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства : матеріали наук. конф., 21–22 черв. 2001 р., Харків / упоряд.: Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х. : Право, 2001. – С. 325–328.

Брайнин, Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве [Текст] / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1963. – 275 с.

Брайнин, Я. М. Уголовный закон и его применение [Текст] / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.

Братусь, С. Н. Спорные вопросы теории юридической ответственности [Текст] / С. Н. Братусь // Сов. государство и право. – 1973. – № 4. – С. 27–35.

Братусь, С. Н. Юридическая ответственность и законность: Очерк теории [Текст] / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976.

Братусь, С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (Понятие, виды, государственные юридические лица) [Текст] / С. Н. Братусь. – М. : Юриздат, 1947.

Брич, Л. П. Кваліфікація ухилення від сплати обов'язкових внесків державі [Текст] / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2002.

Булгаков, Д. Б. Потерпевший в уголовном праве и его криминологическая характеристика [Текст] / Д. Б. Булгаков. – Ставрополь, 2000.

Василькова, Л. З історії становлення терміна «кримінальний» [Текст] / Л. Василькова // Підприємництво, госп-во і право. – 2001. – № 12. – С. 75–77.

Гаджиев, Г. Правовые позиции Конституционного Суда РФ как источник конституционного права [Текст] / Г. Гаджиев // Конституц. право: восточно-европ. обозрение. – 1999. – № 3 (28).

Галкин, В. М. Применение гипотезы уголовно-правовой нормы [Текст] / В. М. Галкин // Проблемы совершенствования советского законодательства. ВНИИ СЗ. Труды. Т. 15. – М., 1979.

Гаухман, Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л. Д. Гаухман. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 448 с.

Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 534 с.

Герцензон, А. А. Уголовное право. Часть Общая [Текст] : учеб. пособие / А. А. Герцензон. – М. : РИО ВЮА, 1948. – 496 с.

Голик, Ю. В. Метод уголовного права [Текст] / Ю. В. Голик // Журн. рос. права. – 2000. – № 1.

Голик, Ю. В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук в виде науч. докл. / Ю. В. Голик. – М. : МГУ, 1994. – 54 с.

Голіна, В. В. Судимість [Текст] / В. В. Голіна. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 384 с.

Головко, Л. В. Освобождение от уголовной ответственности и освобождение от уголовного преследования: соотношение понятий [Текст] / Л. В. Головко // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 41–51.

Гончаренко, В. Г. Загальнотеоретичні, процесуальні та організаційні питання впровадження автоматизації застосування норм кримінального права [Текст] / В. Г. Гончаренко, Г. Г. Ружицький, А. Р. Хурцидзе // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Юрид. науки. – К. : РВЦ «Київ. ун-т», 1998. – Вип. 35. – С. 64–69.

Гончаров, Д. Межотраслевая коллизия уголовного и гражданского законодательства России [Текст] / Д. Гончаров // Уголовное право. – 2002. – № 3. – С. 95–96.

Гончарук, О. В. Дихотомія права: право публічне та право приватне [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Гончарук. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004. – 19 с.

Горшенев, В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 256 с.

Готін, О. М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності [Текст] / О. М. Готін. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004.

Григор'єва, М. Є. Механізм правового регулювання звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у вчиненому злочині [Текст] / М. Є. Григор'єва // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод) : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених / за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 138–140.

Григор'єва, М. Є. Уголовно-правовые средства освобождения лица от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием [Текст] / М. Є. Григор'єва // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Ташій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 66.

Гришук, В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права [Текст] : навч. посіб. / В. К. Гришук. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 112 с.

Гущина, Н. А. Поощрительные нормы российского права [Текст] / Н. А. Гущина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 294 с.

Дагель, П. С. Проблемы советской уголовной политики [Текст] / П. С. Дагель. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982.

Дагель, П. С. Теоретические вопросы совершенствования уголовного законодательства [Текст] / П. С. Дагель // Конституция СССР и дальнейшее укрепление законности и правопорядка. – М. : Юрид. лит., 1979.

Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : в 4 т. Т. 1 : А-З / В. И. Даль. – М. : АО Изд. гр. «Прогресс», «Универс», 1994. – 912 с.

Даньшин, І. Запобіжне значення кримінального і кримінально-процесуального законів [Текст] / І. Даньшин, Ю. Грошовий // Рад. право. – 1969. – № 6. – С. 74–75.

Денисов, А. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. И. Денисов. – М. : Юриздат, 1948. – 532 с.

Дружинин, Н. П. Русское государственное гражданское и уголовное право [Текст] / Н. П. Дружинин. – СПб., 1899.

Дубинин, Т. Т. О моменте возникновения уголовной ответственности [Текст] / Т. Т. Дубинин // Основания и порядок реализации уголовной ответственности : межвуз. сб. науч. ст. / отв. ред. С.А. Шейфер. – Куйбышев, 1989.

Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – 319 с.

Дуюнов, В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика [Текст] / В. К. Дуюнов. – М. : Науч. кн., 2003. – 520 с.

Дюрягин, И. Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы [Текст] / И. Я. Дюрягин. – Свердловск, 1973. – 248 с.

Егоров, В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности [Текст] / В. С. Егоров. – М., 2002.

Еллинек, Г. Общее учение о государстве [Текст] / Г. Еллинек. – СПб. : Обществ. польза, 1903. – 532 с.

Євграфова, Є. Акти Конституційного Суду України в системі національного законодавства [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2001. – № 10.

Жерьобкін, В. Є. Логіка [Текст] : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. Є. Жерьобкін. – Х. : Основа ; К. : Знання, 1998. – 256 с.

Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

Загородников, Н. И. О пределах уголовной ответственности [Текст] / Н. И. Загородников // Сов. государство и право. – 1967. – № 7.

Загородников, Н. И. Социальное обновление советского общества и проблемы уголовного права [Текст] / Н. И. Загородников, А. Б. Сахаров // Методологические проблемы уголовно-правового регулирования. – М., 1991.

Загорулько, А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права [Текст] / А. И. Загорулько. – Харьков : Консум, 1996.

Звечаровский, И. Э. О поощрительных нормах советского уголовного права [Текст] / И. Э. Звечаровский // Вестн. ЛГУ. Сер. 6, Научный коммунизм, философия, право. – 1987. – Вып. 3 (№ 20). – С. 88–94.

Звечаровский, И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика [Текст] / И. Э. Звечаровский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001.

Зер, Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание [Текст] : пер. с англ. / Х. Зер ; общ. ред. Л. М. Карнозовой ; коммент. Л. М. Карнозовой и А. С. Пашина ; закл. ст. Р. Р. Максудова и М. Г. Флямера. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 1998. – 354 с.

Зинченко, С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования [Текст] / С. А. Зинченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007.

Иванова, З. Д. Законность – основа взаимодействия норм права и правоотношений в советском обществе [Текст] / З. Д. Иванова // Вопросы теории

государства, права и трудового права : сб. науч. тр. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1988. – С. 31–37.

Иногамова-Хегай, Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений [Текст] : учеб. пособие / Л. В. Иногамова-Хегай. – М. : Инфра-М, 2002. – 168 с.

Иоффе, О. С. Вопросы теории права [Текст] / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М., 1961.

Иоффе, О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. – 144 с.

Иоффе, О. С. Правоотношения по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во ЛГУ. – 144 с.

Кадников, Н. Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика [Текст] : учеб. пособие / Н. Г. Кадников. – М. : Норма, 2003. – 144 с.

Карташов, В. Н. Применение права [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Карташов. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1980. – 74 с.

Кечекьян, С. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе [Текст] / С. Ф. Кечекьян. – М., 1958.

Кистяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кистяковский. – СПб. : РХГИ, 1998. – 800 с.

Кистяковский, А. О. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства [Текст] / А. О. Кистяковский. – К. : Издание Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. – 850 с.

Кленова, Т. В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования как основные критерии классификации уголовно-правовых норм [Текст] / Т. В. Кленова // Актуальные вопросы реализации уголовной ответственности : межвед. сб. ст. – Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1988. – С. 5–14.

Кленова, Т. В. Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписаний в законодательстве [Текст] / Т. В. Кленова // Сов. государство и право. – 1988. – № 11. – С. 80–84.

Ковалёв, М. И. Советское уголовное право [Текст] : курс лекций / М. И. Ковалёв. Вып. 1 : Введение в уголовное право. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1971.

Ковалев, М. И. Советское уголовное право [Текст] : курс лекций / М. И. Ковалев. Вып. 2 : Советский уголовный закон. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1974.

Кодифікація приватного (цивільного) права України [Текст] / А. С. Довгерт, О. А. Підпригора, Д. В. Боброва та ін. ; за ред. А. С. Довгерта. – К. : Укр. центр правн. студій, 2000.

Козаченко, И. Я. Содержание и структура предмета уголовно-правового регулирования [Текст] / И. Я. Козаченко // Право и демократия : межвед. сб. науч. тр. / глав. ред. В. Г. Тихиня. – Минск : Университетское, 1989. – Вып. 2. – С. 117–121.

Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998.

Комаров, С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях [Текст] / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1997.

Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Концерн «Вид. Дім “Ін Юре”», 2003. – 806 с.

Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин ; предисл. А. В. Наумова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 384 с.

Коржанський, М. Й. Кваліфікація злочинів [Текст] / М. Й. Коржанський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.

Коржанський, М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна [Текст] : курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2001.

Коржанський, М. Й. Нариси кримінального права [Текст] / М. Й. Коржанський. – К. : ТОВ «Генеза», 1999. – 208 с.

Коржанський, М. Й. Проблеми кримінального права [Текст] / М. Й. Коржанський. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2003. – 200 с.

Коробеев, А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации [Текст] / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987.

Коробов, В. П. Пределы уголовной ответственности [Текст] / В. П. Коробов // Основания и порядок реализации уголовной ответственности. – Куйбышев, 1989.

Корчевна, Л. До критики поняття «механізму правового регулювання» [Текст] / Л. Корчевна // Право України. – 2003. – № 1.

Крашенинников, Е. А. Структура норм права [Текст] / Е. А. Крашенинников, Т. Н. Лисова // Философские проблемы объективного права : тез. докл. VI Обл. науч.-практ. конф. молодых ученых и специалистов, 4–6 февр. 1990 г. – Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1990. – С. 17–18.

Крезе, О. О. Нормативно-правові акти судових органів в механізмі дії права [Текст] / О. О. Крезе // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / голов. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13–14. – С. 223–227.

Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – 352 с.

Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.

Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : Одіссей, 2004.

Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – 262 с.

Крылова, Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции [Текст] / Н. Е. Крылова. – М. : СПАРК, 1996. – 124 с.

Кудрявцев, В. Н. Две книги об уголовном законе [Текст] : (рецензия) / В. Н. Кудрявцев // Сов. государство и право. – 1969. – № 10.

Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.

Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

Куринов, Б. А. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б. А. Куринов. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 182 с.

Курляндский, В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия [Текст] / В. И. Курляндский. – М., 1965.

Курс российского уголовного права. Общая часть [Текст] / С. В. Бородин, С. Г. Келина, Г. Л. Кригер и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 2001.

Курс советского уголовного права [Текст]. Т. I : Уголовный закон / А. А. Пионтковский, А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, П. С. Ромашкин ; редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. – М. : Наука, 1970. – 311 с.

Курс советского уголовного права (часть Общая) [Текст]. Т. I / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. ; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 646 с.

Курс уголовного права. Общая часть [Текст]. Т. I : Учение о преступлении : учеб. для вузов / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 1999.

Лазарев, В. В. Определение сферы правового регулирования [Текст] / В. В. Лазарев // Изв. вузов. Правоведение. – 1980. – № 5.

Левицкий, Г. А. Квалификация преступлений (Общие вопросы) [Текст] / Г. А. Левицкий // Изв. вузов. Правоведение. – 1962. – № 1.

Лившиц, Р. З. Принципы советского трудового права [Текст] / Р. З. Лившиц, В. И. Никитинский // Сов. государство и право. – 1974. – № 8.

Лившиц, Р. З. Теория права [Текст] : учебник / Р. З. Лившиц. – М. : БЕК, 1994.

Лопашенко, Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика [Текст] / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 339 с.

Лукашева, Е. А. Социалистическое правосознание и законность [Текст] / Е. А. Лукашева. – М. : Юрид. лит., 1973.

Ляпунов, Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права [Текст] : учеб. пособие для слушателей вузов МВД / Ю. И. Ляпунов. – М. : Высш. юрид. заоч. шк., 1989.

Маклаков, В. В. Конституционный контроль в странах – членах Европейского Союза [Текст] / В. В. Маклаков. – М. : ИНИОН РАН, 1995.

Малько, А. В. Стимулы и ограничения в праве [Текст] / А. В. Малько. – М. : Юрист, 2003.

Малько, А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах [Текст] : учеб.-метод. пособие / А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 197 с.

Манов, Г. Н. О понятиях и их определениях в общей теории государства и права [Текст] / Г. Н. Манов // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. – М. : ИГП АН СССР, 1974.

Марін, О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм [Текст] / О. К. Марін. – К. : Атіка, 2003. – 224 с.

Марітчак, Т. М. Помилки в кваліфікації злочинів [Текст] / Т. М. Марітчак. – К. : Атіка, 2004. – 188 с.

Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право [Текст] / Н. Г. Александров, С. С. Алексеев, Е. А. Лукашева и др. ; редкол.: Е. А. Лукашева (отв. ред.) и др. – М. : Юрид. лит., 1973. – 647 с.

Махінчук, В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. М. Махінчук. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 20 с.

Мельник, М. І. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія [Текст] / М. І. Мельник // Право України. – 2004. – № 9. – С. 115–119.

Мельникова, Ю. Б. О понятии и сущности уголовно-правовых отношений [Текст] / Ю. Б. Мельникова // Сов. государство и право. – 1974. – № 1.

Митрофанов, А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: Формування та реалізація [Текст] / А. А. Митрофанов. – Одеса : Одес. юрид. ін-т УВС, 2004. – 132 с.

Мотовиловкер, Я. О. О соотношении понятий «применение уголовно-правовой нормы» и «юридическая квалификация деяния» [Текст] / Я. О. Мотовиловкер // Правовые вопросы борьбы с преступностью : сб. ст. / под ред. В. Д. Филимонова. – Томск : Изд-во Том. гос. ун-та, 1988. – С. 122–129.

Мурашин, О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / О. Г. Мурашин. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001. – 34 с.

Навроцький, В. О. Кримінальне законодавство України. Особлива частина [Текст] : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000.

Навроцький, В. О. Про визначення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин [Текст] / В. О. Навроцький // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали II регіон. наук. конф. (лютий 1996 р.) / редкол.: П. М. Рабінович (голова) та ін. – Львів : Львів. держ. ун-т, 1996. – С. 137–139.

Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 1999. – 418 с.

Наден, О. Щодо методологічних засад розуміння кримінального права (у зв'язку з дослідженням проблем кримінально-правового регулювання) [Текст] / О. Наден // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 4. – С. 172–181.

Наден, О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [Текст] / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – 224 с.



Наден, О. В. Теоретичні питання застосування санкцій норм кримінального права [Текст] / О. В. Наден // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. / за заг. ред. А. А. Музики. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. – С. 221–227.

Наумов, А. В. Законы логики при квалификации преступлений [Текст] / А. В. Наумов, А. С. Новиченко. – М. : Юрид. лит., 1978.

Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] : учеб. пособие / А. В. Наумов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1973. – 173 с.

Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 560 с.

Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1999. – 590 с.

Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм [Текст] / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.

Недбайло, П. Е. Советские социалистические правовые нормы [Текст] / П. Е. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 169 с.

Нерсесянц, В. С. Право: многообразие определений и единство понятия [Текст] / В. С. Нерсесянц // Сов. государство и право. – 1983. – № 10.

Никифорчин, И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. А. Никифорчин. – Харьков : Укр. гос. юрид. акад., 1994. – 179 с.

Новоселов, Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты [Текст] / Г. П. Новоселов. – М. : Норма, 2001. – 208 с.

Нормы советского права. Проблемы теории [Текст] / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов и др. ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1987.

Общая теория государства и права. Академический курс [Текст] : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – Т. 2.

Общая теория права [Текст] : учеб. пособие для юрид. вузов / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Манускрипт, 1994.

Общая теория права и государства [Текст] / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 1994. – 360 с.

Общая теория советского права [Текст] / под ред. С. Н. Братуся, И. В. Самошенко. – М., 1966.

Огурцов, Н. А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве [Текст] / Н. А. Огурцов. – Рязань : Рязан. высш. шк. МВД СССР, 1976.

Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. – М. : Рус. яз., 1989.

Орзих, М. Ф. Формы реализации норм социалистического права [Текст] / М. Ф. Орзих // Сов. государство и право. – 1968. – № 2. – С. 100–103.

Осипов, П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты) [Текст] / П. П. Осипов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 135 с.

Павлишин, О. В. Основні напрямки вдосконалення застосування норм права в Україні [Текст] / О. В. Павлишин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2004. – № 4. – С. 32–36.

Перфильев, М. Н. Общественные отношения [Текст] / М. Н. Перфильев. – Л., 1974.

Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 607 с.

Петрова, Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования [Текст] / Г. О. Петрова. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. – 192 с.

Пиголкин, А. С. Нормы советского права и их толкование [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. С. Пиголкин. – Л. : ЛГУ, 1962. – 20 с.

Пиголкин, А. С. Формы реализации норм международного права [Текст] / А. С. Пиголкин // Сов. государство и право. – 1963. – № 6. – С. 25–36.

Пинаев, А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права [Текст] / А. А. Пинаев. Кн. 1. О преступлении. – Харьков : Харьков юридический, 2001. – 289 с.

Пионтковский, А. А. О понятии уголовной ответственности [Текст] / А. А. Пионтковский // Сов. государство и право. – 1967. – № 12.

Пионтковский, А. А. Правоотношение в уголовном праве [Текст] / А. А. Пионтковский // Изв. вузов. Правоведение. – 1962. – № 2.

Погрібний, С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст] / С. О. Погрібний. – К. : Прав. єдність, 2009. – 304 с.

Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998.

Полный курс уголовного права [Текст] : в 5 т. Т. 1 : Преступление и наказание / Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. – СПб : Юрид. центр Пресс, 2008. – 1133 с.

Поляков, А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход [Текст] / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003.

Полянский, Н. Н. Очерки общей теории уголовного процесса [Текст] / Н. Н. Полянский. – М. : Право и жизнь, 1927.

Пономаренко, Ю. А. Актуальні питання дії кримінального закону в часі зв'язку зі скасуванням смертної кари [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Правова держава. – 2001. – № 3. – С. 133–137.

Пономаренко, Ю. А. Застосування кримінального закону за аналогією як засіб подолання прогалин у ньому [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Кримінальне право України. – 2006. – № 2. – С. 9–16.

Пономаренко, Ю. А. Зворотна дія кримінального закону у часі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. А. Пономаренко. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – 20 с.

Пономаренко, Ю. А. Кримінальний закон і права людини [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Проблеми розвитку юридичної науки у новому столітті

ті (До Міжнародного дня науки за мир і розвиток) : тези наук. доп. та повідомл. учасн. наук. конф. молодих учених (м. Харків, 25–26 груд. 2002 р.) / за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. – С. 130–133.

Пономаренко, Ю. А. Питання звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 2 ст. 255 КК України [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, [Харків], 1–2 жовт. 2002 р. / редкол.: В. В. Сташис та ін. – Х. : Сх.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. – С. 166–170.

Пономаренко, Ю. А. Положення Загальної частини Кримінального кодексу України, що регулюють діяльність законодавця [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Нове законодавство України та питання його застосування : тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 груд. 2003 р.) / за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 117–119.

Пономаренко, Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності [Текст] / Ю. А. Пономаренко // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – С. 138–148.

Пономаренко, Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі [Текст] / Ю. А. Пономаренко. – К. : Атіка, 2005. – 288 с.

Попандопуло, В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) [Текст] / В. Ф. Попандопуло // Изв. вузов. Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 78–101.

Попрас, В. О. Загальні засади призначення штрафу як виду покарання [Текст] / В. О. Попрас // Південноукр. правн. часоп. – 2007. – № 2. – С. 38–42.

Правовые основы нотариальной деятельности [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Аргунов, Э. П. Гаврилов, Е. Н. Гендзехадзе и др. ; под ред. В. Н. Аргунова. – М. : БЕК, 1994. – 480 с.

Правоприменение в Советском государстве [Текст] / А. С. Пиголкин, М. Н. Николаева, М. С. Студеникина и др. ; рук. авт. кол. и отв. ред. И. Н. Кузнецов и И. С. Самошенко. – М. : Юрид. лит., 1985. – 304 с.

Про вибори народних депутатів України [Текст] : Закон України від 17 листоп. 2011 р. // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 97. – Ст. 3526.

Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» та інших законодавчих актів України» [Текст] : Закон України від 2 черв. 2011 р. // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 48. – Ст. 1958.

Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України [Текст] : Закон України від 22 лют. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.

Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності [Текст] : Закон України від 15 квіт. 2008 р. № 270-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236.

Про внесення змін до постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального

покарання» [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 10 груд. 2004 р. № 18 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 1.

Про внесення зміни до Закону України про вибори народних депутатів [Текст] : Закон України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 10. – Ст. 38.

Про внесення зміни до статті 7 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст] : Закон України від 24 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 14. – Ст. 62.

Про всеукраїнський та місцеві референдуми [Текст] : Закон України від 3 лип. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 443.

Про застосування амністії в Україні [Текст] : Закон України від 1 жовт. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 48. – Ст. 263.

Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ [Текст] : Узагальнення суд. практики, здійснене Суд. палатою у кримінал. справах Верхов. Суду України // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2 (42).

Про практику призначення судами кримінального покарання [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 7 від 24 жовт. 2003 р. // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 256–271.

Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 7 лип. 2010 р. // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55 (1). – Ст. 1900.

Про третейські суди [Текст] : Закон України від 11 трав. 2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 35. – Ст. 412.

Про чинність Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Текст] : Постанова Верхов. Ради України від 3 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 8. – Ст. 30.

Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – 832 с.

Протасов, В. Н. Что и как регулирует право [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Протасов. – М. : Юристь, 1995.

Протченко, Б. А. Потерпевший как субъект уголовных правоотношений [Текст] / Б. А. Протченко // Сов. государство и право. – 1989. – № 11. – С. 78–83.

Прохоров, В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст] / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 208 с.

Прохоров, В. С. Преступление и ответственность [Текст] / В. С. Прохоров. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984.

Пудовочкин, Ю. Е. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительный анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств [Текст] / Ю. Е. Пудовочкин, С. С. Пирвагидов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003.

Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 5-те вид., зі змінами. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

Разгильдиев, Б. Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация [Текст] / Б. Т. Разгильдиев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1993.

Ребане, И. А. Проблемы совершенствования уголовного законодательства [Текст] / И. А. Ребане // Изв. вузов. Правоведение. – 1987. – № 5.

Ривлин, А. Л. Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях [Текст] / А. Л. Ривлин // Изв. вузов. Правоведение. – 1959. – № 2.

Ривлін, А. Суб'єкти кримінально-правових відносин [Текст] / А. Ривлін // Рад. право. – 1971. – № 3.

Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р. у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190<sup>1</sup> Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Текст] : Рішення від 2 листоп. 2004 р. // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України та за конституційним зверненням громадянина Савчука Миколи Миколайовича про офіційне тлумачення положень Кримінального кодексу України 1960 року із змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» від 22 лютого 2000 року № 1483-III, щодо їх дії в часі у взаємозв'язку із положеннями статті 8, частини першої статті 58, пункту 22 частини першої статті 92, частини другої статті 152, пункту 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, статті 73 Закону України «Про Конституційний Суд України», частини другої статті 4, частин першої, третьої, четвертої статті 5, частини третьої статті 74 Кримінального кодексу України 2001 року (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) [Текст] : Рішення від 26 січ. 2011 р. у справі № 1-5/2011.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) [Текст] : Рішення від 19 квіт. 2000 р. // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29–34.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутат-

ську недоторканність) [Текст] : Рішення від 27 жовт. 1999 р. // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 44.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України “Про Рахункову палату”», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) [Текст] : Рішення від 14 груд. 2000 р. // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 51. – Ст. 2226.

Розова, С. С. Научная классификация и ее виды [Текст] / С. С. Розова // Вопр. философии. – 1964. – № 8.

Ронжин, В. Н. О понятии и системе принципов социалистического права [Текст] / В. Н. Ронжин // Вестн. МГУ. Серия 11, Право. – 1977. – № 2.

Рудковский, В. А. Принципы правовой политики [Текст] / В. А. Рудковский // Закон и право. – 2004. – № 1.

Сабитов, Р. А. Роль норм уголовного права, регулирующих посткриминальное поведение, в предупреждении правонарушений [Текст] / Р. А. Сабитов // Вопросы теории и практики предупреждения преступлений : межвуз. сб. – Барнаул : Алтайский гос. ун-т, 1986. – С. 101–113.

Санталов, А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности [Текст] / А. И. Санталов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982.

Санталов, А. И. Уголовно-правовые отношения и уголовная ответственность [Текст] / А. И. Санталов // Изв. вузов. Правоведение. – 1974. – № 5, вып. 1.

Селіванов, В. Діалектика приватного та публічного в правовому регулюванні [Текст] / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 15–21.

Сібільов, М. М. Загальна характеристика сфери приватного права [Текст] / М. М. Сібільов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 2.

Скаун, О. Ф. Теория права и государства [Текст] : учебник / О. Ф. Скаун, Н. К. Подберезский. – Харьков : [б. и.], 1997. – 496 с.

Сливка, С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації [Текст] / С. С. Сливка // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 30–33.

Словарь русского языка [Текст] : в 4 т. / редкол.: М. П. Алексеев и др. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – 964 с.

Словарь русского языка [Текст] : в 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – М. : Рус. яз., 1981. – Т. 4 : С–Я. – 794 с.

Смирнов, В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования) [Текст] / В. Г. Смирнов. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1965. – 188 с.

Советское уголовное право. Общая часть [Текст] / под ред. Г. А. Кригера, Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского. – М. : Изд-во МГУ, 1988.

Современный словарь иностранных слов [Текст] / зав. ред. Е. А. Гришина. – М. : Рус. яз., 1993. – 740 с.

Сорочинський, М. Г. Застосування кримінального права судом: захист прав потерпілого та попередження злочинності [Текст] / М. Г. Сорочинський // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / голов. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13–14. – С. 586–591.

Спиридонов, Л. И. Теория государства и права [Текст] / Л. И. Спиридонов. – М. : ПРОСПЕКТ, 1999.

Стальгевич, А. К. Некоторые вопросы теории социалистических правоотношений [Текст] / А. К. Стальгевич // Сов. государство и право. – 1957. – № 2. – С. 24–25.

Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968.

Таганцев, Н. С. Русское уголовное право [Текст] : лекции / Н. С. Таганцев. Часть Общая : в 2 т. Т. 1. – М. : Наука, 1994. – 380 с.

Тарарухин, С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике [Текст] / С. А. Тарарухин. – Киев : Юринком, 1995. – 208 с.

Таций, В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве [Текст] / В. Я. Таций. – Харьков : Выща шк., 1988.

Тащилин, М. Т. Назначение наказания судом с участием присяжных заседателей по уголовному праву Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. Т. Тащилин. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2003. – 54 с.

Теория государства и права [Текст] : курс лекций / М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др. ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – 475 с.

Теория государства и права [Текст] / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 1997.

Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юрид. лит., 1971. – 632 с.

Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – 382 с.

Теория государства и права [Текст] : учеб. для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – М. : Норма-ИНФРА-М, 1998.

Теория права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Право и закон, 2001.

Тихий, В. Дія рішень Конституційного Суду України в часі [Текст] / В. Тихий // Вісн. Конституц. Суду України. – 2001. – № 5.

Тлумачний словник української мови [Текст] / уклад.: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. – Х. : Синтекс, 2002.

Тодика, Ю. Конституційний Суд України в механізмі забезпечення основних прав і свобод громадянина [Текст] / Ю. Тодика, О. Марцеляк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1997. – № 4.

Толкаченко, А. А. Теоретические основы квалификации преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. А. Толкаченко. – М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2004. – 128 с.

Толстик, В. А. Техничко-юридические приемы выявления, устранения и преодоления формально-логических противоречий [Текст] / В. А. Толстик // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2000.

Толстой, Ю. К. Рецензия [Текст] / Ю. К. Толстой // Известия вузов. Правоведение. – 1958. – № 4. – С. 121–126. – Рец. на кн.: Советское право – регулятор общественных отношений / Л. С. Явич.

Томашевский, Н. П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов [Текст] / Н. П. Томашевский // Вопросы общей теории советского права : сб. ст. / под ред. С. Н. Братуся. – М. : Госюрлитиздат, 1960. – С. 194–254.

Трайнин, А. Н. Общее учение о составе преступления [Текст] / А. Н. Трайнин. – М. : Госюрлитиздат, 1957. – 363 с.

Уголовное право России. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. А. И. Рарога. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. – 320 с.

Уголовное право России: Общая часть [Текст] : учеб. для вузов / Н. Н. Белокобыльский, Г. Н. Борзенков, М. Н. Голоднюк и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 2005. – 752 с.

Уголовное право Российской Федерации. Общая часть [Текст] : учебник / С. В. Афиногенов, Л. Д. Ермакова, Б. В. Здравомыслов и др. ; под ред. Б. В. Здравомыслова. – М. : Юристъ, 1999.

Уголовное право Украины: Общая часть [Текст] : учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Киев : Юринком Интер, 2003.

Уголовное право. Общая часть [Текст] : учебник / под ред. М. П. Журавлёва и А. И. Рарога. – М., 1996.

Уголовное право. Общая часть [Текст] : учебник / Н. И. Ветров, Р. Л. Габрахманов, В. И. Динека и др. ; под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. – М. : Новый юрист : КноРус, 1997.

Уголовное право. Общая часть [Текст] : учеб. для юрид. ин-тов и юрид. фак. / под ред. А. А. Герцензона. – М. : Юрид. изд-во, 1948. – 576 с.

Усатий, Г. О. Кримінально-правовий компроміс [Текст] / Г. О. Усатий. – К. : Атіка, 2001. – 128 с.

Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 червня 2004 р. (витяг) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 11. – С. 28.

Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 лютого 2005 р. [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 6. – С. 21.

Ухвала спільного засідання судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 р. (витяг) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 3. – С. 16–17.



Фаткуллин, Ф. Н. Проблемы общей теории социалистической правовой надстройки [Текст]. Т. 1 / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 247 с.

Федоренко, В. Л. Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Л. Федоренко. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. – 18 с.

Филимонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 281 с.

Филимонов, В. Д. Охранительная функция уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003.

Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 840 с.

Фріс, П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.

Фріс, П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми [Текст] / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005.

Хропанюк, В. Н. Теория государства и права [Текст] / В. Н. Хропанюк. – М., 1995.

Хряпінський, П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України [Текст] : монографія / П. В. Хряпінський. – Х. : Харків юридичний, 2009. – 840 с.

Черданцев, А. Ф. Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999.

Чугуніков, І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. І. Чугуніков. – Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001.

Шабалин, В. Н. Методологические вопросы правопведения (в связи с теорией и практикой социалистического управления) [Текст] / В. Н. Шабалин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972.

Шапченко, С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура [Текст] / С. Д. Шапченко // Вісн. юрид. науки. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. – Вип. 40.

Шаргородский, М. Д. О системе советского права [Текст] / М. Д. Шаргородский, О. С. Иоффе // Сов. государство и право. – 1957. – № 6.

Шевченко, Я. М. Принципові засади розвитку цивільних правовідносин у сучасній Україні та проект нового Цивільного кодексу [Текст] / Я. М. Шевченко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2001. – № 1.

Элькинд, П. С. Сущность советского уголовно-процессуального права [Текст] / П. С. Элькинд. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963.

Энциклопедия уголовного права [Текст]. Т. 1 : Понятие уголовного права / Н. А. Лопашенко, Г. Ю. Лесников, Ю. Е. Пудовочкин и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. – СПб. : Изд-во проф. Малинина, 2005.

Явич, Л. С. Общая теория права [Текст] : учебник / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 288 с.

Явич, Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений [Текст] / Л. С. Явич. – М. : Госюриздат, 1961. – 172 с.

Яворська, О. Цивільні відносини: нові підходи у правовому регулюванні [Текст] / О. Яворська // Підприємництво, госп-во і право. – 2002. – № 3.

Яковлев, А. М. Основания уголовной ответственности и личность преступника [Текст] / А. М. Яковлев // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. – Тбилиси, 1986.

Kelsen, H. La garantie juridictionnelle de la Constitution [Текст] / H. Kelsen // Revue de la droit public et de la science politique en France. – P., 1928. – № 2.

Levasseur, G. Droit penal et procedure penal [Текст] / G. Levasseur, A. Chavanne, J. Montreuil. – 2-e annee, 9-e ed. Edition Sirey, 1988.

Passat, M.-L. Droit penal [Текст] / M.-L. Passat. – Press Universitaires de France, 1987.

## Зміст

Вступ.....	3
<b>Розділ 1. Загальна характеристика кримінально-правового регулювання.....</b>	<b>8</b>
1.1. Об'єкт і предмет кримінально-правового регулювання.....	8
1.1.1. Поняття об'єкта і предмета кримінально-правового регулювання.....	8
1.1.2. Межі об'єкта кримінально-правового регулювання.....	30
1.1.3. Структура предмета кримінально-правового регулювання.....	39
1.2. Рівні кримінально-правового регулювання.....	47
1.3. Метод кримінально-правового регулювання.....	62
1.4. Поняття кримінально-правового регулювання.....	67
1.5. Принципи кримінально-правового регулювання.....	74
1.6. Механізм кримінально-правового регулювання.....	89
<b>Розділ 2. Нормативне кримінально-правове регулювання.....</b>	<b>99</b>
2.1. Поняття норми кримінального права.....	99
2.2. Види норм кримінального права.....	111
2.3. Структура норм кримінального права.....	128
2.3.1. Загальні положення про структуру норм кримінального права.....	128
2.3.2. Гіпотеза норми кримінального права.....	137
2.3.3. Диспозиція і санкція норм кримінального права.....	145
2.4. Закон про кримінальну відповідальність — юридична форма норм кримінального права.....	154
<b>Розділ 3. Індивідуальне кримінально-правове регулювання.....</b>	<b>168</b>
3.1. Юридичні факти в індивідуальному кримінально-правовому регулюванні.....	168
3.2. Застосування норм кримінального права як форма індивідуального кримінально-правового регулювання.....	187
3.3. Стадії застосування норм кримінального права.....	210
3.4. Застосування гіпотез норм кримінального права.....	217
3.5. Застосування санкцій норм кримінального права.....	225
3.6. Застосування диспозицій норм кримінального права.....	234
Загальні висновки.....	243
Список використаної літератури.....	247

*Наукове видання*

**НАДЕН Олена Володимирівна**

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО  
РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ**

Монографія

Редактор *С. А. Пащинська*  
Коректори *М. М. Поточняк, Н. Ю. Шестьора*  
Комп'ютерна верстка і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 26.04.2012.  
Формат 60х90  $\frac{1}{16}$ . Папір офсетний. Гарнітура Times.  
Ум. друк. арк. 16,75. Обл.-вид. арк. 16,1. Вид. № 723.  
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України  
та Національного університету «Юридична академія України  
імені Ярослава Мудрого»  
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а  
Тел./факс (057) 716-45-53  
Сайт: [www.pravo-izdat.com.ua](http://www.pravo-izdat.com.ua)  
E-mail для авторів: [proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua](mailto:proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua)  
E-mail для замовлень: [sales@pravo-izdat.com.ua](mailto:sales@pravo-izdat.com.ua)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів  
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко  
Тел. (057) 758-35-98

*Для заметок*